

ItK

2

rodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
RODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1995

A TARTALOMBÓL

Gergye László: Kazinczy költészetesztetikája (A Tövissek és virágokról)

Engyel András: József Attila első analitikusa (A pszichoanalitikus Rapaport Samuról)

*

Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és
könyvtári vendégek könyvek alapján

*

Szelestei N. László: Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli énekeskönyvben

*

Tónod Zoltán: Egy kritika színe és visszája

*

Varga Imre: Az iskoladráma egyik műfajáról, a Gergely-napi játékokról

Máthé József: Áprily és a nyugatosok

*

zemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1995. XCIX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

Gergye László: Kazinczy költészetesztetikája

(A *Tövis* és *virágokról*)

145

Lengyel András: József Attila első analitikusa

(A pszichoanalitikus Rapaport Samuról)

163

Kisebbségi közlemények

Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban

a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári
vendégkönyvek alapján

190

*Új Imre Attila: Salamon Ferenc hírlapírói pályakezdése
és a mérleg jel*

199

Textológia

*Szelestei N. László: Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli
énekeskönyvben*

204

Vita

Fónod Zoltán: Egy kritika színe és visszaja

(Megjegyzések Berkes Tamás elmékedéseihez)

214

Műhely

*Varga Imre: Az iskoladráma egyik műfajáról,
a Gergely-napi játékokról*

235

Máthé József: Áprily és a nyugatosok

Szemle

Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)

(*Bitskey István*)

252

Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi (*Hopp Lajos*)

256

Tóth Sándor: Petőfi és szülei Szabadszálláson

(*Kerényi Ferenc*)

261

Fried István: Márai Sándor titkai nyomában

(*Bodri Ferenc*)

263

Wernitzer Julianna: Idézetvilág avagy Esterházy Péter,
a Don Quijote szerzője (*Jastrzebska, Jolanta*)

264

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11–13.

Krónika

Intézeti hírek (1994. január 1–december 31.)

270

A Gráciákhoz címzett korai óda, *Az áldozó* többé-kevésbé jól rekonstruálható gondolati alaprajza szerint Kazinczy már 1787 táján konkrétan körülhatárolható költői ars poeticával, határozott művészi elgondolásokkal rendelkezett. Bebörtönzésével számos ambiciózus terve futhatott zátonyra, de kitűzött céljaihoz, eszményeihez a fogságban is hű maradt, kitartóan reménykedve az újrakezdés lehetőségében. Szabadulása után újult erővel látott hozzá az irodalmi élet szervezéséhez, ám *Az áldozóban* megénekelte Gráciák árkádiái világa helyett egy egészen más jellegű szellemi valóságba ütközött.

Börtönévei alatt Kazinczy Ferenc alig néhány verset írt. A hosszú fogság sanyarú élményanyagából mindössze egy-két epigramma (*Tyrolban, Kufstein 1899. márc., Az Inn hátán*) sarjadt, ezeken kívül csak a kassai évek szerelmi emlékein merengő *Blidlíhez* című költemény villantja fel a lírikus arcélét. Ez a kis dal a budai raboskodás ideje alatt készült, akárcsak a kéziratos formában maradt *Budai papirosaim* c. kötet,¹ amelyben Kazinczy túlnyomórészt korábbi fordításait dolgozta újra. Szellemi tájékozódásának alapiránya a tömlőben sem sokat változott; jobbára az antik klasszikusokat forgatta, de gyakran vette elő Wielandot is, különösen a szívéhez oly közel álló *Die Grazient*. Fontos és új fejlemény viszont, hogy ez idő tájt ismerkedik meg közelebbről Goethe, Lessing, Winckelmann műveivel, s ezek a stúdiumok nagymértékben hozzájárultak neoklasszicista esztétikai beállítottságának tudatosulásához.

(a) Gráciák és grácia

1801 november 21-én az alábbi elkészerítő helyzetjelentést küldte Kazinczy Kis Jánosnak Regmecről a szellemi közállapotokat illetően: „Ez a' vidék nem áldozik a' Gráziáknak. Itt magyar munkákat nem kapni. Zsebkönyvedet még nem láttam több helytt, mint Debreczenben lakó Prókátor Nagy Gábor Urnál, és a' 2-dik esztendeit az Öcsénnél Dienesnél Váradon. Nem is ismerik a könyvet.”² Sok bizakodásra Kis János válasza sem adott okot: „Mert, Barátom, ha a' Te vidéked nem áldozik a' Gráziáknak, az enyim nem is ismeri azokat. A' magyar Petrarcát itt nem tsak nem bámulják, hanem tsudálkoznak rajta, a' kik azt történetből esmérík is, hogyan vesztegethette olyasmire az időt. Boldog egek, hogyan lehessen a' Magyar nyelvnek ditsóséget ígérni, ha az ilyen gyönyörű szülemények is úgy megvettetnek.”³ Nem tanúskodik számottevő javulásról egy két évvel későbbi keltezésű levél sem, amelyben Kazinczy Schedius Lajoshoz fordul: „Vegye személyes tiszteletem jeléül az Ur Prof. Uram, hogy Nevét a' Kéntelen házasság elibe tevé: noha az ott csak az Aesthetikai Professort illeti, a' mint Quintilián szavai mutatják. Eggy nevetni szégyellő Publicum előtt jelenvén-meg,

¹ MTAK Kt, Magy. Ir. RUI 2-r. 1. sz.

² *KazLev.* II. 446.

³ *KazLev.* II. 458.

Annak keresem ez által védelmét, a' kinek mind leczkéi, mind tisztelt erkölcsi igazolhatják cselekedetemet, amelyre azok, a' kik a' Gráziáknak nem áldoztak, kevély szánakozással fognak tekinteni."⁴

A XIX. század első évtizedének Kazinczy-levelezésében a Gráciák emlegetése állandósult szólásfordulattá válik: pro és kontra egyaránt kifejezése lesz a költészettel – tágabb értelemben a magasabb rendű szellemiséggel – szemben kialakított magatartásformának. A „nem áldozók” mellett így nyilvánvaló szükség-szerűséggel kell megjelenniük a Kazinczy szűkebb köréhez tartozó beavatottaknak, a Gráciáknak „áldozók”-nak is. Buczy Emil például az alábbiakat olvashatta Kazinczy tollából Kis Jánossal kapcsolatban: „Ezen levelem egy igen szép ének töredékét fogja közleni az Urral Prof. Urammal; 's éreztetni fogja, a' mit itt mondok. Nem sokára nyomtatva lesz. Kis János írta, a' kit a' Gráziák neveltek Papjoknak.”⁵ Sípós Pál *Psyche* című költeménye kapcsán részesül hasonló elismerésben: „Adják az Apollo, 's Venus társai a' Musák, és Gratiák, hogy ez a' szép költemény olly kedvességgel fogadtassék a' nemzet szebb része által, mint a' Himfi versei fogadtattak.”⁶ A Gráciákkal nemcsak a költő, hanem a fejlett ízlésű, esztétikai fogékonyságú műértő, műélvező is bennfentes viszonyban állhat. „Nincs annak szíve, érezni, édes barátom, a' ki véled csak kevés pillanatokig lévén, nem látja, hogy Te felkent papja vagy a' Gráziáknak. 'S ismeretséged nekem annál kedvesebb, minthogy Ér-Semlyénnek tájékán nem ismerek senkit, a' kit ők, nem hogy papjoknak, de csak fel is avattak volna.”⁷ – írja orvos barátjának, Szentgyörgyi Józsefnek. Még szélesebb jelentésszövevényben szerepelteti Kazinczy a Gráciák híveit abban a levelében, amelyben a Csokonai síremlék felállításaért emel szót: „Kérem mind azokat, a' kik a' Gráziáknak oltárán áldoztanak, hogy Csereimnek szándékát segélljék-elő.”⁸ Csehly József Kazinczyt üdvözlő soraiban viszont a bájistennők sziluettje mögött mintha már a gráciafogalom elvontabb, esztétikai értelme is megcsillanna: „Forróbb kívánságaimnak egyike volt régtől fogva, hogy azt az érdemes Férfiút, kit a' Magyar Nemzet egy szívvel becsül, ki nyelvünkbe bevezetvén a' Gráziákat, annak tündöklőbb díszít megadta, közelebből tisztelhessem.”⁹

Az imént ismertetett levélrészletek számos érdekességgel szolgálnak. Tagadhatatlan, hogy ezek a megnyilatkozások Kazinczy költői magatartásában is némi változást idéznek elő 1794 előtti énjéhez képest, s ez a változás elsősorban a költészet addigi autonómiájának részleges feladásában lesz tetten érhető. Kassai éveinek mitológiai barangolásai során a fiatal poéta érezhetően még gondosan ügyelt arra, hogy a joggyakornokként, iskolai tanfelügyelőként megtapasztalt valóság hullámverései érintetlenül hagyják a menedéket nyújtó költészet tiszta szigetét. Ez idő tájt keletkezett versei szinte kizárólag a szalonvilág finoman megszűrt érzéki-szellemi effektusaiból táplálkoztak; most azonban költészetének egyik jelentős vonulatán megszűnik ez az elkülönülés. A levelezés tanúbizonysága szerint a Grácia-kultusz fogalmi erőterében egyre élesebben válik szét a „nem

⁴ KazLev. III. 42.

⁵ KazLev. III. 32.

⁶ KazLev. IV. 264.

⁷ KazLev. III. 27.

⁸ KazLev. IV. 248.

⁹ KazLev. II. 510.

áldozók" és az „áldozók” frontja: az epigrammaköltő Kazinczy az egyik tábornak rövidesen töviseit, a másoknak virágait fogja osztogatni.

Kazinczy alapvetően introvertált lélektani beállítottságú költészetete tehát ezen a ponton szükségszerűen egyfajta sajátosan extrovertált magatartásformával keresztesződik. A kassai időszakban – mint láttuk – számára a poézis szinte kizárólag a befelé forduló szépségáhitat autentikus kifejezési lehetőségét jelentette, a közéleti szerepvállalás szándékának kinyilvánítása nélkül. A Grácia-kultusz gondolatterében kialakított szépségeszmény és életfilozófia alapjai természetesen később is érintetlenek maradnak, de esztétikai epigrammái és episztolái – már csak harcos álláspontjukból adódóan is – egy extrovertáltabb, kitárulkozó magatartást kívánnak. Nem véletlen, hogy a költő Kazinczyból csak az epigrammák szerzőjét őrizte meg az irodalmi köztudat, hiszen ez minden különösebb nehézség nélkül összeegyeztethetően bizonyult a harsány és határozott esztétikai vezényszavakkal hadakozó irodalmi diktátor máig élő sablonos képével. Arról viszont már alig esik szó, hogy Kazinczy nyelvújítási, irodalomszervezői törekvéseit nem utolsósorban saját költői ambíciói táplálták, noha egyik késői levelében maga is leszögezte: „Az én tudományom nem lehet sokaké, valamint Nyelvem nem az Élet és az Írás alantabb Nyelve, hanem a Poesisé.”¹⁰ Ez a sokat mondó önvallomás arra figyelmeztet, hogy Kazinczy költészetesztétikai felfogását leginkább saját költői gyakorlatának eszményvilága felől érdemes megközelíteni: az öntudatos, büszkeséget kifejező sorok a bizony sértődékenységre, elhatárolódásra is hajlamos Gráciák attitűdjére vallanak. A *Tövisék és virágok* vagy az esztétikai tárgyú episztolák ízlésirányukat, gondolatiségüket tekintve szerves folytatásai az 1780-as évek kezdeményezéseinek, az eltérés jobbára csak a program artikulációs formájában nyilvánul meg: a korábbi refugium jelleg átmenetileg a „küzdő” grácia-fogalommal egészül ki. Nem csupán az a tény sejtet itt zavartalan kontinuitást, hogy a *Tövisék és virágok* összeállítása időben nagyjából éppen egybeesett Az áldozó újradolgozásával (*A' Gratziákhoz*, 1810. máj. 26.), hanem az is, hogy a kéziratot verseskötetekben „grammatikai epigrammák”-nak nevezett gyűjtemény élére állított *A legfőbb lecke* görög nyelvű felszólítása pontosan az említett vers proklamációját ismétli meg: áldozzál a Gráciáknak.

„Könyvgyártó, kontár és czéhbeli! végyed az első
És végső leczkét s értsd: *Thüe tais Charisin!*”¹¹

A költészet védnökei, a Gráciák a neoklasszicizmus irodalmának gyakran visszatérő figurái. A báj istennői messze elkerülik az erőszak emberi színtereit, lakhelyük a mirtusz és a babérliget. Winckelmann szerint az égi eredetű Gráciák csak a kivételes szellemi képességű emberekkel érintkeznek, míg a csöcselékkal szemben gesztusaik kifejezetten barátságtalanok.¹² Kazinczy költői vénája eredendően ebből az elhatárolódásra hajlamos arisztokratikus attitűdből táplálkozott, s értelemszerűen nyelvi-irodalmi harcait is az alacsonyabb rendű szellemiségnek tett legkisebb engedmény nélkül akarta megvívni. Tövisei így néha

¹⁰ KazLeo. XVII. 270.

¹¹ A dolgozatban szereplő idézetek KAZINCZY Ferenc *Lyrái költések és Az én verseim* című kéziratot köteteteiből származnak. (MTA Kt, K 622, K 642.)

¹² J. J. WINCKELMANN, *Geschichte der Kunst der Altertums*. Weimar, 1964. 193–195.

karcoltak – akárcsak a Gráciák kedvenc virágai, a rózsák¹³ – ám a széphalmi mester a lelke mélyén mindig az időtlen szépség szerelmese, poeta maradt.

A három Grácia attribútumai a neoklasszicista esztétikákban (Winckelmann, Lessing, Schiller) elvont gyűjtőfogalomként absztrahálódtak. Leveleiben, értekezéseiben maga Kazinczy is gyakran használta ilyen értelemben a grácia kifejezést a báj, a kellem megjelölésére. A grácia rövidesen a neoklasszicizmus egyik fontos esztétikai kategóriájává vált, s ez a fogalom Kazinczy poétikai gondolkozásában ugyancsak központi helyre került.

Winckelmann volt az, aki megszüntette a szépség és a grácia között a korábbiakban feltételezett ellentétet, s a gráciát az eszményi szépség megvalósításának aktív, dinamikus oldalaként értelmezte.¹⁴ A tökéletes, ami a winckelmanni esztétikában még az eszményi szépség szinonímjaként szerepelt, a befogadót csodálattal tölti el, a grácia viszont inkább tetszést kelt; talán éppen apró szabálytalanságai ébresztenek szeretetet az ember szívében. Az olasz elméletíró Cicognara szerint a grácia – szemben az eszményi szépséggel – kilép az esztétika autonóm tartományából, s az embereket egyesítő, formáló, civilizáló erővé válik.¹⁵ A fogalom tehát egy másik aspektusból nézve nemcsak a gőgös elzárkózás, hanem a kitárulkozás, a kapcsolatteremtés mozzanatát is magában hordozza. A kellem, a grácia esztétikai jelszava tehát azért kerülhetett fel mind a költő, mind a nyelvújító, mind az irodalomszervező Kazinczy zászlajára, mert ezzel úgy nyithatott egy keskeny folyosót a civilizálódásra képes szellemi közösségek felé, hogy közben – egy szemernyit sem engedve az ízlés, a maximális igényesség követelményeiből – megmaradhatott a Gráciák papjának arisztokratikus pózában is.

„Hexen lassen sich wohl durch schlechte Sprüche citiren,
Aber die Grazie kommt nur auf der Grazie Ruf.”¹⁶

Nilván nem minden célzatosság nélkül másolta be Kazinczy e disztichont az 1797-es Schiller Almanachból *A' méh* című kéziratos gyűjteményébe. A mitológus Grácia-figurák szellemi értelemben vett valósága, valamint a lényegiségükből származtatott esztétikai absztrakció, a grácia közötti fogalmi oszcilláció mérlegjéteka egyensúlyozza majd ki a költő és az irodalmi vezér egymást hol kiegészítő, hol ellentétes mentalitásbeli különbségeit.

(b) *Indítékok és célok*

Kazinczy szabadulását követően minden energiáját arra fordította, hogy a magyar szellemi valóságot a Gráciák számára otthonos, kíváncsító lakhellyé tegye. A legnagyobb problémát az irodalmi élet folyamatos vérkeringését biztosító, színvonalas orgánusok hiányában látta, ezért Kis János *Tárház*ának tervét nem kis lelkesedéssel fogadta: „Valamíg Időszaki írásunk nem lesz, valamíg Recensi-okat 's Intelligenzblattokat nem olvas hazánk, mind addig minden iparkodásunk haszontalan: a' nemzet fel nem fog veretthetni lethargiájából, 's olvasásunk nem

¹³ A Gráciák gyakran táncolnak rózsák között, vagy tartanak rózsát kezükben, mint például Anakreon *A rózsához*, *A tavaszról* című versében vagy a német gráciaköltészet számos darabjában.

¹⁴ J. J. WINCKELMANN, *Geschichte der Kunst der Altertums*. Weimar, 1964. 193–195. A műalkotásokban lévő gráciáról. In *Művészeti írásk. Bp.*, 1978. 77–87.

¹⁵ PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*. Bp., 1988. 113.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, *A' méh*. MTAK Kt, K 630, 122.f.

lesz egyéb, mint toldozott foldozott munka, nyomorúlt románokon 's theatrális darabokon való nyalánkoskodás, mesteri vezetés nélkül tett firkálások, 's a' többi. Szenteld e' szándéknak minden üres óráidat míg a munka útnak indul. Meglátod, osztán menni fog. Győzz meg minden akadályt, siketülj-meg minden rettentő gondolatok eránt, 's lépj ki a síkra. Te fogsz hozzá, 's hús esztendővel későbben, mint a' mi *Museumunk*, *Orpheusunk*, 's ennek nem lesznek olly sok titkos ellenségei, mint ennek a' kettőnek voltak. Te nem lésszes olly kevés, oly bántó Redactor mint a' *Museumé* volt: azt jövendőlöm, *Tárház* ad el nem akad."¹⁷ Ebből az 1808-ban írt levélből még határozott optimizmus csendül ki a magyar irodalom jövőjét illetően, egy évvel később viszont ezzel kapcsolatban már jóval borúlátóbban nyilatkozik: „Könyveim eránt elkövetett gondoskodásaidat szívesen köszönöm. Láthatd ebből édes barátom, melly lépcsőn áll olvasó *Publicumunk*. Én 6 Tómus Klopstockért, papirosba kötve, most fizettem 196 ftot, és ámbár ez igen sok, nekem még is nem sok. Némelly magyar olvasónak 5 ft eggy olly *készületű* könyvért sok!”¹⁸ Egy másik levélben Cserey Farkas panaszkodik arra, hogy „Igen kevés nállunk a szép és okos olvasást kedvellő ember; két heljről az exemplárokat, a meljeket el adás végett küldöttem, már vissza is küldötték. Tudja az Isten, hogy eleget igyekeztem és igyekszem eladásokba, de a mint mondom, nincs az olvasóra érdemes ízlés.”¹⁹ Egy 1811-es, a Cserey testvérekhez címzett Kazinczy levélben viszont a művelődés kérdése már egyenesen létkérdésként vetődik fel: „Valami az embert nemesebbé teheti, az különös gondjait érdemli a' jobb főeknek. Leginkább nemesítjük pedig akkor, midőn indulatait, kívánságait, passióit távoztatjuk el a marhákéitól. [!] Ez a' Poezis és Szép Mesterségek, a Múzsák és Gráziák foglalatossága 's míve. Ők csak gyönyörködtetni akarnak látszani, azonban titkosan haszon a' céljuk. Ha ezen az úton nem jut-el a nemzetünk a' maga boldogságához, bizonyosan elsüllyedünk.”²⁰ Az utolsó sor a nemzethalál komor víziójával fenyeget, ami külön is hangsúlyozza a probléma kiemelt jelentőségét. Kazinczy itt – akárcsak az imént idézett, 1808-as keltezésű levélben – a nemzet egészének neveléséről beszél, ám a *Tövises és virágok* Goethétől kölcsönzött mottója már így hangzik: „Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.” Hogyan egyeztethető össze a nemzet általános szellemi felemelésének célja ezzel a gőgös, kirekesztő gesztussal? Milyen publikumhoz szól hát valójában ez az epigrammagyűjtemény? Aligha lehet csodálkozni azon, hogy a magasan megütött alaphang annak idején még a pusztá megjelenés szempontjából is gondot okozott. Vályi Nagy Ferencnek például arról kellett beszámolnia Kazinczynak, hogy a cenzor szerint *Az olvasóhoz* címzett epigrammában „igen nagy szúrás van, ezen versben tudniillik

– – – vásárra darócz kell és olaj; a' ki
Közre bocsát minket, ismeri *Publicumát*.

s azt mondotta, t. i. a cenzor hogy ennek kinyomtatását meg nem engedheti; mivel az a' *Publicum*nak nagy megsértése nélkül meg nem eshetne.”²¹

¹⁷ *KazLev.* VI. 168–169.

¹⁸ *KazLev.* VI. 458.

¹⁹ *KazLev.* VI. 473–474.

²⁰ *KazLev.* VIII. 494.

²¹ *KazLev.* VIII. 284.

Mezei Márta disszertációja behatóan tárgyalja a korabeli író és a közönség viszonyát. A Kazinczy-levelezés nyilvánossága világosan mutatja a valódi közönség hiányát, de ugyanakkor jelzi ennek határozott igényét is. A levelezők eszményi céljának megvalósításához, a kultúra minél szélesebb körű terjesztéséhez az értők szűk publikuma viszont nyilvánvalóan kevés. 1810-től kezdve ugyan lehet már számolni egy formálódó olvasóközönsséggel, arról azonban megoszlottak a vélemények, hogy ehhez a kis számú publikumhoz milyen módon kell közelíteni. Voltak, akik azt tartották elsődlegesnek, hogy az olvasó – ha átmenetileg esetleg alacsonyabb nívójú művek útján is – egyáltalán rákapjon valahogy az olvasásra, barátkozzon meg az írott szöveggel.²² Kazinczy soha nem tartozott a kompromisszumra hajlók táborába. Hiába csitíttgatták olykor barátai, mindig a kíméletlenség határát súroló következetességgel lépett fel az általa kártekonynak ítélt, szerényebb képességű írók, költők működésével szemben. A legfőbb bűnnel, az éppen még csak formálódó közízlés megrontásával vádolta őket, s így a *Tövisek és virágok* éle elsősorban ellenük, nem pedig egy ténylegesen még jóformán nem is létező közönség ellen fordult. A *Fentebb stylus*, az *Abruscula*, a *Pirító javallás* vagy a *Fonákság* persze valóban az igényes költő magasabb rendű szellemisége és a „pórsereg”, a „pór rend” lapos közízlése között tátongó szakadékról beszél, de a kialakult helyzetért nyilvánvalóan nem az olvasók, hanem a „nyomorult románok”, a silány fércművek gyártói a felelősek. Folyóiratok, ízlésformáló kritikai lapok hiányában az átlagember nem tud különbséget tenni a valódi érték és az alérték között, ezért is hangsúlyozta Kazinczy annyira 1808-as, Kishez írt levelében az irodalmi periodikák fontosságát. Ezzel összefüggésben Kazinczy maga is utalt a *Tövisek és virágok* hézagpótló funkciójára: „Um so nöthiger war es also diese Herren aus ihrem Dünkel hervorzuschütteln, da bis jetzt nicht einziges chritisches Blatt in Ungarn existirt, und weil Ungarische Schriftsteller die wenigen Recensionen in den Annalen etc. für höchliche Beleidigungen zu nehmen sich angewöhnt haben.”²³

Az irodalmi vezér szerepére törő költő önvallomása szerint a *Tövisek és virág* összeállításának idején még nem ismerte Goethe, Schiller, Klopstock hasonló tárgyú xéniáit, hanem inkább a latin epigrammaköltészet mintáira, műfaji tradícióira támaszkodott. Pápay Sámuelnek 1811-ben írt levelében sokat elárul epigrammagyűjteménye belső indítékáról és céljáról: „Édes barátom! Literatúránk nem tud elömereni, nem tud gyomaitól megtisztítani. De én vagyok e éppen, a’ ki őket (Íróinkat) munkájukat tisztongatni tanítsam? ezt kérdehetné valaki; ’s felelek: Én is, ’s más is; szabad az út. Tegye kiki a’ mit tud; mint én írok más ellen, úgy írjon más ellenem is, recenseáljon, epigrammázzon, ’s tegye valami eszébe jut: nem ismér engem, a’ ki el nem tudja hirni felőlem hogy tanítása, útba vezetése, ’s még szurkálása is, csak elmés legyen. ...engem bántani fog; noha én is a’ Prometheus’ nemzetéből vagyok, ... Így termettek nálam a’ *Tövisek és virágok*. Mit mond reá a’ Világ – az az: az a felette parányi Világ, mellyet a’ Magyar Olvasók Publicumocskája teszen, nem tudom, de tudni nagyon szeretném. A’ több okok közt én ezt azért is írtam, hogy Íróink valaha merjenek abból az istentelen gravitás tónusából kilépni, mellyben eddig jártak.”²⁴

²² MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*. Bp., 1994. 97–111.

²³ *KazLev. VIII.* 340–341.

²⁴ *KazLev. VIII.* 378–379.

Ebből a vallomásból egyértelműen kiviláglik, hogy Kazinczy célja nem a közönség sértegetése volt, sőt – ellentétben az epigrammák gőgös, elzárkózó költőjének pózával – nagyon is izgatta a publikum visszhangja. Kazinczy és a rossznak ítélt költői törekvések harcában kimondottan az irodalom iránt affinitást mutató, de még kialakulatlan ízlésű olvasó kegyeinek elnyerése jelentette az izgalmas tétet. A széphalmi vezér a nemzet szellemi felemelését előirányzó, átfogó stratégiai céljának érdekében sem volt hajlandó taktikai engedményeket tenni a művészi színvonal rovására. 1810 táján még makacsul hitt abban, hogy az irodalmi élet intézményi hálózatának (társaságok, folyóiratok, kritikai lapok, a hazai könyvkiadás fellendülése) kiépülésével párhuzamosan emelkedni fog az általános olvasói közízlés színvonala is. Hiába figyelmeztette Kis János, hogy mind az olvasók, mind az írók körében igen kifejezetten még a tárgyilagos kritika iránti fogékonyság („Kár, hogy a’ most író Iróink hasznokat nem fogják venni; t. i. az epigrammáknak azok tsak a’ tövisek szúrását fogják érezni, a’ Virágok’ illatját nem.”)²⁵ Kazinczyt senki sem tántoríthatta el a maga meggyőződésétől. Mivel ez idő tájt a formálódó olvasói érdeklődés fókuszában nem a költészet, hanem a regény műfaja állt, a poézis népszerűsítését különösen fontosnak tartotta. A „nyomorult románok”-kal, a „ritter románok”-kal szemben kialakított éles kritikai álláspontja ugyan általában többé-kevésbé jogos volt, ám az indulatos bírálatokba olykor alighanem némi irigység is vegyült. 1810-től kezdődően egészen élete végéig feltűnően gyanús büszkeséggel ismételgette, hogy verseit milyen „kevesen lelik szépeknek”,²⁶ mert „azok nagyon megelőzik a’ Nemzet’ ízlését”.²⁷ 1814-ben Döbrentének írt levelében a dolog magyarázatául azt emlegette, „hogy az Irónak nem utól ballagni illik, hanem vezetni a’ Nemzetet”, de néhány sorral lejjebb végső konklúzióként megint csak oda jut, hogy „Ne gondoljunk a’ nagy sereg’ hidegségével, ne gondoljunk magasztalásaival, ’s becsüljük inkább magunkat mint hogy azáltal akarnánk megszabattatni érdemünket.”²⁸ Kazinczy lelkében mindvégig furcsa, feloldhatatlan feszültség élt a nemzet szellemi vezetésének vágya és az erre tett kísérletek kudarcai nyomán támadt gőg, elzárkózó felsőbbrendűségi tudat között. 1828-ban született epigrammája, a herderi ihletésű *Író és olvasó* már valóban a frontok végleges megmerevedéséről tudósít:

„Olvasó: Isten ments meg ily írótól.
Író: S engem ilyen olvasótól.”²⁹

Ezeket a sorokat az irodalmi élet centrumából kiszoruló Kazinczy írta le, aki ekkor már a korábbinál csak jóval szűkebb körben tudott valódi hatást kifejteni. Bármilyen fontos dokumentuma is a magyar irodalomnak a *Tövisék és virágok*, eredeti célkitűzéseit az adott viszonyok között nem valósíthatta meg; a Grácia-kultusz fogalmi erőterében körvonalazódó program nem válthatta ki a Kazinczy által kívánt, a nemzet egészére kiterjedő hatást.

²⁵ *KazLev.* VIII. 391–392.

²⁶ *KazLev.* X. 277.

²⁷ *KazLev.* XI. 432.

²⁸ *Uo.*

²⁹ Kazinczy az ötletadó herderi sorokat *A’ méh* című kötetébe külön is bejegyezte:

„Leser, wie gefall’ ich’ dir?

Leser, wie gefallst du mir?”

Az *Író és olvasó* szövege az említett kötetben a fenti idézet után (105.v.) következik.

(c) A Gráciák tövisei és virágai

A populáris szempontokat mindig elutasító Kazinczy epigrammagyűjteményében jól körülhatárolja azt a területet, amelyen belül a művelt olvasónak tájékozódnia kell. Költői arcképcsarnokában azokra a szerzőkre fordít különös figyelmet, akik újításaikkal lerakták a modern magyar irodalom nyelvi-prozódiai alapjait. Ezekben a kis portrékban gyakran váltakoztak a fények az árnyakkal, mint például a *Baróti Szabó Dávid* vagy a *Péczeli* címűekben. Fogadtatásukat illetően megoszlottak a vélemények. Döbrentei a sötét kontúrokat találta túl soknak: „A' Tövissek és Virágok jó jelenés lészen. Hasznos is. De Szabóra nem kell annyi tövis. Azt a' sebet, melyet Gvadányi emlékeztetése ejt, enyhíteni kell. Szabó a' legritkább mély érzésű, Nemzetjért sírni tudó Hazafi. Belé mehetne azért: Tudtam sírni Hornomért. – Péczeli valamivel több Gotschednél. Tán Gellert volna. ha Mindenes Gyűjteményének olly sok száraz minden 's névnapi verse nem állana. Én *Henriade* recensioját akarván írni, azt fogom állítani, hogy Péczeli jobban fordította Szilágyinál a Superintendensnél.”³⁰ Kazinczy e véleménytypusról így írt Pápay Sámuelnek: „Nagy kárára van Literatúránknak, hogy mindég csak nyaljuk egymást, és egy bizonyos *átallás* félénkebbé tesz bernünket a' scaphát scáphának nevezni. Sajnálom, hogy Sz[abó] felől, kit hogy tisztellek, megmutattam *Töviseimben* (artic. Sylvester) minden jót nem mondhattam. De imhol vagyok: kövessenek meg, ha nem igaz a' mit Recensioim mond *Aeneise* felől.”³¹ Döbrentei Pécelit védelmező soraira ugyancsak reagált a szerző, amikor elismerte, hogy „Péczeli a fűzfához van hasonlítva, de hozzátéve, hogy sok munkája által temporitas difficillimis sokat használt.”³² Egyes szerzőkről azonban Kazinczy valóban az osztatlan elismerés hangján szól, mint ahogy azt például *Ráday* és *Báróczy* című epigrammái is tanúsítják.

A *Kis és Berzsenyi* a múlt után most a jelenbe kalauzol: a hajdani tanítvány Kazinczyból immár szép reményekre jogosító költői tehetségek mestere lett. A *Virágok és gyomok* című kötetbe szánt epigrammák a széphalmi vezér bővülő tanítványi körének további tagjait is megvilágításba helyezik. A címzettek (Dayka, Ungvárnémeti Tóth, Helmeczy, Szentmiklósy stb.) természetesen mind a Gráciák felkent papjai közé tartoznak, akik a mester reményei szerint a közelmúlt ígéretes irodalmi tradícióira alapozva hívják életre egy magasabb rendű magyar kultúra virágzó szigeteit, alkotó műhelyeit. Kazinczy a fokozatos felemelkedés lehetőségét egyértelműen a fejlett ízlésű kis szellemi közösségek hálózatszerű kiépülésében látta. A Grácia-kultusz ebben a körben egyfajta sajátos Goethe-kultusszal kereszteződött, mint például a *Bölöni Farkas Sándorhoz* írt epigrammában: „Hová futsz? megállj! itt az Euripides / Hermája, 's a Goetheé; s itt közöttök / A' hármas istennek szent szobra kél.” A Gráciák papjainak új szellemi vezércsillaga a weimari költőfejedelem lett.

Kazinczy költészetesztétikájának az alkotói folyamattal közvetlenül összefüggő technikai, sőt alkotáslélektani kérdések tárgyalása is fontos részét képezi. Ő maga gyakran és szívesen számolt be a költés körülményeiről, a versírás közben átélt élményeiről, mint például az alábbi feljegyzéstöredékben, amelyben *Az én sugallóm* keletkezésének műhelytitkairól vall: „Én, a'ki mindent képzelhetetlenül

³⁰ KazLev. VIII. 396.

³¹ KazLev. IX. 49.

³² KazLev. VIII. 463.

nehéz munkával dolgozom, ezt a' darabot egy ülő helyemben dolgozám, még pedig úgy, hogy midőn hozzá fogtam az íráshoz, nem volt kicsinálva, mi lesz a' közepében és végében. – Csak nem illy könnyen írtam a' *Békákat* is, melynek első papírosra-öntését ide raggattam, és a' melly (ha jól emlétem) akkor midőn hozzá fogék, el is vala végezve. – *Töviseim s Virágaim* Epigrammái között egyik sem fárasztja-ki jobban, mint *Arbuscula*, melly nékem igen kedves darabom. Ezen a' könnyű, amazokon a' nehéz munka, úgy tartom, derekasán érezteti magát."³³ Ilyen élményháttérből születhetett a *Nehéz és könnyű* című epigramma frappáns summázata:

„Nem szeretek nehezet, ha nehéz, könnyűt nem, ha könnyű.
Ez s amaz együtt dísz, mint külön állva hujány.
Ugy kell a' mi nehéz, ha nem érzeti vélem hogy az volt,
S a' könnyű, ha simúlt sok faragásra leve.”

Kazinczy alkotói módszerét azonban elsősorban a „sok faragás” jellemezte, így csöppet sem véletlen, hogy esztétikai kódexében a folyamatos korrekció szigorú igénye került az első helyre:

„A folytatlanság fő érdemed és legutolsó;
Mert csak aléltságod kútfeje, vagy nagy erőd.”
(*Correctio*)

A széphalmi vezér szótárában a korrekció kívánalmának szélesebb értelmezési tartományába a szelekció is beletartozott. Az erre irányuló nyomatékos felszólításokat azonban az irodalmi környezet többnyire nem jobbító szándékként, hanem sokkal inkább személyeskedő, rigorózus gesztusként értékelte. Így kavartatott heves vihart *Himfy* című epigrammája, amelyben a rostálást végző Dayka Gábor Kisfaludy életművének mindössze egynyelcadát tartotta halhatatlanságra érdemesnek:

„DAYKA: Tűzbe felét! HIMFY: Vetem.
DAYKA: Ujra felét! HIMFY: Im.
DAYKA: Harmadikát még!
HIMFY: Lángol az is.
DAYKA: Jer most; vár az olympusi kar.”

A tulajdonképpen dicséretként is felfogható értékítéleten Kisfaludy végig sértődött, jöllehet Kazinczy egyik levelében világosan ki is nyilvánította, hogy a *Himfy* „nem virágos Tövis – hanem tövises Virág.”³⁴ Hogy mennyire komolyan vette a korrekció és a szelekció szükségességének elvét, híven illusztrálja az a kis anekdota, amelyet az általa csodált neoklasszicista szobrászról, Canovárol jegyzett fel: „Midőn Canova ide lépett, 's Psychéjét megpillantá, egy széket kére, felhágott a' bájos leányhoz, 's egyik úját letörte. Hibásan csináltam, ugymond, 's inkább legyen uj nélkül, mint egy rossz újjal.”³⁵ Kazinczy tehát adott esetben

³³ KAZINCZY Ferenc, [Versei, prózai írásai, főként nyelvészeti tárgyú kivonatai, jegyzetei, valamint egyéb gyűjteménye.] MTA Kt, Magyar Nyelvtud. 4-r. 41. sz. 197.v.

³⁴ *KazLev.* IX. 49.

³⁵ KAZINCZY Ferenc, *A' méh.* 70.f.

nem hogy a legszigorúbb rostálástól, de még a csonkítástól sem riadt vissza; ez az ad absurdum csigázott tökéletességre sóvárgás működtette mindenkor esztétikai reflexeit.

„Nem Grammatica, hanem Izlés legyen vezér az írásban”³⁶ – adta ki az általános érvényű jelszót *A' méh* egyik széljegyzetében. Kazinczy kényes ízlését azonban nem volt könnyű eltalálni, s így ennek a szubjektív mércének csak kevesen tudtak igazán megfelelni. A széphalmi vezér gyakran megcsípte Batsányit szerinte alacsony szárnyalású poézise miatt (*Batsányi János I-II.*), de bön juttatott a Gráciák töviseiből a pórias ízlésűnek ítélt Csokonainak is, mint például a *jövendölés*, vagy még inkább a *Boileau után* című epigrammában:

„Anakreontikáid –
Haj!
Árpádod most, s ódáid –
Jaj!”

A Kazinczy költészetesztetikájának mélyebb megismeréséhez támpontokat nyújtó „grammatikai epigrammák” közül feltűnően sok foglalkozik a nyelv hangzásesztetikai aspektusával. Ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen a kor szóhasználatában az ének, a dal gyakran jelentett egyet a valóban énekelhető, dallamszerű költeménnyel. A költők elkészült verseiket rendszerint hangosan felolvasták egymásnak, a hallás utáni megértés kiemelt jelentőségére Kazinczy külön is felhívta a figyelmet egyik levelében.³⁷ Közvetlenül ezzel függ össze, hogy a költészet patrónusai, a Gráciák ugyancsak énekelnek; az avatott poétának tehát szintén hangeffektusokból kell kiszűrnie az égiek üzenetét. Ezért egy-egy új szó megalkotása során feltétlenül tekintetbe kell venni a jó hangzás szempontját: „az újonnan teremtett vagy származtatott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az multhatatlanul szükséges és széphangzású lesz, és ha az író azzal gyakrabban nem él, mint illik, s stíljével a füleket elbájosolni tudja.”³⁸ Az újjal szembeni makacs ellenállás legyőzésére egyetlen biztos receptet tud kínálni Kazinczy:

„A 'genie' 's 'sanctionál' füledet boszantja. Nem érted?
Értsd! 's nem fogja tovább sérteni gyöngé füled.”
(*Purismus*)

A nyelvi grácia mesterét, Báróczyt állítja mindenki elé követendő példaként, aki ellenállhatatlan büverejével, még a puristákat is a maga oldalára tudta csábítani: „Mind azon, ami Báróczynak tollából folyt, annyi báj, annyi kellem, annyi csín és kecs ömlött el, mely a vétkeseknek látszó szólásokat még azokkal is megkedveltette, akik a nyelvnek úgynevezett tisztasága mellett buzognak, s minden újítást nyelvrontásnak kiáltoznak.”³⁹ A hangzásesztetikai szempont fontossága az egyes epigrammákban sűrűn kifejezésre jut. A *Synizesis* például a diftongusok időtartamával foglalkozik, míg az *Orthoepia* vagy *A nehéznyelvű*

³⁶ Uo., 103.f.

³⁷ *KazLev.* III. 376.

³⁸ KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete*. In *Művei*. I., vál. SZAUDER Mária. Bp., 1979. 794.

³⁹ Uo. 787–788.

egyes hangkapcsolatok, idegen szavak helyes ejtésformáját taglalja. Ez utóbbiból álljon itt két jellemző sor:

„Kárist mond s PSiKKHét, ha Pszüchét kell mondani s Cháriszt,
És Té-miS-toK-leSt, Györi, Themiszto-cleszért.”

„Themistoclesen dolgozván jut eszembe, – írta az epigramma apropójáról Csokonainak – hogy egy Olasz megdorgált, hogy a’ magyar szóláshoz szokott ajak a’ k-t igen keményen ejtette. E’ nevet nem így kell syllabizálni és kimondani: The-misz-tok-les; (Földi épen Tem-nek mondta ‘s írta volna, mint a’ Cháront Káronnak), hanem The-mi-szto-cles. Még pedig úgy, hogy a’ szto rövid legyen, nem hosszú.”⁴⁰ Az ilyen és hasonló részletkérdések – mint például a *h* hang természetéről folyó vita⁴¹ – látszólagos jelentéktelenségük ellenére lényeges láncszemei voltak Kazinczy ízlésnevelő programjának.

A vers hangzaskarakteréhez természetesen szorosan hozzátartoznak a metrikai tényezők is. Kazinczy a *Kocantyúsi* című epigrammában különösen éles támadást intézett a leoninus versek gyártója, a „fertelmes tordai poeta”, Gyöngyösi János ellen, akinek működésében a költészet egyenes megcsúfolását látta. Másik emlékezetes darabja a *Fábchich* című skázon formában írt epigramma, amelyben a címszereplő műfordítót szándékosan vétett ritmikai döccenésekkel akarta kifigurázni. A paródia szerves részét alkották a rögs verselőt jellemző ódon stílusfordulatok is; Kazinczyt nem kis büszkeséggel töltötte el a helyenként a megtévesztésig hasonló utánzat sikere. Költészetében egyébként az imitáció korántsem volt mindig gúnyos célzatú, a *Zrínyi* című epigramma jól sikert archaizmusai például éppen a *Szigeti veszedelem* szerzője iránt érzett csodálatát fejezték ki. Vitathatatlanul ironikus tendenciájú viszont A *lúdhattyú*, amelyben a kádenciás versek prókátorát, Lácza Józsefet támadja meg egy a *Hazai és külföldi Tudósításokban* 1806-ban napvilágot látott cikke miatt. Lácza a kádenciás versek védelmében egy az ellentáborra gúnyos nyilatkat szóró A *gém* című epigrammát is írt, Kazinczy válasza később ennek ürügyén született meg. Verstani felfogásáról átfogó keresztmetszetet *Berzsenyihöz* című episztolája nyújt. Költői levelét szabad jambusainak apológiájával indítja, majd a Gyöngyösi-féle négyes rímű tizenkettes kritikai elemzésébe vált át. A versnem eredeti forrásaként Tinódit jelöli meg, s noha Zrínyivel összefüggésben elismeri az ilyen verselés értékeit is, nem találja követségre érdemesnek. Saját jambus-teóriáját fejtegetve ironikusan nyilatkozik arról, hogy a három szótagból álló verslábak alkalomadtán a két szótagos jambusok helyébe léphetnek, aztán lazítva az antik jambusi sor merev követelményeit, védelmébe veszi az olykor szabálytalan sormetszeteket alkalmazó Dayka eljárásait. Kazinczy egyértelműen leszögezi: a költőnek szótagszámlálás, a metrikai törvények szolgái követése helyett fülére, belső intuíciójára kell támaszkodnia. A leoninus verselés kifigurázása után Berzsenyi antik Múzsájának aposztrofálásával a Ráday-nem dicséretét zengi. Kazinczy itt azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a magyar nyelv, a magyar verselés képes az antik és a nyugati formák asszimilációjára. Ez a Múzsza kiemel a parlagság világából, ugyanakkor oly módon távolít el a „durva nép beszéditől”, hogy nem mossa el a nemzeti karakter

⁴⁰ KazLev. III. 158.

⁴¹ „Ungvárnémeti Tóth László: Mit kell tartanunk a’ h-ról a’ hangmértékre nézve? Hasznos Múlat. 1818.” Kazinczy Ferenc újságkivágata, In K. F. Nyelvészeti tanulmányai. MTA Kt, K 31, 29–30.f.

egyetlen értékes vonását sem. Igaz, a leányalakot övező „mondhatatlan báj” érezhetően a külföld járuléka, de mint ahogy elválaszthatatlan egymástól a test és a mozdulat, olyan észrevétlenül szívódik fel a magyar nyelv eredeti szépségében az idegen grácia.

Ha a *Berzsenyi*hez írt episztola – Csetri Lajos kifejezésével élve – Kazinczy „ars metrica”-ja volt,⁴² akkor a *Lukai* valóságos költői „anti-ars poetica”:

„Te cifra szókkal élsz, s poéta nem vagy.
Képben bujálkodol, s poéta nem vagy.
Ömölnek rendeid, s poéta nem vagy.
Phoebust kiáltozod, s poéta nem vagy.
Csók és bor éneked, s poéta nem vagy.”

Ez az „anti-ars poetica” igen jellemző Kazinczy költészettelfogására, amely kizárólag a beavatottak számára biztosít szabad működési teret. A *Lukai* értelmében a poézis mesterségbeli fogásainak elsajátítása, rutinszerű alkalmazása édeskevés: igazi költő csak a Múzsák gyermeke, a Gráciák felkent papja lehet. Bár a csipkelődés konkrét kiváltó oka egy Hubai Miklós nevű fűzfapoéta áldatlan működése volt, Kazinczy ironikus minősítéseit még sokan mások is magukra értették. Az epigramma által kavart viharról a szerző az alábbiakat írta Pápay Sámuelnek: „*Lukaimat* (a’ *Tövisek*ben) egyg általam szívesen tisztelt Férfi magára vette. Talán sugdosóji voltak. Vitkovics nála vala Bécsben, és meggyőzte a’ felől, hogy egészen más és nem ő. Az a’ más ki volna nevezve, ha méltó volna, hogy egy nyíl által megtiszteltessék, mert én *sicárius* nem vagyok, ’s szembe kelek azzal a’ kit bántanom kell. Minthogy nem vala érdemes hogy neve az Epigramma előtt álljon, nem őtet, hanem minden rossz, de cifra szókkal, ’s képekkel bujálkodó Poetát bántottam az Epigrammával, reá többé nem is czélozván.”⁴³ Kazinczy mindig morális kötelességének érezte azonban a megtámadott személy megnevezését, ha az vélt hibái ellenére is jelentős szellemi súlyt képviselt. Berzsenyi viszont ebben a módszerben inkább felesleges személyeskedést látott: „Egyedül azt óhajtanám, hogy nyilaid nyilván ne sérténének, hanem csak titkon és látatlan, mint az Apolló’ nyilai.”⁴⁴ Kazinczy ezzel szemben most is makacsul ragaszkodott saját álláspontjához: „De miért akarod Te, édes barátom, hogy *személyt* ne bántsanak ezek az én nyilaim? A’ Jézus Kristus Isten volt, és még is korbácsot kapott azok ellen a’ kik az ő atyja’ Templomát megfertéztették: – ő, a’ ki, ha Papjainkat hallod, olly emberi szeretetet predikált, melly felségesebb mint mind az a’ mit Socratesz és más meg nem kereszteltek tanítottak. Hát az az átkozott, Istentől elrugaszkodott Voltaire mennyi epigrammában ’s nem-epigrammában bántogatta Monsieur Freront ’s más hasonló érdemű írójikat a’ francziáknak! Sok szabad *versben*, a’ mi prózában *nem szabad*. Nem bántanám őket epigrammaímban, de a’ Publicum így talán megérti, hogy azok nyelv- és ízlésrontók, külömben meg nem érti.”⁴⁵ Ebből az idézetből ismét csak a közönség ízlésnevelésének fontossága világlik ki: Vitkovics a *Tövisek* és *virágok*at egyenesen mint legalkalmasabb eszközt tekintette

⁴² CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?* Bp., 1990. 64.

⁴³ *KazLev.* IX. 50.

⁴⁴ *KazLev.* VIII. 169.

⁴⁵ *KazLev.* VIII. 256.

arra, hogy a „Gágogókat” elűzze a költészet Parnasszusáról.⁴⁶ A fűzfapoézissal szemben Kazinczy költészetesztétikai felfogásának lényegét *A nagy titok* szállóigévé vált soraival fejezte ki a legtömörebben:

„Jót 's jól! Ebben áll a' nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánts és vess, 's hagyjad másnak az áldozatot.”

Az epigrammában jól kitapintható a polarizáció szándéka: Kazinczy meglehetősen egyértelműen osztotta ki mind az „áldozók”, mind a „nem-áldozók” számára a hozzájuk leginkább illőnek talált szerepet.

(d) *Gráciák varázslata*

Kazinczy a *Tövises és virágokban* nemcsak bírált és dicsért, hanem egy önálló költészetesztétika irányvonalait is felvázolta. A Gráciák varázspálcájának érintésére átszellemül az üres tárgyi valóság, a bájistennőkkel bennfentes viszonyba kerülők így egy magasabb rendű világ osztályrészesei lehetnek. A költészet révén tehát – az olykor magát Kazinczyt is befolyásoló kanti terminológiával élve – a költészet révén eljuthatnak a jelenségtől a lényegig:

„A' poezis kikap a' népből s a' durva valóból,
És kiesebb tájra s lelki valóba vezér.
És te kevélykedel e, hogy az eltévedtet az egy és
Szent természethez, Csáradinak visszavonod?
A' mit lát, maga Csáradinak természet. Ez egy az:
A' Mesterség Természete néki nem az.”
(A' két természet)

A kétfajta természet goethei szellemiségű megkülönböztetése adhatja kezünkbe a kulcsot a *Prof. Sípós Pálhoz* című episztola alábbi talányos sorainak megfejtéséhez:

„.... Engem ízletem
Más útra vonz el. A' ki napjait
A szépnek szentelé, s még a valót is
Azért kedvelli, mert alakja szép,
Mert a' való s a' szép egy tő virágai,
Testetlen lelken úgy nem lél kecsét,
Mint a' lelketlen testen nem talál.”

Egyetérthetünk Fried Istvánnal: nem túl valószínű, hogy Kazinczy kicsinyes intrikákkal, állandó anyagi gondokkal terhelt hétköznapijainak valóságát találta volna szépnek.⁴⁷ Másról lehet itt szó: a Gráciák varázstükrében az objektív valóság holmi káprázattá fokozódik le, szerepét a művészet esztétikai realitása veszi át. Ilyen értelemben lesz egy tő virága a „való” és a „szép”, s ebben az egységben a

⁴⁶ KazLev. VIII. 282.

⁴⁷ V. ö. FRIED István, *Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata*, ItK 1982. 3. sz. 265. Ezt az értelmezt támogatja a *Báróczy Sándor élete* című tanulmány alábbi, Báróczy fordításairól szóló fejtegetése: „elgyötrött lelkeink a való szépnek szemléletében visszavehetnének eldült nyugodalmokat, s tisztább fentebb régiókba emelkedhetnek.” (KAZINCZY Ferenc, *Művei I.*, 787.)

formaművész Kazinczy számára az „alak” prioritása értelemszerűen külön nyomatékot kap.

A goethei „második természet” rejtett lelki tartományaiban olykor még a hagyományos esztétikai értékítéletek is előjelet válthatnak:

„A rút – rút! ‘De mi teszi tehát, hogy az isteni Pallász’
Keblén Gorgonnak vad feje bájos alak?’”

teszi fel a kérdést Kazinczy *A vétkes szép* című epigrammájában. Egyfajta magyarázattal ő ma is szolgál a *Himfy szerelmeiről* című recenziójában: „A művész még a rútat is, midőn azt festenie kell, oly szépen festi, hogy a szem ezeket a festett rútakat undorodás nélkül nézheti, sőt, hogy Wielanddal szóljunk, a rútban is Gráciákat kéntelen lelni.”⁴⁸ Érdekes, hogy a Kazinczyéval nem éppen megegyező ízléscszményt képviselő Csokonai a rút és a grácia viszonyát illetően egyik bírálatában hasonló álláspontra helyezkedik, amikor Dayka *A’ vak szerelem* című versének alábbi két sor kifogásolja: „Corinna kis szabású / ‘S nints természetbe kellem.” Csokonai szerint „Rút lehet valaki, vagy valami: de ha benne Grátzia nints, távozzon a’ nézőszínről; nem érdemi az egy *homme du Gout*-nak – egy Poetának – szerelmét, ‘s mi több? bágyadását.”⁴⁹ A kor esztétikai közgondolkodásában tehát a rút és a grácia kontaminációja a művészi ábrázolás természetes jelenségének tekinthető. A probléma már korábban is foglalkoztatta Kazinczyt, hiszen a kilenc évvel előbb, 1810-ben készült *Berzsenyihez* című episztola kezdősoraiiban ugyanezen töpreng:

„De kell e törvény, kell e Szépre példa?
‘S nem széppé a’ szépet, ‘s a’ rútat viszont
Nem rúttá, e’ kettő’ kéje teszi e?”

A különleges esztétikai hatás titkát Kazinczy *A vétkes szép*ben sem annyira a racionális összefüggések területén, hanem sokkal inkább az egyéni intuício képességében kereste: „Kérdd szemed és szíved, érezni s látni ha tudsz.” Hume hívta fel a figyelmet arra, hogy a szép objektív aspektusa nem létezik, hiszen minden egyes befogadó más és más szépséget fog fel. A szép tehát nem tárgyak minősége, hanem teljes egészében a különböző szubjektív érzékelések függvénye. Ezért „az igazi szépet vagy rútat keresni ugyanolyan meddő vállalkozás, mint az igazi édes és az igazi keserű azonosítására törekvés”.⁵⁰ Az értelem önmagában véve amúgy is legfeljebb a hideg, mértani szépség apperpciójára képes, az eszményi szépség mélyén megcsillanó, a merev szabályokat feloldó, ráción túli gráciát egyedül az intuitív észlelés tudja megpillantani. Innen válik érthetővé az episztola végső summázatnak szánt bölcselkedő zárata:

„Ne kérdd, törvénnyel egyez é, nem é.
Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.
A’ kellem’ istennéjit engeszteljed:
Nyert, a’ kinek kedvellik áldozatját.”

⁴⁸ Uo., 743.

⁴⁹ *KazLev.* III. 14.

⁵⁰ D. HUME, *Of the Standard of Taste*. [1757.] Idézi: PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, 87.

A grácia lényegét éppen a megszokottól való eltérés, a mással fel nem cserélhetőség, az individualitás biztosítja. Alapvető fontosságú, hogy az iskolás előírások soha ne veszélyeztethessék az alkotás öntörvényű szabadságát:

„Járj egyenest! ki ne térr! így rendeli az Iskola. Nem jó
A' mi szabásom előtt helytelen, a' mi hibás.
Járj szabadon! ne remegj! mond Aesthszisz; és ha van ok rá,
Térr ki; ne hidd hogy szép s jó legyen, a' mi feszes.
S a' Genie pártázott fővel jó, s sanctionálja
A' mit az Iskola tilt, a' mit az Aesthszisz hágy.”
(Az iskola törvényei)

Kazinczy az ízlés gyorsabb és megbízhatóbb reagáló képességét mindig többre becsülte az értelem analizáló erejénél:

„Berki szokottat imád: kedves nekem, a' mi szokatlan.
Kényes vagy makacsult ízletem újnak örül.”
(Szokott és szokatlan)

„Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával. Hamisan lépni a táncban csak annak szabad, aki táncolni igen jól tud, és akit a grácia látatlanul lebeg körül.”⁵¹ Ebből a meggyőződésből eredeztethető a senecai „soloecisálás” létjogosultsága: „Ejts szép hibát, de olyat, hogy értem, miért kellett hibáznod, ejtsd a hibát gratiával, s köszönni fogom, hogy hibáztál.”⁵² E rövid magyarázat fényében kell értelmezni a *Soloecismus* tanítását:

„Hogy soloecisszálók nevet Ordosi. Kába, neved bár;
Nem botol, a' ki helyén s tudva s akarva botol.”

Hasonló gondolkörben mozog a későbbi keltezésű *Sibylla* is, amely megint csak a grácia fontos esztétikai alapkövetelményét fogalmazza újra: „Szokott ösvényen járj szokatlanul!”

Noha a grácia egyik fő attribútuma a szabálytalanság, a Gráciák íratlan törvényét, a szép, a jó, az igaz hármasságát minden áldozónak be kell tartania. „Fűzzenek öszve bennünket a' Gráziák a' magok legszebb fonadékjával, 's a' Szépnek, Jónak, Igaznak szeretete tégye kötésünket állandóvá, tenyészővé!”⁵³ – írta Kazinczy már 1802-ben egyik Kozma Gergelyhez intézett levelében.

Csetri Lajos mutat rá arra, hogy a retorikák kategóriái a XVIII. században fokozatosan esztétikai kategóriákká értelmeződnek át. E folyamat keretében a páthosz világából a fenséges esztétikai minősége, az éthosz világából pedig a szép kategóriája nő ki. A kanti etikai idealista rendszer értelmében az a magatartás bizonyul erkölcsösnek, amely elfogadva a nembeliség eszményét kielégítő „Sol-len” erkölcsi parancsát, szembehelyezkedik az egyén partikularitásán, érzéki mi-

⁵¹ KAZINCZY Ferenc, *Művei* I., 832.

⁵² KAZINCZY Ferenc, *Költeményei* I. Kiad. ABAFI Lajos. Bp., 1879. 240.

⁵³ *Kaz. Lev.* II. 510.

voltán alapuló boldogságprogrammal.⁵⁴ Ezzel a kérdéskörrel összefüggésben Kazinczy a *Kant és Homér*ban a fenséges és a szép alternatívájának problémáját veti fel:

„Kell! mond Kant hidegen, 's tedd, mert kell! – A' Meonída:
'Tedd, mert szép, mert jó, mert igaz!' erre tanít.
Angyalokat gyúr majd sárból a' Celta Prométheusz:
Adni nemesb embert a' nagy öregnek elég.”

Az epigramma első felében nyilván a kanti kategorikus imperativus igénye kerül összeütközésbe a szép, a jó és az igaz fogalmi tartományait szorosan összekapcsoló homéroszi antik szépségeszménnyel. Az utolsó két sorban felbukkanó költő, a sárból angyalokat gyúró kelta Prométheusz Csetri Lajos sejtése szerint a modern neolonginuszi fenséges-divat legeklektásabb kifejezője, Osszián lehet. Ez azt látszik igazolni, hogy Kazinczy epigrammájával a Herder által elindított Homér-Osszián tipológia első magyar meghonosítói közé tartozik. A gondolati hangsúlyeltolódásból érezni lehet, hogy a *Kant és Homér* szerzője inkább az antik kalogathia eszmény javára állapít meg minőségi értékszintkülönbséget. Ezt a feltevést támasztja alá egy későbbi, nyomtatásban csak 1831-ben megjelent vers, a *Vigasztalás*:

„Felfelé tart mindég, lefelé nem az emberi lélek;
Égből szálla belénk, és oda vissza siet.
Hasztalan a' viharok' részeg dühe; Szép, Igaz és Jó,
Szent Eggység, 's lelkünk érezi, látja, hogy az.”

A *szép és jó* című epigramma szoros gondolati szálakkal kötődik a *Kant és Homér*hoz, Kazinczy itt is a „sittlich schön” és a „sinnlich schön” ellentmondásos viszonyát tárgyalja. A vers „azt a felfogást pellengérezi ki, amely az 'Egy a szép s jó, egy a rossz s rút' elvét konzervatív módon értelmezve, erkölcsi szempontból elítélendőnek, az 'új aesthesis' átkos következményének tartja, ha a festő az emberi testet nem rejt (a barokk által annyira kedvelt!) leplekbe, szélesen redőzött ruhákba, hanem 'szép emlőt akar... és szép combot láttatni'. Kazinczy tehát a neoklasszicista ízlés nevében gondosan ügyel az esztétika és az etika szférájának megkülönböztetésére. Ez azonban nem jelenti nála a szép és a jó platóni összefüggésének megtagadását, ám ezt az összefüggést a közvetlen érzéki valóságból a lélek és az eszmék világába helyezi, s így az iskolás klasszicizmushoz vagy a rokokóhoz képest az általunk tapasztalhatónál sokkal mélyebb, titokzatosabb kapcsolatot tételez fel közöttük.”⁵⁵ – állapítja meg Vörös Imre. A *szép és jó* érzékletes példája annak, hogy Az áldozó szerzője miképpen próbálta áttemelni a maga költői ars poeticáját az egykorú költészet esztétikai köztudatába.

(e) Költészet és nyelvújítás

A *Tövises és virágok* ajánlóverse, a *Herkules* világosan és igen határozottan jelzi a szerző alapcélkitűzését, a nyelvújítási harc megindításának eltökélt szándékát. A gyűjtemény utolsó darabja, *Az én sugallóm* szerint ebben a küzdelemben joggal számíthat a Múza segítségére. Küldötte, a „Csintalan, dévaj” leányka ugyan

⁵⁴ CSETRI Lajos, i. m. 120–121.

⁵⁵ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp., 1991. 194.

szúrós nyelvével csak kis sebeket ejt, de súlyos vétség esetén nyilai akár ölni is képesek. A kötet nyitányát és zárlatát így szinte jelképesen is az egyidejű nyelvi-irodalmi újítás, ízlésjavítás célzata íveli át, s ez a hozzáállás lényegét tekintve a kor nyelvi központú irodalomszemléletében gyökerezik. A *Herkules* és *Az én sugallóm* egyúttal hatásosan jeleníti meg azt a folyamatot, amelynek keretében a „Schöngeist” Kazinczy 1810 táján kezdte megvillantani esztétikai felfogásának tüskés oldalát. A *Herkules* című epigrammában nyoma sincs a kassai évek fél szemmel gyönyörre kacsingató költőjének, mint ahogy *Az én sugallóm* címszereplője is csak távoli rokonságban áll *A tanítványban* szerepeltetett Múzsával. Ezekben a költeményekben a szép megragadásának módozatait kutatja, az esztétikumhoz vezető utakat keresi. Ebben a keresésben – mint láttuk – a grácia, a nyelvi báj nélkülözhetetlen kalauz.

Kazinczy nyelvújítási harcának nyitányát a *Vitkovics*hoz című episztola jelentette. Közismert tény a szakirodalomban, hogy a költői levél mintája Horatius „*Ibam forte via sacra*” kezdetű nevezetes satírája (*Sat. I. 9.*) volt.⁵⁶ A xéniáktól eltérően Kazinczy itt nem konkrét személyeket támadott meg, hanem egy általánosítható jelenség, a Hőgyészi Hőgyész Máté fiktív figurájában megtestesülő ún. „debrece-niség” ellen hirdetett harcot:

„Magyarnak én azt ismerem, s csak azt,
S nem senkit, senkit! mint azt, a' kinek
Szép nyelve nincsen elkeverve mással;
Ki nem szorul a' vendég maszlagára,
Kenőcsöt utál, s gondolatjait
Tisztán s tekervény nélkül mondja ki;
Magát a' Nyelv urának nem hiszi;
Nem szab törvényt, és új szót nem farag,
De érti a' régít s tiszteli a' szokást;
Ugy ír a' hogy beszél – egyszóval; a' ki
Köztünk lett, köztünk nőtt, köztünk maradt meg.”

Ez a részlet szinte mindazon negatívumokat magába sűríti, amelyeket a *Tövis*ek és *virágok* szerzője egyenként is pellengérre állít. A *neo- és palaeologus* éle szintúgy főként a „debrece-niség” ellen fordul, ugyanakkor a purista nyelv szemlélettel és ízléssel szemben a xenologizmusok létjogosultságát bizonygatja. Az epigramma érinti a költői és a prózai dikció problémáját is, amelyet bővebben a *Prózai s poetai szólás* című versében tárgyal. A „Nem szab törvényt és új szót nem farag, / De a régít érti s tiszteli a szokást” hőgyészi kitételeire a *Soloecismus*, a *Szokott és szokatlan* vagy a *Sibyl* idézett sorai replikáznak.

A *Tövis*ek és *virágok* kibővítésének, továbbgondolásának szánt *Virágok és gyomok* néhány epigrammája tematikáját tekintve a Vitkovics-hoz írt episztolához kapcsolható. A Hőgyészi Hőgyész Máté-féle fűzfapoéták verselését csúfoló *Fullajtáros vers* például eredeti alakjában a Vitkovics-hoz szövegének szerves részét képezte, de Kazinczy javítgatásai során ezt a betétet kihagyta, s így a későbbi nyomtatott kiadások már önálló darabként hozták. Antigrammatikus beállítottsága továbbra is érintetlen maradt: a *Nyelvrontók* híres Palladio-példázatában a „szolgai tompa szokás” berögzött sémáival szemben újra csak a művészi ízlés fölényét, ösztönös

⁵⁶ CSETRI Lajos, i. m. 64.

organizációs képességét hangsúlyozza. Az *újítók* és *A mi nyelvünk* sűrű mitologizálással átszőtt gondolati anyagából a magyar nyelv belső fejlődőképességének, hajlékonyságának felismerése bomlik ki, ugyanakkor a xenologizmusra, atticizmusra fogékony Kazinczy megismétli a Berzsenyi-episztola és némely korábbi epigramma vezéreszméjét: a magyar nyelvet, verselést, ízlést a nyugati mintákhoz kell igazítani. A *Glottomachia* az elízió alkalmazása mellett tör lándzsát, majd a közérthetőség kedvéért epigrammája célzatát Kazinczy egy kommentárban így értelmezi: „minthogy én a Horác dulce decusát és dészjtjét (Vilis a | mico | rum est an | nona bo | nis | ubi | quid d e e st) nem szeretem, pedátnak csúfolnak; de hasztalan, az én fülem is fül.”⁵⁷ A *Tövisék és virágok* néhány tárgyalt darabjához hasonlóan itt is a nyelv hangzásesztétikai aspektusa kerül előtérbe, ily módon is jelezve Kazinczy nyelv- és irodalomművelő törekvéseinek folyamatosságát. A nyelvújítás mértékét illetően pedig az ízlés spontán szabályozó erején kívül változatlanul nem tud objektív kritériumokkal szolgálni, ezért *Neo- és orthologia*, valamint *Neologismus* című epigrammái minden szellemességek ellenére kissé tautologikus hatásúak.

Összegezve az eddig elmondottakat: a fogságából szabaduló Kazinczy epigrammagyűjteményeiben és némely episztolájában jól áttekinthetően körvonalazta az igényes „Schriftsprache” elsődlegességén alapuló költészetesztétikai kódexének alaptételeit. Rendszeréből ugyan éppen a rendszerszerűség objektív tényezői hiányoznak, de a rá oly jellemző hellenizáló művészetszemlélet, életfelfogás fókuszába állított gráciafogalom tágas értelmezési lehetőségei gyakran bizonyultak alkalmas eszköznek a szélsőséges pólusok közötti manőverezésre. Itt tárgyalt műveiben arisztokratikus szellemi alapállása ellenére valamiféle közösség irányába tájékozódott, költészetesztétikájának e sajátos propagálásával egy görögös értelemben vett fejlett közízlés kialakítására tett kísérletet. Ezzel egyidejűleg azonban a pennaharcokat vívó költő Kazinczy ihletett óráiban a szépség csigaházába húzódva szerelmi szonettjeit, epigrammáit, ritornelljeit írja; s ebben a befelé figyelő, az intimszférára koncentráló magatartásban már egyértelműen a neoklasszicista Grácia-kultusz menedéket, vigaszt kínáló motívumai erősödnek fel.

László Gergye

FERENC KAZINCZY'S POETICAL VIEWS (THORNS AND FLOWERS)

This essay deals with Ferenc Kazinczy's poetical views expressed in his volume entitled *Thorns and Flowers*. In this collection, which consists of epigrams, he aimed at transforming the Hungarian language and literature. Kazinczy's poetical views are supposed to be derived from one of his early odes *The Sacrificer* which he devoted to the three Graces. They are the patronesses of arts in Greek mythology who can be contacted only by the most intelligent people. That's why the three Graces became a symbol of aristocratic spiritual attitude in neoclassical poetics. Kazinczy considered himself the priest of the Graces. In his opinion, only talented poets are preferred by the Graces, as they are the ones who know that the essence of a poem is grace. They always get flowers from the goddesses whereas rhymesters deserve nothing but thorns. Kazinczy's slightly arrogant style wasn't acceptable for everybody. In his epigrams Kazinczy often ridiculed even respected poets, e. g. János Batsányi or Mihály Csokonai Vitéz. As he tried to realise his plans concerning the cultural development in Hungary from this superior spiritual position, he only partly managed to convince the literary public.

⁵⁷ KAZINCZY Ferenc, *Költeményei* I., 282.

JÓZSEF ATTILA ELSŐ ANALITIKUSA

(A pszichoanalitikus Rapaport Samuról)

Rapaport Samu (1888–1970) neve jól ismert a költő életrajzából; régóta köztudott, hogy ő volt József Attila első analitikusa (József Jolán, 1989 [1940], Németh Andor, 1989. 81–86., Szántó Judit, 1986, Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András, 1982. 143–145., Szőke György, 1922). Az utóbbi időben az érdeklődés csak nőtt iránta; ahogy a figyelem a költő pszichoanalitikus szövegei (*Szabad-ötletek jegyzéke*, ún. Rapaport-levelek stb.) felé fordult, egyre érdekesebbek lettek azok is, akik e problémákkal valamiképpen érdemi kapcsolatban állottak. Nem véletlen, hogy Rapaport Samu és József Attila terápiás kapcsolatáról két önálló tanulmány is készült (Valachi Anna, 1987–88, 1992), s megjelentek a sokáig zároltan kezelt ún. Rapaport-levelek is (Horváth Iván–Tverdota György, szerk. 1992. 357–386.) – a költő Rapaport Samu számára megküldött önanalízisének e talányos dokumentumai. A pszichoanalitikus kezelés azonban az intim verbális együttlét egyik formája, analitikus és beteg szigorúan bizalmas „hermeneutikai” viszonya, amelyben minden szó fontos s amely többnyire mégis érdemi dokumentáció nélkül marad. Egy harmadik személy, például az irodalomtörténész számára mindez – főleg évtizedek távolából – már csak nehezen megközelíthető. Jellemző tény, hogy a Rapaportról két tanulmányt is író Valachi Anna is elismeri, ma még (vagy már) magáról az analitikusról is roppant kevés tudható (Valachi Anna, 1992. 244.) –, még életrajza sem szerepel lexikonjainkban. S kétségtelen, a probléma, amellyel szemben találjuk magunkat, meglehetősen nagy; a költő analitikus kezelésének részletes *belső*, mondhatnánk *lelki története* – egykorú analitikus napló híján – nem is rekonstruálható. De ha magára Rapaportra (is) figyelünk, s pályájának, munkásságának fölmérését elvégezve tekintjük át József Attila kezelésének történetét, egy jelentős sűrűségű értelmezési hálózathoz jutunk. S így közelítve a rendelkezésünkre álló különféle szövegekhez egy sor kérdésre eleve választ kapunk, bizonyos kérdések pedig legalább a megfogalmazásig eljutnak – ha sikerül egyesíteni a filológus, az irodalomtörténész és a pszichoanalízisben is jártas tudománytörténész nagyon is különböző szempontjait és eljárásait.

1. Rapaport Samu pályájának első szakasza

Rapaport Sámuel Dávid (e néven anyakönyvezték) 1888. január 25-én született Munkácson. (Csongrád megyei Levéltár, Szeged, Házassági anyakönyvek, 101/1921. Vö. még Szállási Árpád közlése.) Apja Rapaport Márkus (más írás szerint: Márkusz), anyja Panét Ilona. A családról, azon túl, hogy zsidó felekeztűek, szinte semmit nem tudunk. Szinnyei életrajzi lexikona tud egy korábbi Rapaport Márkról, aki orvos volt, s 1833-ban latin nyelvű orvosi munkája jelent meg (Szinnyei, XI: 559.), de egyáltalán nem bizonyos, hogy a két Rapaport-família között a névrokonságnál közelebbi kapcsolat lett volna. (Tasi József viszont úgy tudja egy mai Rapaporttól, hogy a Rapaportok mind rokonok.) Szállási Árpád orvostörténész szerint a Rapaport-család munkácsi volt (ezt más adatok megerősíteni látszanak). A munkácsi zsidók, mint ismeretes, erősen tradícióörző, ún.

ortodox zsidók voltak (Újvári Péter, szerk. 1929. 619–620.), talán nem véletlen, hogy Rapaporték a dualizmus éveinek erős asszimiláns vonzásában élve sem magyarosították nevüket. Rapaport Samu szocializációja, diákévei jórészt ismeretlenek. Annyi bizonyos, hogy a gimnázium alsóbb osztályait Munkácson végezte. Az ottani főgimnázium nyomtatott értesítői az 1897/98. tanévtől, első osztályos korától regisztrálják jelenlétét (1897/98: 130., 1898/99: 89., 1899/00: 108., 1900/01: 76.), ötödik osztályos korában (1901/02) azonban év közben kilépett (1901/02: 92.), majd a következő, 1902/03. tanévben mint magántanuló végezte el az ötödik osztályt (1902/03: 83.). Mi történt vele, nem tudjuk, talán betegeskedett. Jó, bár nem kitűnő tanuló volt, aligha tanulmányi okokból hagyta ott tehát a munkácsi gimnáziumot. Hogy a 6–8. osztályt mikor és hol végezte el, nem tudjuk. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen folytatta. Az egyetem nyomtatott almanachja és tanrendje az 1909/10. tanév első félévétől regisztrálja nevét az orvostanhallgatók között. 1913-ban végzett. (Magyar Orvosi Címár 1942.) Orvosi képzésének tartalmáról csak közvetett ismereteink vannak. Hogy mit és milyen szellemben tanítottak, arra csak a meghirdetett órák és tanárai ismeretében következtethetünk. Az almanach és tanrend adatai szerint a kolozsvári egyetemen általános orvoscépzés folyt, amely kiterjedt az alapvető szakterületekre, az anatómiától a fogászatig és a receptírási gyakorlatokig, de a képzés alapja szükségképpen egy nagyon erős – óraszámban is jelentős – anatómiai-bonctani képzés volt. Az anatómiai intézet, amelyet Davida Leó (1852–1929) professzor vezetett, jól érzékelhetően nagy súllyal volt jelen az oktatásban, s az intézet szabályai is, aligha véletlenül, a legrészletesebbek, mindent előírók voltak. A professzorok és magántanárok között jól ismert, jelentős neveket találunk, így – a már említett Davida Leó mellett – például Apáthy Istvánt (1863–1922), aki szövettant, Reinbold Bélát (1875–1927), aki orvosi kémiát, Jancsó Miklóst (1868–1930), aki klinikai propaedeutikát, majd belgyógyászatot adott elő. A belgyógyászati klinika igazgató-professzora előbb Purjesz Zsigmond (1846–1918) volt, akinek vezetése alatt még három magántanár (Büchler Ignác, Jancsó Miklós, Gámbán Béla) oktatott. A klinikáról, ahol a gyakorlati képzés folyt, a hivatalos ismertető 1909-ben a következőket írja: „A belgyógyászati klinikán levő ágyak száma 20; ehhez sorolható még az emeleten elhelyezett 70 ágy, valamint a fertőző barakkban elhelyezett 24 ágy és a tüdőbetegek osztálya 65 ágygal, amelyek a tanításra éppúgy felhasználatnak, mint a tulajdonképpeni klinikán levők. A délutáni látogatás 4 órakor kezdődik; a beírt hallgatók számára [...] a klinika, valamint a laboratóriumi helyiség egész nap hozzáférhető. Az 1908. évben megfordult: bennfekvő beteg 1463; a fertőző barakkban 241; a tüdőbetegek osztályán 365; ambulans 2227; fül- és gégebeteg 1196.” (*Almanach és tanrend*, 137.) A belgyógyász professzor (előbb Purjesz, majd Jancsó) heti 10 órában oktatta a belgyógyászatot, magántanár segítői pedig heti 2 órában *Kopogtatás és hallgatódzás, tekintettel a mellkasi szervek bántalmainak kórisméjére*, heti 3 órában *Klinikai propaedeutika*, s heti 3 órában *A felső légutak kór- és gyógytana* címmel hirdették meg foglalkozásaikat. Amit Rapaport belgyógyászatból (későbbi egyik szakterületéből) megtanulhatott, az, minden jel szerint, a kor színvonalán álló, alapos tudás volt. Mind Purjesz, mind Jancsó a belgyógyászat jeles személyisége volt – Purjesz Zsigmond alapos anamnézisre való törekvését Rapaport évtizedekkel később is elismeréssel emlegette föl (Rapaport Samu, 1931d. 2.). Belgyógyászati alaporientáltsága azonban, a kor uralkodó fölfogása szerint, elsődlegesen morfológiai jellegű és – ahogy később ő maga jellemezte – erősen anyagelvű volt. (Rapaport

Samu, 1931d. 5.) Az ideg- és elmeorvosképzés (amely másik szakterületét ismertette meg vele) lényegesen kisebb súllyal és csak speciális formában volt jelen a képzésben. Idevágó stúdium a tanrend szerint csupán kettő volt. Lechner Károly (1850–1922) professzor *Elmeorvosképzési gyakorlatok a közgazdasági elmekórtannal kapcsolatban és Törvényszéki lélektan és elmekórtan* címmel heti 3, illetve 2 órában oktatott. Mellette még „az elmeorvosképzésből kurzusképpen a tisztiorvos és a törvényszéki orvosi vizsgálatokra való előkészítés céljából” az Ady kezelőorvosként ismert Lukács Hugó (1875–19??) vett részt a képzésben. Lechner Károly tagadhatatlanul jeles professzor volt, reflexológiai kutatásait a tudománytörténet ma is számon tartja. (Balázs Sándor–Spielmann József szerk., 1956.) Irányultsága, a „psyche materialista alapjai”-nak keresése azonban aligha ösztönözhetette tanítványait, például Rapaportot a pszichoanalízis irányába. Maga az ideg- és elmeorvosképzési klinika azonban viszonylag nagynak számított, s hasznos tapasztalatokkal szolgálhatott. A tanrend szerint az ágyak száma ez időben 260 volt. „Átlagos elmebetegfelvétel: 290. Átlagos idegbeteg felvétel: 120. A járóbetegek átlagos száma: 1000.” (*Almanach és tanrend*, 139–140.) Tudjuk azt is, „laboratóriumi munka egész nap” folyt. Egészében a klinika mérete és betegforgalma jó alap lehetett egy ideggyógyász pálya elindításához, s maga Lechner professzor munkássága is garantálta a hagyományos („fizikalista”) ideggyógyászat alapos megismerését.

Az egyetem elvégzése (1913) utáni első 6–7 évről jelenleg semmit nem tudunk, de joggal feltételezhetjük, hogy Rapaport Samu életében ez az időszak az önálló orvosi praxis beindítása és megalapozása jegyében telt el. A legvalószínűbb az, hogy valahol Erdélyben élt és praktizált (ennek ellentmond, hogy a tisztiorvos szerint 1915/16-ban a gyulai kórházban alorvosként dolgozott), talán valahol ott, ahol majdani felesége, Étsy Emília színésznő is föllépett – azaz Nagyváradon, Temesváron, vagy ezek vonzáskörzetében. Erre, persze, semmi biztos adatunk nincs, de nyilvánvaló, hogy valahol meg kellett ismerkedniök, s ez a színésznő állomáshelyei valamelyikén következhetett be. Étsy Emília mindenesetre 1918 őszétől Szegeden játszott, s 1920 végén már fölmerült a Rapaporttal kötendő házasság terve: 1920 decemberében elbúcsúzott a színpadtól (Péter László, 1983. 157.), s maga Rapaport is ekkortájt költözhetett Szegedre. A házasságkötésre – a Csongrád megyei Levéltár ún. házassági anyakönyvei szerint – 1921. február 3-án került sor. (Az eseményről hírt adott a Szeged című lap 1921. február 4-i száma is.) Rapaport ekkor már Szeged, Kelemen u. 7. sz. alatti lakos volt, foglalkozását orvosként adták meg.

Ez a házasság szociokulturális szempontból igencsak érdekes. A feleség, Étsy Emília Vilma (1884–1964) ugyanis részben négy évvel idősebb volt, mint Rapaport, részben pedig katolikus. Emlékezéseiből kikövetkeztethetően-sejthetően, családja az ún. úri, történeti középosztályhoz tartozott, egy ideig színészet iránti vonzalmát is elleneztek, s szülei csak nehezen nyugodtak bele, hogy színésznő legyen. Ambíciója, művészetek iránti vonzalma azonban erősebbnek bizonyult, mint a családi konvenciók, s elvégezve a színiakadémiát előbb Feld Zsigmond színházában, majd vidéki színházakban (Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Szeged) játszott, jobb szerepekben. Nekrológja szerint: „Egyike [volt] a modern magyar színjátszás úttörőinek, aki elvetve a múlt század külsőséges hatásokra törő deklamáló játéktílusát, rendkívül melegtónusú orgánumával, reális élet- és lélekábrázolásával, szerepeinek mély átélésével ért el maradandó emlékü művészi hatásokat.” (Magyar László, 1964a) Az előadóművészet külön is vonzotta. „Az

irodalmi estéken és matinékon a modern költők egyik leghívebb tolmácsolója volt. Széles körű, mély kultúrájával magasan az átlag fölé emelkedett, rajongó szerelmese az irodalomnak és művészeteknek." (Magyar László, 1964b) Versmondó tehetsége már Nagyváradon megnyilatkozott, ahol A Holnap költői akkoriban bontottak zászlót. Ady, Babits, Balázs Béla, Emőd Tamás és mindenekelőtt Juhász Gyula verseit szavalta – Juhászhoz utóbb, Szegedre kerülve, a költő haláláig meleg barátság fűzte. Az erősen commercializált színházi világban azonban – ez éppen Juhász Gyula egyik róla írott cikkéből (1919) tudható – nem igazán érezte otthon magát. Harminchat évesen, túl a hálás szerepekkel jutalmazott fiatal színésznői koron, elfogadta a nála fiatalabb orvos stabil egzisztenciát biztosító házassági ajánlatát – s lemondott a színpadról. A házassági anyakönyv azt is dokumentálja, hogy megállapodtak: a születendő gyermek az apa vallását követi. Két különböző tradíciójú ember összetalálkozása és kompromisszuma volt tehát ez a házasság. Beszédes tény viszont (s ez egyszerre vall Étsy Emília művészi ambíciójáról, s Rapaport értékrendjéről), hogy az új feleség számára azért a pódiumművészet megmaradt. Étsy Emília előadóművészként, mint modern versek tolmácsolója ezután is rendszeresen föllépett; estjeiről a szegedi lapok viszonylag sűrűn hírt adtak.

Rapaport Samu életét ezt követően, nagyjából 1926/27-ig, egy sajátos kettősség jellemezte. Jól menő orvosi praxist folytatott, rendelőjét már 1923 decemberében a város egyik legfrekvenciáltabb helyére, a Kárász utca 14. szám alá tudta áthelyezni. (Orvosi hir. Szeged, 1923. dec. 2. 7.) Ekkor már, mint az „orvosi hírt” bejelentő lap kommunikációjából is kiderül, önmagát mint „bel- és ideg orvos” hirdette. Amikor 1925-ben a Budapesti Közlönyben közzétették a magyar szakorvosok névsorát, neve ugyancsak szerepel mind a „belbetegség”, mind az „ideg betegségek” orvosai között. A szaknévsor szegedi adatait így vette át a helyi Délmagyarország című lap is (1925. szept. 4. 4.). Egzisztenciája tehát, minden jel szerint, az akkori nehéz gazdasági viszonyok közepette is stabil volt. A szellemi életben azonban nem ő, hanem felesége forgott. Juhász Gyulával, Móra Ferencsel, a város akkor legjelentősebb, s vitathatatlanul országos híru-rangú íróival Étsy Emília szerepelt együtt. Az újságok is az előadóművészt méltatták – Rapaportot csak mint férjet fogadta be a szellemi élet. A nagy tekintélyű Juhász Gyula például, aki többször is (cikkben is, versben is) írt Étsyről, s aki – mint művei kritikái kiadása szépen mutatja – a város kulturális életének szinte minden érdemes alakját méltatta vagy buzdította, Rapaportról sohasem írt. (Vö. JGYÖM, 2: 253., 500., JGYÖM, 6: 114., 356., 581. stb.) S ez a megkülönböztetés aligha csak a színésznő *szőke*ségének szólt. Jellemző, hogy az 1923-as nevezetes Juhász-jubileumon, amelyért Szegedre érkezett Babits és Kosztolányi is, s amelyen valamilyen minőségben részt vett például Móra Ferenc, Szabó Lőrinc és József Attila is, a tudósítások rendre csak Étsy Emíliát emlegették. (Vö. Péter László, 1955. 28–29., Paku Imre, szerk. 1962. 377–412.) Pedig bizonyos, hogy Rapaport is az ünneplők között volt, hiszen az ünneplés egy másik fázisában elkísérte feleségét a Juhászt ünneplő Makóra is. Ekkor, 1923. június 16–17-én – mint Szabolcsi Miklós kiderítette – Rapaport és József Attila találkozott is. (Szabolcsi Miklós, 1963. 478–479.) De jellemző, hogy Magyar László, aki mind a fiatal József Attilát, mind Étsy Emíliát jól ismerte, Étsyről írja azt, hogy: „Egyike volt a legelsőeknek, akik a Szegeden diákoskodó József Attilában megéreztek az új költőt.” (Magyar László, 1964b) Nyilván, persze, Juhász Gyula elismerő véleménye ismeretében.

Rapaport számára tehát felesége művészi munkája és kapcsolatai egyféle intellektuális kihívást jelentettek. Az önművelésre, a saját, őt identifikáló intellektuális terület keresésére ugyanakkor szakmai okok is késztették. Ő ugyanis, ahogy Gartner Pál írta róla, „ún. »kitűnő praxisú« belgyógyász [volt]. A praxis azonban aggodalommal tölti el, mert neki a »nagy praxisban« több a belgyógyászati eszközökkel gyógyíthatatlan betege, mint kisebb keresettségnek örvendő kartársainak” (Gartner Pál, 1932. 37.). „Lelkiismerete követelődzik, látni, tudni akar, mert remélni, reméltetni szeretne és belső determináltsága a mélylélektani kutatások felé viszi. Felfedezi a pszichoanalízist – a betegek részére.” (Gartner Pál, 1932. 38.) Ez a leírás, persze, az azonos csoporthoz tartozó orvoskollega és küzdőtárs utólagos idealizáló rekonstrukciója, s nem kell hozzá különösebb éleslátás, hogy fölismerjük, ebben a tájékozódásban bizony esetlegesebb szempontok is vezérelték (divat, véletlenek, az Orvosanalitikusok Csoportjának vidéki terjeszkedést célzó kísérletei stb.). A lényegét azonban Gartner jól foglalta össze, amikor azt írja, hogy Rapaport a „férfikor delén olvasni, tanulni kezd, tanulmányi analízisnek veti magát alá, mindent megtesz azért, hogy a maga puvoárján belül megcáfolja az orvostudomány krízisét” (Gartner Pál, 1932. 38.). Hogy mi volt az az „emberileg tragikus áldozat”, amelyet ezért meghozott, sajnos, nem tudjuk, s Gartner e fordulópont idejét sem adja meg. Más forrásokból, így a Magyar Hírlap szegedi tudósítójának, Magyar Lászlónak Rapaport információit rögzítő leírásából tudjuk azonban, erre valamikor a húszas évek közepén került sor. (Vö. Magyar László, 1928.) Rapaport maga írja (jellemző módon éppen Gartner analitikus kompendiumát méltatva), hogy „a pszichoanalízis tüzetes áttanulmányozása” a kezdő számára „éveket vesz igénybe”, s Gartner könyvének megjelenéséig a „kezdő [...] nehezen tudott eligazodni a részletkérdések labirintusában” (Rapaport Samu, 1932. 29.). Márpedig, mint Rapaport Magyar Lászlónak adott interjújából kiderül, ő valamikor 1926 végétől, esetleg 1927 elejétől alkalmazta praxisában a pszichoanalízist. (Magyar László, 1928.) Ezt egy-két évvel megelőzően fordulhatott tehát figyelme a freudi tanok felé, s vetette alá magát az ún. tanulmányi analízisnek.

Ekkor már neves íróbetege is volt. 1926. június 18-án ő állította ki azt az „Orvosi bizonyítvány”-t, amely mentesítette Juhász Gyulát az elmebetegség és a gondnokság alá helyezés stigmatizációja alól. („Igazolom, hogy Juhász Gyula úr, 42 éves, szegedi lakost ismételten megvizsgáltam és belső szervezetét, idegrendszerét és lelki állapotát teljesen egészségesnek találtam.” [Apró Ferenc, 1993. 21.]) A bizonyítványt ekkor mint „bel- és ideg orvos” írta alá, s megfogalmazása is a hagyományos orvoslás nyelvezetét (és szempontjait) idézi.

Ez az időszak azonban már kétségkívül az átalakulás, az orientációmódosulás stádiuma orvosi gyakorlatában. A Magyar Hírlapnak adott 1928 decemberi nyilatkozatából kiderül, hogy pszichoanalitikus praxisa megkezdése és a Feldmann Sándor vezette Orvosanalitikus Csoport szegedi (és debreceni) terjeszkedése időben egybeesett: mindkettő kb. 1926 végére tehető. Nagyon valószínű, hogy ebben a fordulatban meghatározó szerepe az orvosanalitikus csoport elnökének, magának Feldmann Sándornak volt; ő végezhetette el Rapaport tanulmányi analízisét is.

Az 1927-es év egésze, s az 1928-as év első fele, minden jel szerint az analitikus gyakorlat megszerzésével telt el. Bővítette, módosította orvosi praxisát. Analízisbe vett betegek között – érdekes, de a nagy tanyavilágú Szegedről lévén szó, nem megmagyarázhatatlan módon – úgynevezett egyszerű parasztemberek is voltak. (Magyar László, 1928.) Analitikus tapasztalatai tudományos igényű ismeretterjesztő földolgozására csak 1928 tavaszától vállalkozott – nyilván az orvosanaliti-

kusok pszichoanalízist népszerűsítő programjának keretében. Első cikke, amelyet ismerünk, 1928. május 6-án jelent meg a szegedi Délmagyarország című napilapban, *A lelki élet a tudatalatti mélységekben* címmel. Ebben már Freudra hivatkozott, s a pszichoanalízis néhány alapelvét ismertette – saját, nézeteit egyedítő kutatási eredmények nélkül. Nem sokkal később (1928. július 8.) azonban a Délmagyarországban már konkrét társadalmi jelenség magyarázatára alkalmazta a pszichoanalízist. A *Miért akarnak az emberek eljutni az északi sarkra* című cikkében a veszélyes felfedezőutak mélylélektani magyarázatával állt elő. Ekkor már, jól érzékelhetően, meggyőződéses analitikus volt. Nem véletlen, hogy – bár Szegeden ő volt az egyetlen analitikus – egymaga is aktív propagandába kezdett, s megszervezte Feldmann Sándor szegedi előadását, amely már nagy érdeklődést keltett. Az 1928. szeptember 30-án megtartott előadás volt az „első pszichoanalitikai előadás Szegeden” (Délmagyarország, 1928. szeptember 30. 4. Vö. még Kazai Magdolna, 1990., Harmat Pál, 1993. 212–214.). Ennek az eseménynek a helyi lapok nagy publicitást adtak, a Délmagyarország közölte Feldmann nyilatkozatát is. December elsején pedig – nyilván Feldmann szegedi meghívásának viszonzásaként is – Rapaport tartott előadást – Budapesten. Előadását a Magyar Hírlap aznapi száma harangozta be. Az *Apák és fiúk harca* című, Dr. Rapaport Samu, Szeged egyetlen orvosanalitikusa előadást tart Budapesten alcímű, interjúval kombinált cikk egyebek közt azt írta róla, hogy „a dr. Feldmann Sándor elnökletével működő orvoscsoport egyik leglelkesebb, legagilisabb tagja”. „Szegeden előharcosa Freud professzor tanításainak” és a pszichoanalízis terén már maga is „igen számottevő eredményeket ért el”. (Magyar László, 1928.) A Délmagyarország december 4-i híradásából az is kiderül, hogy ekkor Budapesten mindjárt két előadást is tartott. Az egyiket az *Apák és fiúk harcá*-ról, a másikat *A lelki eredetű neuralgiákról*. Az előbbit egy hét múlva, december 8-án Szegeden is megismételte. (Délmagyarország, 1928. dec. 8. 10.) Ezt váratlan érdeklődés és fölbolydulás fogadta. A Délmagyarország főírószékes-főszerkesztője, Pásztor József (Kézai Simon néven) polemikus cikkben reagált rá: *Jegyzetek egy előadásról, amelyet dr. Rapaport Samu tartott a pszichoanalízisről*. (Délmagyarország, 1928. dec. 11. 5.) S leegyszerűsítésekkel, félremagyarázásokkal vádolta Rapaportot. Pásztor vitacikke azonban nem az egyetlen reagálás volt; Móra Ferenc – igaz, csak egy magánlevélben – maga is reflektált az előadásra. December 12-i levelében Móra „kedves jó doktorom”-ként szólítja meg Rapaportot, „akihez évek óta őszinte szeretet fűz”-i, s aki „annyi figyelemmel” volt mindig hozzá, s mentegeti magát amiért nem volt ott az előadáson: „nem szeretném, ha félreértenéd távolmaradásomat nagyérdeklődésről, amely, örömmel látom, igen foglalkoztatja ezt az aludt vérű várost. De nekem éppen aznap Pesten volt előadásom [...]. Szívben azonban veled vagyok és sok sikert kívánok úttörő munkádhoz.” (Móra Ferenc Múzeum, [továbbiakban MFM] Irodalomtörténeti gyűjtemény, 65. 8.) Pásztor bírálatát Rapaport nem is hagyta szó nélkül, s a Délmagyarországban már december 16-án válaszolt a vádakra. Válasza azonban viszontválaszra készítette Pásztort – azaz Rapaport újabb, előadásánál pontosabb, írásban fogalmazott érvelése sem elégitette ki az érdeklődő, de laikus újságíró-kiadót. De az érdeklődés ezzel – óhatatlanul – csak nőtt: a pszichoanalízis Rapaport révén „ügy”, vagy legalábbis téma lett Szegeden, Rapaport neve pedig összekapcsolódott a pszichoanalízissel.

Orvosi gyakorlatának és intellektuális szerepének átalakulása magyarázza, hogy ezt követően, az 1929 februárjában megbetegedett Juhász Gyulát már nem(csak) hagyományos módon kezelte: analízisbe is vette. E kezelés részletei

(noha később maga is utalt rá Szabolcsi Miklós lejegyezte emlékezésében), sajnos, nem kellően ismeretese. Annyi bizonyos, Rapaport álomleírásokat kért és kapott Juhásztól. Ezekből három meg is maradt; egy 1929. febr. 12-i, *Ébredés előtti álom* című, egy febr. 16-i *Álom*, s egy febr. 20-i ugyancsak *Álom* című följegyzés. (Az elsőt a költő jgy monogrammal jegyezte is, a másik kettő aláíratlan, de mindhárom autográf kézirat, így a szerzőség kétségtelen.) Ez a kezelés azonban nem vezetett eredményre, sőt Juhász állapota inkább rosszabbodott. A február 20-i álomleírás, jellemzően így zárul: „Az egész álom nyomasztó hangulatú volt, az első szorongásos álom betegségemben.” (MFM, Irodalomtörténeti gyűjtemény, 65. 11/3.) Rapaport, közvetve, el is ismerte, hogy nem boldogul a költővel. Március 2-án *Orvosi bizonyítványt* állított ki számára, amelyben igazolta, hogy „Juhász Gyula úr, költő, szegedi lakos, súlyos psychoneurózisban szenved. Egészségének helyreállítása végett feltétlenül szanatóriumi ápolásra és psychoanalitikai kezelésre (ajánlva: dr. Feldmann Sándor, Bpest, Baross u. 43. sz.) van szüksége.” (MFM, Irodalomtörténeti gyűjteménye, 54. 607.) Ismeretes, ezt követően Juhász valóban szanatóriumba került, s a kezelést klinikai körülmények között végezték.

Nem lehetetlen, hogy Juhász Gyula ekkor – vagy: ekkor is – dicsérte Rapaportnak József Attilát. Azok az elismerő szavak, amelyekről Rapaport később Szabolcsi Miklósnak beszámolt, s amelyek Rapaportban megmaradtak, ekkor elhangozhattak az önmagáról valló Juhász szájából. (Idézi Valachi Anna, 1992. 230.)

A kudarc azonban, úgy tetszik, nem szegte Rapaport kedvét. Bár a Délmagyarországban, ahol addig publikált, ezt követően hosszabb ideig nem szerepelt cikkel (ez lehetett a Pásztorral való vitájának következménye is), a pszichoanalízissel nem hagyott föl. Sőt, 1929. november 17-én Szegeden *Kultúrproblémák a pszichoanalízis megvilágításában* címmel újabb előadást tartott. (Vö. Lélekkutatás, 1929. 1. sz. 74.) S végleg stabilizálódott helyzete a Magyarországi Független Orvosanalitikusok Egyesületében. Amikor 1929 végén megindult az egyesület folyóirata, a Lélekkutatás, Rapaport néhányad magával (például a bécsi Wilhelm Stekelrel együtt) a folyóirat – címlapon is föltüntetett – főmunkatársa lett. (A szerkesztő természetesen Feldmann Sándor volt.) Az első szám mindjárt egy tanulmányát is hozta (*Pszichoanalitikai gyógyeredmények organikus megbetegedéseknél*). December 25-én pedig a Délmagyarország ünnepi számában *Mégegyszer a házasságok csődjé* címmel értekezett. Ennek az írásnak a mottója, aligha véletlenül, már egy Stekel-idézet. Gesztusa nyilvánvalóan állásfoglalás; ahogy az egész egyesület, ő is stekelista lett, hisz ez az eklektikus-pragmatikus irányzat jól megfelelt az orvosi praxist a pszichoanalízissel összekapcsolni akaró igyekezetének. S ahogy analitikus tapasztalatai gyarapodtak, ahogy egyre több „érdekes eset”-tel találkozott, elméleti-módszertani érdeklődése is növekedett. 1930 tavaszán például egy nemzetközi pszichoterápiai kongresszusra is ellátogatott. A Délmagyarország május 4-i száma adta hírül, hogy „dr. Rapaport Samu értesíti betegeit, hogy a Baden-badeni Internacionális Pszichoterápiai Kongresszusról hazaérkezett és rendelését újból megkezdte.” Egyre komolyabban vette tehát önmagát, analitikus voltát.

Nem érdektelen tény azonban, hogy Rapaport cikkeit, ahogy Berczeli Anzelm Károly Apró Ferencnek elmondta, Berczeli „fogalmazta” (nyilvánvalóan: stilizálta). Ezt, közvetve, megerősíti, hogy Berczeli Anzelm Károly, ekkori cikkeiben is föl-föltűnt a pszichoanalízis ismerete (például Berczeli Anzelm Károly, 1930), azaz a stilizálás közben ezt-azt fölszedett Rapaport okfejtéseiből. De e tény – könnyen belátható – nem Berczeli szempontjából lett igazán fontos: Rapaport íráskészsé-

gének gyöngesége József Attilával való együttműködése felé mutat. (Külső segítségre, stilizátorra való ráutaltságát érdemes is megjegyeznünk.)

A szakirodalmi megnyilatkozás igénye, ennek ellenére, Rapaportban erősödött. 1930. május 21-én az öngyilkosságokról szóló „reflexióit” közölte a Délmagyarország, szeptember 16-án az Orvosanalitikusok Egyesületében, Budapesten tartott előadást *Újabb tapasztalatok az emésztési zavarokban jelentkező lelki konfliktusokról* címmel. (Vö. Délmagyarország, 1930. szept. 14. 15.) Majd novemberben a *Nemek harca* címmel vállalt ugyanott előadást (vö. Délmagyarország, 1930. nov. 11. 6.). (Ez utóbbira végül december 29-én került sor.) A Délmagyarország december 25-i ünnepi számában pedig *Kollektívizmus lélektani megvilágításban* címmel érkezett. Témái egyre változatosabbak, érdekesebbek – s egyeditőek lettek. Érdeklődése láthatóan a kultúra pszichoanalízise felé fordult. Móra Ferenc alighanem ezt tudva küldte meg neki december 20-án új mesekönyvét. (A kísérőlevél: MFM Irod.tört. gyűjt., 65. 9.) Ha méltatásra gondolt, nem csalódott. Rapaportnak a Móra-meséket értelmező írása (*Hol volt, hol nem volt... Móra Ferenc mesekönyve*) a Délmagyarország 1931. február 8-i számában már meg is jelent. S ebből nemcsak az derül ki, hogy Rapaport szerint Móra ideális meseíró, de az is, hogy ekkor már irodalmi szöveg pszichoanalitikus értelmezésére is képesnek érezte magát. Érdekes, hogy Rapaportnak ez – a meséket a lelki élet optimalizálójaként fölfogó – nézőpontja elnyerte Móra tetszését is. A cikket február 15-én (Békéscsabáról) hosszú levélben köszönte meg, s egyebek közt így írt: „Lehetetlen [...] meg nem köszönnöm azt a kedves meglepetést, amit cikked szerzett nekem. Csak azt sajnálom, hogy nem a Magyar Hírlapban jelent meg, amely szintén a legnagyobb örömmel közölte volna. Ne érts félre, nem a reklám miatt szerettem volna, a könyv, mint hallom, enélkül is nagyon kapós, hanem a *Te néző pontod érdemelt volna nagyobb publicitást.*” (MFM, I. gyűjt. 65. 7.) Móra e fölvetése, amely Rapaport számára egyértelmű elismerés volt, nem is maradt pusztá ötlet. A Magyar Hírlap – nyilván Móra közbenjárására – február 27-én újraközölte a cikket. Rapaport törekvéseinek ilyesféle visszaigazolásai is ösztönözhatték arra, hogy érdeklődése körét tovább tágítsa: április 19-én már *Szociológia és freudizmus* címmel érkezett a Délmagyarországra.

Sőt, ekkor már szűknek találta a szegedi lehetőségeket. Április 28-án Budapestre költözött. A Délmagyarország másnap kettős interjúval búcsúzott a Rapaport-házaspártól (*Beszélgetés Étsy Emíliaval és dr. Rapaport Samuval, akik kedden eltávoztak Szegedről*). Rapaportról ekkor egyebek közt azt tartották fontosnak leírni, hogy „a pszichoanalízis modern és gyakorlati iskolájának harcosa volt Szegeden. Nemcsak orvosi praxisában foglalkozott a gyakorlati lélekelemzés tudományával, de nyilvános előadásokon és a toll erejével is harcolt a freudizmus térhódításáért.” Érdekes, hogy e cikk szerint Rapaportot Budapestre „az orvosanalitikusok hívták meg”. Fővárosi praxisát Rapaport május 8-án kezdte el. A Magyar Hírlap „orvosi hír”-e ekkor adta tudtul, hogy: „dr. Rapaport Samu idegorvos, orvosanalitikus rendelőjét V., Pannónia u. 18. (Phónix-ház) szám alá helyezte át. Rendel ideg- és kedélybetegек részére délután 3-5-ig.”

Az egykor Szegedre belgyógyászként került orvusból tehát immár – saját önmeghatározásaként is – orvosanalitikus lett.

2. Rapaport pszichoanalitikus elvei; készsége

Milyen analitikus volt ekkor, 1931 tavaszán Rapaport Samu? Gyakorlati munkája források híján utólag már megítélhetetlen, egy-két esetleírása részben nem

fedti le egész praxisát, részben nem alkalmas az alkalmazott metódus rekonstrukciójára. Annyi bizonyos, kb. 4–5 éves gyakorlat állt mögötte, nem volt tehát kezdő, de analitikus pályája mindenképpen késve indult. Ennek ismerete azonban kevés a megítéléshez. Szervezeti, irányzati betagolódása az analitikus közéletbe, illetve pszichoanalitikus elvei azonban viszonylag jól leírhatók. Annyi például a puszta életrajzi tényekből is nyilvánvaló, hogy nem a magyar pszichoanalízis fő vonulatához, a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületbe tömörültekhez tartozott, hanem az egyik félperiférikus szakadár irányzathoz, a Független Magyar Orvosanalitikusok Egyesületéhez, az ún. stekelistákhoz. (Ez utóbbiak vezetőjét, Feldmann Sándort, tudjuk, a freudista szárny kiközösítette magából, állítólag Freud személyes követelésére. [Vö. Harmat Pál, 1993. 212.]) A csoport zászlója, iránymutatója dr. Wilhelm Stekel (1868–1940) bécsi analitikus volt, aki maga is a Freuddal szembekerülők táborába tartozott. Stekel egyik cikkében, amelyben a Freudhoz való intellektuális viszonyát határozza meg, önmagáról mint egy nem-teoretikus igényű, pragmatikus, eklektikus irányzat képviselőjéről szól, akinek fő ambíciója nem a tudomány, hanem a gyakorlati eredmény, a gyógyítás. (Vö. Wilhelm Stekel, 1929.) Freud érdemeit, alapvetését elfogadta, de a vélt vagy valóságos ortodoxiától rugalmasan el-elszakadt. Ez az analitikus beállítódottság, túl a személyi kapcsolatok motiváló erején, ideális volt Rapaport számára. Úgy kapcsolódhatott egy „modern”, korszerű orvosi irányzathoz, hogy saját orvosi gyakorlatát továbbvihette s a nagy elméletet pragmatikusan „korrigálhatta”. Ha nézeteit, analitikus elveit összevetjük a másik tábor Hermann Imre által időközelenben (1935) megfogalmazott lexikon-szócikkével (Hermann Imre, 1935.), az akkori „freudista” sztenderddel, akkor jól láthatjuk, hogy ahhoz képest az ő fölfogása kontúrtalanabb, lágyabb, de inkább Stekelt, mint Freudot követi.

A különbség három ponton jelentős. 1. Rapaport, Hermann fölfogásával ellentétben és Stekelt követve, a nemi ösztönök (libido) szerepét szűkebben érvényesítőnek vélte. Elfogadta ugyan, hogy a faj és létfenntartási ösztön kielégülése harmóniaérzethez vezet, az örömezés (egy része) a szexualitásból ered, de a „pánszexualizmus elvé”-t elvetette; az szerinte „harminc évvel ezelőtti álláspont, mikor a pszichoanalízis még gyerekcipőben járt”. (Rapaport Samu, 1928a) Azt hangsúlyozta tehát, hogy a „lélekelemzés fejlődése folyamán a vizsgálok hamar észrevették, hogy sok [az] antimorális és antiszociális törekvés [...] az emberben, amely az Én ellenállásával találkozik és konfliktusok kitermelődésének sok lehetőségét nyújtja.” (Rapaport Samu, 1928a) Az örömezléni (Lustprinzip) pedig, úgy tetszik, fontosabbnak, meghatározóbbnak vélte a halálösztönt (amelyről a földrajzi fölfedezések egyik aktuális eseménye kapcsán cikket is írt). „Minden ösztönös cselekvés célja [...] a nyugalom. S az összes ösztönös cselekvések vége és talán végcélja a halál. Az életösztönök az alkalmazkodás szolgái, a halálösztönök viszont folyton a szervetlen állapot nyugalma felé készítetik az élőlényt.” (Rapaport Samu, 1928b) 2. Nincs nyoma annak, hogy az ún. átvitelnek (ti. annak a jelenségnek, hogy bizonyos, neurózisból eredő érzelmeit a beteg orvosára „átvinni” képes), jelentőséget tulajdonított volna. Egyszer sem szólt róla, közvetve sem utalt rá, publikációiban nem számolt vele. Nyilván ismerte persze, de nem tartotta igazán fontosnak vagy érdekesnek. Ez egyfajta reflektálatlanság jelének látszik. 3. A pszichoanalízist nem pusztán terapeutikus eljárásnak tekintette, hanem – nagyon hangsúlyosan – egyféle univerzális magyarázóelv lehetőségének. (Erre természetesen Freud bizonyos írásai is ösztönözhatték.) A pszichoanalízis, vallotta, „nem csupán a lelki élet törvényszerűségeinek az ösmertetője,

hanem egy – az egész emberiség és minden emberi életmegnyilatkozás számára hozzáférhető módszere, egy tudományosan megalapozott *savoir vivre*-je lett. Egy új és nagyszerű módszer, melyen keresztül az egyén és társadalom kapcsolatai valóságosan kiépíthetők és amely új és ösmeretlen forrását zuhogtatja föl az egyes emberből a közösségbe és a közösségből az egyes emberbe ömlő szeretetnek.” (Rapaport Samu, 1931c) Ez a véleménye nyilván összefüggött azzal az elvével, hogy „az emberi lélek minden életmegnyilatkozás elsődleges és egyedüli forrása és [...] az egyén és a társadalom egész történelme ebből a forrásból kapta impulzív erejét.” (Uo.) A társadalom, a kultúra pszichoanalitikus értelmezése, cikkei tanúsága szerint, erősen foglalkoztatta.

Freudot, természetesen, nagyra becsülte, már az első cikkében „korunk legnagyobb szellemóriása”-ként emlegette (Rapaport Samu, 1928a). Analitikus fölfogása lényege pedig természetszerűleg Freudtól származott. (Tudatos, tudattalan, társadalmi én, ösztön én – az előbbi olykor kultúr én-ként is emlegette – stb.) Ezek, s az ezekhez hasonló alapelvei azonban részben az akkor már terjedő pszichoanalitikus „folklórhoz” tartoztak, részben – legalábbis a cikkeiben – meglehetősen kifejtetlen, vázlatos általánosítások voltak.

Beállítódottsága legfőbb jellemzőjeként alighanem azt kell megemlíteni, hogy ambicionálta a pszichoanalízisnek társadalmi anomáliákat (veszélyes földrajzi felfedezések iránti vonzódás, házassági kudarcok, öngyilkosságok, generációs konfliktusok), politikai jelszavakat (például „kollektív ember”) és az irodalmat magyarázó, megvilágosító elvként való alkalmazását. Délmagyarország-beli cikkei voltaképpen egy-egy ilyen magyarázat-kísérletnek tekinthetők. Ilyen jellegű fejtegetéseiből itt három problémakör emelendő ki.

1. A társadalom, Rapaport szerint, a családot képezi le, a családra viszont a lelki élet törvényszerűségei a meghatározóak. Szerinte: „Az életet [ti. a társadalmi értelemben vett életet] a tudattalan és elfojtott erők egész légioja teszi bizonytalanná. Azt hiszik [az emberek], hogy kormányzói a sorsnak és nem veszik észre, hogy úgy hányódnak tudattalan indulataik örvényében, mint kicsiny csónak a viharzó tengeren.” (Rapaport Samu, 1929a) „Az a harc [...], melyet a társadalomban birtokosok és nincstelenek vívnak egymás ellen”, ugyanaz, mint az, amely „apa és fiú között a család keretein belül folyik”. „Csak a méretek különbözőek, az erők ugyanazok.” (Rapaport Samu, 1928c) Ez magyarázza, vélte, hogy az emberek „a sok apa–fiú szimbólumban” találják meg „az alkalmas felületet” indulataik kielésére. Az apa–fiú harcnak, persze, „legtöbbször csak indirekt megnyilvánulásait látjuk, [ez] sohasem tudatos és a kiinduló pont a lélek tudattalanjában mélyen el van rejtve”. (Rapaport Samu, 1928c) (E fölfogás, mint a későbbiekben látjuk, József Attila sorsába is beleszólt. S nagyon érdekes, hogy a Rapaportot bíráló Pásztor József úgy vélte: „Mintha Rapaport dr. valamiért haragudnék az apákra. Kedvünk lenne alávetni psychoanalitikai vizsgálatnak.” [Pásztor József, 1928.]

2. Rapaport szerint a társadalom, a kultúra fölépítése nem hagyhatja figyelmen kívül a lélek törvényszerűségeit. Igaz, még az olyan alapvető emberi érzelmek, mint az apa és fia közötti szeretet sem egyszerű biológiai adottság. „Ez a szeretet, ahogy azt ma látjuk, a kultúrának a produktuma.” (Rapaport Samu, 1928c) Ám az „emberi egoizmus kikapcsolása örök ábránd”; hiába hiszik sokan „a kollektív ember” jelszavának megvalósíthatóságát – az emberi egoizmus lelki adottság: „ez nem gazdasági produktum, hanem minden társadalmi organizációt megelőző születési adottság, mely minden időkben impulzív ereje volt az emberi életnek”.

(Rapaport Samu, 1930b) A kollektivistá jelszavak hirdetői tehát, vélte, azért hibáznak nagyot, mert „ennek az embertípusnak [ti. a kollektív embernek] a kifejlődését a valóságos lehetőségek határán és magának az embernek adottságán kívül keresik”. S mivel az egyén boldogságához csak az egyénen keresztül vezet el az út, a cél csak az lehet, hogy a nevelés fölismeresse: az ember „egoista törekvései úgy teljeseznek a legjobban, ha a közösség érdekeivel párhuzamosan haladnak. Ilyen értelemben valósulhat csak meg a kollektív ember ideálja.” (Rapaport Samu 1930b)

3. Rapaport szerint az irodalom (általában a művészet) az alapvető „életproblémák” szublimációja. „Freud szerint – írta például egyik cikkében – az embernek két minden másnál nagyobb életproblémája van: honnan – hová? Az eredet és a vég megfejthetetlen kérdése. [...] Ennek a nagy kérdésnek művészi szublimációja teremtette meg [a] Hamletet, Faustot és Ádámot, az örökké nyugtalan, kutató emberi lélek nagyszerű inkarnációit.” (Rapaport Samu, 1928b) Irodalmi utalásai az említettek (Shakespeare, Goethe, Madách) mellett elég sokrétűek – egyáltalán nem csak Mórát emlegette. Pascal, Ibsen, Romain Rolland, Ady éppúgy fölbukkan írásaiban, mint például Proust. A színházi világ jelesebb személyiségeiről is tudott (nyilván már csak színésznő felesége révén is); Tajrovra, Reinhardtra név szerint is utalt. Pszichoanalitikus értelmezésre azonban csak a (pedagógiai is közvetlenül hasznosítható) mesét illetően vállalkozott. Móra könyvéről, illetve könyve kapcsán írott cikkéből tudjuk, úgy vélte, a mese „az emberi élet örök kísérője”; rendeltetése „betölteni az emberi tudat és az élet titkai közötti távolságot”. „A mese tehát nem a véletlen szülötte – vallotta –, hanem egy nagy és az emberi lélek mélyéből fakadó érdeklődés kielégítésére irányuló kísérlet. Táplálék, kenyér, víz és levegő, mellyel az ember a fantázia éhségét jóllakítja.” (Rapaport Samu, 1931a) A mesét is – ahogy magát az analízist is – egyféle fölszabadító, harmóniateremtő eszköznek vélte.

Terapeutikus gyakorlatára, sajnos, viszonylag kevés jel utal közvetlenül. Ilyen-ek kell tekintenünk az öngyilkosságokról írott cikkének azt a passzusát, amely szociológusok és orvos(analitikus)ok együttműködését szorgalmazta. Úgy vélte ugyanis, hogy ezeknek, „akik elsősorban vannak hivatva arra, hogy az emberi szenvedést orvosolják, egyetlen összetartó táborba kell tömörülniök, hogy segítsenek az élet [...] hajótöröttein”. (Rapaport Samu, 1930a) S ilyenként kell kezelnünk az álomról, erről „az individuális chiffré írás”-ról vallott nézeteit is. Nemcsak azt szögezte le ugyanis, hogy az „álom egy lelki felületnek tükörképe, amely visszatükrözi azt az óriási feszültséget, mely a kultúr-én követelményei és az ösztön-én kívánságai közt uralkodik”. De azt is, hogy: „Gyakorlatilag ma az álmokban megmutatkozó hangulatok azok, amelyek az egyén életritmusát mutatják.” (Rapaport Samu, 1931c) Nyilván tehát ezekre a hangulatokra figyelt akkor is, amikor Juhász Gyula vagy mások álmait értelmezte.

S van terapeutikus gyakorlatának még egy olyan sajátossága, amely – igaz, csak következtethetünk rá – nem hagyható szó nélkül. Ez pedig verbális kifejezőképességének relatív gyengesége. Márpedig az analízis, tudjuk, nem utolsó sorban hermeneutikai viszony, az analitikusnak értelmeznie kell mindazt, amit a páciens mond, s értelmezését úgy kell nyelvi jelekké alakítania, hogy az a páciens-t a kívánt irányba terelje. A páciens szavainak, gesztusainak „pontatlan” értése, vagy az analitikus intenciók pontatlan megfogalmazása tehát komoly veszély. Abból a tényből, hogy cikkei megfogalmazásakor Rapaport külső, „stilizátori” segítségre szorult, arra kell gondolnunk, az analízisnek ez a hermeneutikai oldala nem volt

erőssége. Ebből a nézőpontból egyáltalán nem lényegtelen, hogy a pszichoanalízis atyja, Freud, köztudottan ragyogó „stilisza” volt, nyelvi ereje messze az átlagos fölött mozgott.

3. Együttműködés József Attilával

Rapaport Samu, láttuk, 1931. május 8-án jelentette be új, fővárosi praxisa megkezdését. József Attilával való együttműködése tehát csakis ezt követően kezdődhetett. Így Valachi Anna datálási kísérlete (1929. december) nem tartható (vö. Valachi Anna, 1992. 230–231.). Kérdés azonban, mikorra tehető a kezdet. Szántó Judit (1986) nem említ konkrét időpontot, Rapaport pedig – Szabolcsi Miklós rögzítette emlékezésében (1954) – 1931 közepére teszi pesti találkozásukat. Ez, bár Valachi Anna megkérdőjelezte, igaznak tetszik. Rapaport emlékezését két tény, közvetve, megerősíti. Az egyik: az ember ugyan többnyire valóban rosszul emlékezik az időpontokra, de Rapaportnak ez esetben egy nagyon erős és biztos fogódzója volt: az ugyanis, hogy mikor költözött föl Budapestre, az esemény életrajzi súlyánál fogva nagyon élesen élhetett emlékezetében, s a József Attilával való találkozását ehhez viszonyíthatta. A másik: a *Dönts a tőkét* kötetet, mint ismeretes, 1931. május 9-én kobozta el a rendőrség. (Vö. Szabolcsi Miklós–Tasi József, 1980. 12.) Ekkor, s az ezt követő nyomozás, hercehurca heteiben tehát egy ideig a költőnek aligha lehetett érkezése a kapcsolatfelvételre. Összetorlódtott ügyeit kellett intéznie.

De nyitott kérdés az is: mivel és hogyan indult ez az együttműködés? Itt két alapverzió létével kell számolnunk. Az egyik a Rapaporté, a másik a Szántó Judité. (Valachi Anna, ismeretes, az előbbi fogadja el.) Rapaport verziója ez: „1931 közepén vagy őszén, ahogy [...] fölkerült Pestre meg volt híva egy fogorvosnőhöz [Kunvári Bella?], aki a Belvárosi Takarékpénztár épületében lakott és ott volt J. A. is ezen az estén. Beszélgetés közben Attila odaült hozzá s az est legnagyobb részét vele töltötte. Hazakísérte a Pannónia utcába, az egész úton mesélt. Másnap korán reggel már becsengetett, előállott avval, hogy gyomorpanaszai vannak s vajon nem lelki eredetűek-e ezek az emésztési zavarok. A vizsgálat kimutatta, hogy nem szervi, hanem funkcionális zavar van nála; s ekkor azzal a kívánsággal állt elő, hogy szeretne rendszeresen analitikus kezelésre járni.” (Részben idézi Valachi Anna, 1992. 230.) Ezt követően, amikor gyorsan kiderült, hogy a költőnél „mélyebb strukturális zavar van”, Rapaport, saját elmondása szerint, a fájdalommentes leépítés részeként megbízta készülő könyve stilizálásával: „azt gondolta ki, hogy sok előadásának egy részét, amelyet csak hevenyészve vetett papírra, átadja József Attilának, és azzal bízta meg, hogy a hibákat stb. javítsa. Ennek ő boldogan eleget tett, azaz bedőlt a fogásnak.” (Idézi Valachi Anna, 1992. 233.) Ez az emlékezés első olvasásra hihetőnek tetszik. De ha jobban meggondoljuk, kiderül, hogy ez a verzió nem magyarázza meg az addig analízis-ellenes költő hirtelen döntését, motivációját, ugyanakkor – s alighanem ez volt a célja az emlékezés ilyen alakításának – elleplezi Rapaport külső, stilizátori segítségre utaltságát. Nem kétséges ugyanis, hogy Rapaport számára kínos lett volna elismerni, hogy könyve megalkotásához bizonyos segítségre volt szüksége. Számára kedvezőbb volt a stilizálást a költőnek tett gesztusként föltüntetni – még akkor is, ha ezt utólag esetleg orvosi műhibának vélik is a kutatók. E gesztus ugyanis emberi jóindulatát mutatta volna.

Am a költő élettársa, Szántó Judit másképpen emlékezett a kezdetekre. 1938-ban így írt (saját használatára): „hogyan került [József Attila] az első analitikusához,

dr. R. S.-hoz? Szegedről ismerte, és Pesten találkozott vele [...]. Villamoson utaztak R. S.-val, ott találkozott. Hogy van, mi újság után Attila soványságát hozta fel R., Attila említette, hogy sokáig gyomorbeteg volt és passzírozott dolgokat evett [...]. R. egy könyvet írt akkor az ideges gyomortünetekről és kérte Attilát, látogassa őt meg, szeretne vele beszélni. Akkor még Attila [...] analysis ellenes volt. [...] De dr. R. S.-t mikor felkereste és barátságos beszélgetés közben megkérte R., hogy az ő stylusa nem egészen hibátlan, [ezért készülő könyvét] dolgozza és nézze át Attila. S amíg Attila a könyvet stylizálta, gyomrában csupa rendezetlen zavarokról panaszkodott, minden ideges tünetet magáénak vállalt, és amikor a könyvet befejezte, arra kérte R.-t, hogy vegy őt analysisbe. A könyvért 250 pengőt kapott volna Attila, ezt leanalyzálták.” (Szántó Judit, 1986. 29–30.) Évekkel később, egy másik írásában Szántó Judit ugyanígy emlékezett. (Szántó Judit, 1986. 89–90.) E verzió, ha elfogadjuk, egy sor problémát megold, illetve elrendez. 1. Mindenekelőtt „helye” lesz a kronológiában a stilizálásnak. Ha 1931 közepén indult volna az analysis, s csak néhány hónap múlva került volna sor a stilizálásra, az 1931 szeptemberében, de legkésőbb október legelején megjelenő könyv átdolgozására, nyomdai munkáira nem volna hely a kronológiában. 2. Szántó Judit verziója beleillik abba a képbe, amelyet Rapaportról az egyéb tények kirajzolnak. Rapaportnak, mint Pestre frissen fölkért, új praxisát megalapozni kényszerülő, a fővárosban igazában még „bevezetetlen” analitikusnak szüksége volt önmaga szakmai elfogadtatására: könyvet kellett – illett – letennie az asztalra. S ha az újságcikkekhez szüksége volt stilizátorra, egy könyvhöz méginkább szüksége lehetett. 3. József Attila a *Döntsd a tőkét* kötet elkobzásával anyagi bajba került. Tasi József kutatásaiból tudható, hogy mecénásától, Hatvany Lajostól előre fölvetett három havi támogatást a könyvre – a könyvből azonban az elkobzás miatt aligha juthatott érdemi jövedelemhez. (Vö. Szabolcsi Miklós–Tasi József, 1980. 9.) Anyagi szorultságában tehát volt oka vállalni a négermunkát. 4. József Attila gyomorpanaszai akkoriban, tudjuk, valóban kiújultak. A gyomrával korábban betegeskedő költőt a könyv elkobzása, az ügyészégi nyomozás, a Sarló és Kalapács ellene indított vádaskodása (1931. június), majd a szeptemberi főtárgyalás minden jel szerint erősen megviselte, a hercehurcák panaszai kiújulásához vezettek. (Valachi Anna 1931 májusából hoz is egy konkrét adalékot [1987–88. 590.], amely a költő gyomorpanaszait igazolja.) Nagyon is elképzelhető tehát, hogy – analysis-ellenesség ide vagy oda – a gyomorbetegségek analysisével megismerkedve, önmagán is fölfedezte az olvasott tüneteket, s azokat – friss olvasmányélménye hatására – lelki eredetűekként „azonosította”. (Ilyesféle „tüneteket”, ismeretes, az orvostan-hallgatók is produkálnak.)

Ha elfogadjuk (s minden jel szerint: el kell fogadnunk) a Szántó Judit-féle verziót, a kronológia önmagától elrendeződik. Eszerint kb. 1931 júniusától vagy júliusától dolgozott a költő a könyv stilizálásán, s valamikor augusztus végén, esetleg szeptember elején fejezhette be azt. (Két tény arra vall, hogy József Attila a Rapaport-könyv nyomdai munkálataiba, például a tipografizálásba is beleszólt. A könyv és a *Döntsd a tőkét* tipográfiai összevetéséből kiderül, hogy a két könyv címlapja azonos tipográfiai stílusra vall, a betűk megválasztása, a léniák alkalmazása stb. azonos ízlésre mutat. S van Rapaport emlékezésének egy érdekes utalása is. Rapaport szerint ugyanis a költő már csak azért is könnyen kaphatott volna állást, „mert kitűnő élesszemű korrektor volt”. [Rapaport–Szabolcsi, 1954.] Ezt nyilván tapasztalatból, közös munkájuk tapasztalatából tudta.) Ezt a kronológiát közvetve erősíti, hogy szeptember 5-én volt a főtárgyalás (Szabolcsi Miklós–Tasi

József, 1980. 14.), a Sarló és Kalapács júniusi támadására pedig csak szeptember huszadika körül válaszolt (vö. JAÖM, 3: 446.). Addig tehát nyilván az átdolgozással-stilizálással, korrektúrával stb. volt elfoglalva. Rapaport könyve, amely az *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* címet kapta, s alcíme szerint *Pszichoanalitikai tanulmány* – mindenestre legkésőbb 1931. október elején megjelent. A Lélekkutatás folyóirat 1931. 1. száma, amely október 8-án hagyta el a nyomdát, a könyvet már mint megjelent művet reklámozta. (A folyóirat ügyességi kötelespéldányát – rajta az átvételi keletbélyegzővel – a JATE Központi Könyvtára őrzi.)

Ez a kronológiai lánc azt jelenti, hogy József Attila föltehetően 1931 őszén, talán szeptemberben, esetleg októberben került analízisbe. (Emlékezése egy másik helyén Rapaport az analízist „1931 végétől” eredezteti.) Második emlékezésében Szántó Judit azt írja, hogy e munkára Rapaport csak vonakodva vállalkozott. „Attila a munkát [ti. az átdolgozást] elvégezte. De az érte járó pénzt [...] nem vette fel, mondván, hogy analízisre szorul, dolgozzák le ezt az összeget. Dr. Rapaport szabadkozott, utóbb mégis elvállalta.” (Szántó Judit, 1986. 89–90.) Ez a szabadkozás, ha jól belegondolunk, érthető; ezzel ugyanis Rapaport egy tiszta üzleti viszony részeséből lekötözött lett, akinek szívességet kellett megszolgálnia, s ugyanakkor páciense már egyféle analitikus előképzettséggel is rendelkezett – éppen az ő könyve jóvoltából. Azaz: a helyzet eleve komplikáltabb volt, mint a szokványos analitikus szituációk.

Magáról az analízisről, sajnos, meglehetősen keveset tudunk. Annyi bizonyos (legalább is az első időkben), két komponense volt: (1) a hagyományos, „díványos” analitikus óra, amikor a beteg díványon fekvé mondja, ami az „eszébe jut” s az analitikus – tudományos elvei szerinti mértékben – reagál erre: „provokál” és irányít; valamint (2) írásos álmoleírások elemzése. Ez utóbbit magától József Attilától tudjuk, hiszen a *Szabad-ötletek jegyzékében* egy helyen (89. 4–6) így írt: „a Rapaporthoz vitt első álmomban három inasgyerek vitt egy-egy zsákot s mi volt bennük / bőraru, boráru, borbélyáru” (SZÖJ, 32.). Hogy a szöveg második része az álmoleíráshoz tartozik-e még, vagy az már egy újabb asszociáció, nem lehet eldönteni, de joggal állapítja meg Stoll Béla, hogy Rapaport „írással anyagokkal is foglalkozott az analízis során, pl. álmoleírásokkal”. (Stoll Béla, 1990. 58.) Ez a gyakorlat beleillik Rapaport addigi eljárásaiba: mint láttuk, 1929-ben Juhász Gyula álmoleírásait is elemezte – s egyezik közel egyidejű gyakorlatával is: „Rapaport kezelte Németh Andort is; vele kapcsolatban is elemzett írással anyagokat, például Németh Andor *A kegyeskereskedő* című novelláját.” (Stoll Béla, 1990. 58. Vö. Németh Andor, 1973. 651.) Sajnos, József Attila Rapaporthoz vitt álmoleírásai elvesztek, vagy lappanganak.

Az analízis közvetlen hatása ambivalens magatartást váltott ki a költőből. Az első analitikus óra hatását az életárs Szántó Judit kétszer (1938, 1948) is megörökítette. Bár a két leírás részben eltér egymástól, mindkettő komoly megrendülésről tudósít. „Az első analitikus óra utáni találkozást – írta 1938-ban Szántó Judit – sohasem felejttem el. Hazajött és ideges indulattal beszélt velem arról, hogy ő mennyire agresszív, hogy ő mennyire fél önmagától, mert ő gyilkolni fog, és miért is ne, és járt föl és alá a lakásban kiforgatva önmagából, ahogy addig soha nem láttam. Beszéltem arról, hogy ezt nem értem, mit akar az agressziójával, kit akar és miért megölni? Nem tudom [válaszolta], de az analízisben az jött ki, hogy én gyilkolni fogok, az is lehet, hogy gyilkoltam is, csak nem emlékszem.” (Szántó Judit, 1986. 30.) 1948-ban ugyanezt rövidebben és önmagára vonatkoztatva írta

le: „Az első analízis után, mikor hazajött a Margit körútra, egy eddig ismeretlen József Attilát találtam. Nyugtalanul járkált a szobában, majd megállt előttem. »Judit, azt tudod, hogy én téged megöllek!« Először azt hittem, viccel. »Mit csináltam már megint?« – kérdeztem. »Ne kérdezd, ez komolyabb! Vagy téged öllek meg vagy magamat. [...]«” (Szántó Judit, 1986. 90.) Ezt, ti. az önmaga vélt vagy valóságos agresszivitásával való szembenézés kiváltotta *megrendülést* azonban bizonyos megnyugvás követte. Ugyancsak Szántó Judit idézi föl a költő egy – valamivel későbbi – megjegyzését: „Hogy az analízis mi a csoda, azt nem tudom – vallotta állítólag József Attila –, de tulajdon javulásomban érzem, akármit is mondtok, s az lesz az igazán szép, amikor a marxizmust és a freudizmust összekapcsolhatjuk.” (Szántó Judit, 1986. 139–140.) Azaz, az első megrendülés után bizonyos értelemben újraépítette személyiségét, az analízis megerősítő, affirmatív erővé vált számára.

Sajnos, nem tudjuk, erre a kijelentésre mikor került sor. Fontos volna pedig tudni, mert Rapaport Samu Szabolcsi Miklósnak mondott emlékezésében arról beszél, hogy az analízis rövid ideig tartott. „József Jolán és Németh Andor rosszul írják – mondta Rapaport Szabolcsinak –, hogy évekig állt nála analitikus kezelésben. Nem, néhány hónapig volt csak kezelés alatt, mert már egész rövid idő alatt felszínre kerültek olyan finom motívumok, az emésztési zavarokkal kapcsolatban, amelyek arra mutattak, hogy mélyebb strukturális zavarról van szó.” (Idézi Valachi Anna, 1992. 231–232.) Ezért „a klasszikus kezelési módot észrevétlenül, de fokozatosan” leépítette, s helyébe egy magánemberi – „baráti” – viszonyt kezdeményezett. S ennek eredményeképpen, Rapaport szerint, a költő betegsége néhány tünetre „lokalizálódott”; a „kezelés során sikerült egy nívón tartani, sikerült »Arlehnungs gebiet«-et [támaszkodási területet] teremteni. [A költő] Rapaportot nevezte ki mintegy apjának.” (Rapaport–Szabolcsi, 1954.) Ha Rapaport igazat mondott, s valóban korán fölismerte a bajt, s ennek megfelelően változtatott kezelési stratégiáján, akkor a szorosan vett analízis kb. 1931 végéig, 1932 elejéig tartott. Nagy kérdés tehát, mi eredményezte a „javulást”: a valóságos analízis-e, vagy a leépített, már csak imitált analízis?

A jelek arra vallanak, hogy az analízis valóban rendhagyó, nem-szabályos formában zajlott. Bizonyos például, hogy 1931 végére, vagy – legkésőbb – 1932 elejére József Attila már pszichoanalitikus szakirodalmat kölcsönzött Rapaporttól. Ennek jele, hogy 1932. február 26-án azt írta Hódmezővásárhelyre, Makai Ödönéknek, hogy küldjék föl neki Vásárhelyen maradt könyveit, kivált a Rapaporttól kölcsönkért Imago egy példányát. (Miklós Tamás, 1987. 6.) (Mellesleg: valószínűleg ez az az Imago-szám, amely Kaiser Kafka-tanulmányát is tartalmazza, s amelyet József Attila Németh Andor figyelmébe is ajánlott azzal, hogy Németh is kérje kölcsön azt. [Vö. Rába György, 1980. 1707.]) Ez a tény, közvetve, igazolni látszik Rapaportnak azt az állítását is, miszerint: „Miután a kezelési órák vége volt, J. A. általában bement R. S. családjához, és ott ült ebédutánig. Lassan kezdtek az órák elmaradozni; de beült korán a lakásba, ha a felesége [ti. Étsy Emília] nem ért rá, egyedül ült és elbeszélgetett délutánig. [...] Ha egy-egy versével meg volt elégedve, reggel hét órakor már becsengetett avval, hogy egész éjjel írta, s eljött, hogy felolvassa.” (Idézi Valachi Anna, 1992. 230–231.) Rapaportot „lassan apává nevezte ki, hogy legyen hova hazajárni, korán reggel vagy késő este betoppanni. Ilyenkor egyedül olvasott, nem zavart senkit, s minden dolgát, anyagi ügyeit is megbeszélte R. S.-sel, csak azután csinálta meg.” (Rapaport–Szabolcsi, 1954.) A kapcsolatnak ez az átalakulása magyarázhatja, hogy 1932 közepén (vö. *Egyéni-*

ség és valóság) már hivatkozási alap volt a pszichoanalízis József Attila számára, a Korunk 1932 decemberi számában megjelent *Invokáció* című versében pedig már így „énekelt”: „Emeld föl műszered, szavadat – / Ismered a modern pszichológiát, – / Szíved előtt nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát” (JAÖV, 2: 154.) Azaz önérzettel regisztrálta pszichológiai – pszichoanalitikai – ismereteit.

Ennek a klasszikus analízistől eltérő, sajátos, az analízist legfőlegbb csak imitáló apa- és baráthelyettesítő viszonynak két – közvetett – bizonyítéka is van. Az egyik a *Külvárosi éj* kötet dedikációja, amely így szól: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával. Bp. 1932. okt. 19. J. Attila”. (M. Róna Judit, 1980. 406.) Ez a hang bizony nem a szokványos analitikus-beteg viszonyé, ebben egy másféle kapcsolat szólal meg. S bár – mintegy a másik oldaláról, negatívan – ugyanennek az analízis fölötti viszonynak jelét észlelhetjük a *Szabad-ötletek jegyzéke* egyik helyén (63.) is. Itt ugyanis a költő azt panaszolja el, hogy „a Rapaportnál is odavett szegény gyerek voltam / verwahrlos” – azaz e kapcsolatban sem talált igazi otthonra. (SZÖJ, 26.) Márpedig az otthonteremtés nem az analitikus feladata. József Attila tehát Rapaportban mást, többet látott egyszerű analitikusnál.

Valószínű, hogy a költő Rapaport egyéb kisebb írásainak stilizálásában is részt vett. A Lélekkutatás 1932. 1. száma például közölt két ismertetést Rapaporttól (Rapaport Samu, 1932a, 1932b). Ezek stílusa, tömörsége, összefogottsága megíté- lésem szerint megint csak József Attila kezére vall. Nyilván ilyesmivel igyekezett viszonzni a vele való foglalkozást.

Meddig maradhatott fenn e meglehetősen sajátos, de mégiscsak stabilizáló, erősítő viszony? Valachi Anna szerint ez az együttműködés valamikor 1933 elején megszakadt. (Valachi Anna, 1992. 234.) Kombinációját megerősíti, hogy az élettárs Szántó Judit „két évi” analízisről beszél, s úgy emlékezik, hogy két évi analízis, két évi reménykedés után mondta ki a lesújtó verdiktet Rapaport Samu: „Nem tudok segíteni magán Attila, vegye ezt úgy, mint egy természeti csapást.” (Szántó Judit, 1986. 104.) A helyzetet komplikálja, hogy az együttműködés ilyen ideiglenes megszakításáról az analitikus nem beszélt, ő az együttműködést 1931 végétől 1934 végéig mintegy töretlen folyamatként látta. S tagadhatatlan, nem kizárt, hogy valóban csak később, talán 1934 elején állhatott be törés. Szántó Judit ugyanis láthatóan összevonja, kontaminálja az 1933. és az 1934. év eseményeit, s így, külső adatok híján szinte lehetetlen tisztán látni. Annyi bizonyos, Szántó Judit egyik (?) valószínűleg 1933 nyári öngyilkossági kísérlete után Rapaport még tanácsal látta el: „Judith – mondta ekkor állítólag az analitikus –, magának azt a szegény gyereket [ti. József Attilát] sohasem szabad elhagynia.” (Szántó Judit, 1986. 109.) S Rapaportnak azok a Babitsra és Török Sophiera utaló emlékei is, amelyek Valachi Annát a kapcsolat kezdeteit illetően megtévesztették, alighanem 1933 tavaszi, nyári emlé- kek. Azt követően mesélhetett róluk analitikusának József Attila.

4. Az együttműködés és az analízis diszfunkcionális következményei

József Attila kezelése tehát – az analitikus beismerése szerint is – végső soron kudarccal végződött. Ez, úgy tetszik, szükségszerű volt, hiszen analitikus és betege viszonyában a beteg, József Attila volt intellektuális és verbális fölényben. Valachi Anna idéz is egy emlékezőt, aki szerint állítólag a költő kijelentette, többet tud az analízisről, mint analitikusa. (Valachi Anna, 1987–88. 588.) Ez persze, legfőlegbb részben felelhetett meg a valóságnak, „szubjektivitása” tagadhatatlan. De az egyértelmű, hogy József Attila két ponton föléje nőtt analitikusának. Költői

tehetsége révén is lényegesen kifejezőbben: árnyaltabban és plasztikusabban volt képes mindent kifejezni, mint Rapaport. S a problémák elméleti általánosításában is jobb volt. „Gondolkodásának hatalmas voltát, sajátos energia tömegét oly nagynak ítélte R. S. [is], hogy [általuk] a kisebb-nagyobb pszichotikus előretöréseket egyensúlyba tudta tartani.” (Rapaport–Szabolcsi, 1954.) Rapaport relatív hátránya tehát a kettejük közötti hermeneutikai viszony zavaraként is meg kellett jelenjen; a költőnek finomabb szerkezetű értelmezésekre lett volna szüksége, mint amilyeneket kaphatott. Ez nem a hermeneutika divatjához igazodó utólagos okoskodás. A stekelista E. Bien bécsi analitikus már 1929-ben arra figyelmeztetett, hogy: „Aránylag könnyű feladat már az első órákban tájékozódni a parafátiát determináló momentumokról, de *nagy intuíció kell ahhoz, hogy megfelelő módon adagoljuk a betegnek azokat az ismereteket, amelyek felismerése nélkülözhetetlen kelléke a gyógyulásnak*. Súlyos taktikai hiba és fölösleges ellenállások teremtetője a maximális adag túllépése, mely sokszor a legjobb indulat dacára is a kezelés eredménytelenségére vezet.” (Bien, E. 1929. 34.) Ha pedig az „ellenállás befolyásolatlan maradt és az analízis eredménytelenül folyt tovább”, akkor már „nincs más hátra, mint a páciensnek tudomására kell adni, hogy gyógyíthatatlan és a reményeiben csalódott egyént a vigasztalan jövő nirvánájába taszítjuk, vagy a kezelést a kilátástalanság dacára tovább folytatjuk.” (Uo.) Azaz: vagy a „gyógyíthatatlanság stigmatizáltságával” szakad félbe a kezelés, vagy az eredménytelen erőlködés folytatódik. Rapaport, láttuk, előbb a második lehetőséggel próbálkozott, végül elismerte közös kudarcukat.

Nagy kérdés, persze, nem volt-e eleve reménytelen az analízis? – függetlenül az analitikus formátumától és eljárásaitól. A későbbi kezelések (Gyömrői Edit, Bak Róbert) kudarca részben Rapaportot igazolja: a kor szintjén, úgy látszik, akármilyen is volt József Attila betegsége, e betegség kezelhetetlen volt. Márpedig nem feledhető: az a gyógyíthatatlan betegség, amit egy adott kor adott szintjén nem tudnak meggyógyítani. (Ez akkor is így van, ha a Rapaport készítette, s emlékezéséből úgy-ahogy kikövetkeztethető anamnézis még 1954-es megfogalmazásban is meglehetősen semmitmondó és bizonytalanul értelmezhető.) Am, mindezt elismerve is fölvetődik a kérdés, milyen következményekkel járt az analízis, az az analízis, amelynek jogosultságát voltaképpen Rapaport Samu is megkérdőjelezte? (Vö. Szántó Judit, 1986. 92.)

A következmények, minden jel szerint meglehetősen összetettek – s jórészt járulékosak.

1. Az első, ami említésre érdemes, az kétségkívül a pszichoanalitikus tapasztalatok és ismeretek „fölszedése”. József Attila az analízist megtapasztalta, átélte, a főbb pszichoanalitikus elveket és szempontokat pedig elsajátította. A Rapaport-könyv stilizálása során éppúgy sok mindent megismert e szakmából, mint az orvostól kapott könyvekből, folyóiratokból, illetve a vele folytatott beszélgetésekből. Rapaport Samu azt mondta később Szabolcsi Miklósnak, hogy József Attila jól ismerte a „klasszikus metódust” (idézi Valachi Anna, 1992. 233.). Ez valószínűleg igaz, mert ha elolvassuk „közös” könyvüket, az *Ideges gyomor- és bélbajokat*, kiderül: a költő már ebből az egyetlen munkából összeszedhetett egy sor olyan alapelvet, tételt, amely lényeges, s amely egységes rendszerre állt össze.

Így, e könyvből megtudhatta, hogy: „A lélekben egy kívülről beléje került képzet, vagy akár fantázia is ugyanolyan szerepet játszik, mint a szervben a corpus alienum [kórokozó idegen test], amelyet a szerv nem bír a maga módján feldolgozni. Ha a lélek nem bírja a zavaró képzetet, vagy fantáziát feldolgozni, az

egyén megbetegszik szorongásos parapatíában.” (8.) A beteg ember lelke „földült csatatér”, – „az ösztön és az erkölcs, az ösztönös én meg az eszményi én összecsapásának égő harctere. A küzdelem a tudattalanban folyik, szüntelenül és anélkül, hogy bármelyikük győzelemre jutna, anélkül, hogy bármelyikük a maga birtokába bírná venni a tudattalant. [...] az egyén sem nem ösztönös, sem nem eszményi, hanem beteg –, a kettő eltorzult összeakaszkodásának a betege. A tudattalan őslakója az ösztönös én, a támadó fél az eszményi én, amely az őslakót meg akarja semmisíteni. Amelyik ponton diadalmaskodik az eszményi én, ott elfojtásról beszélünk. De nem az elfojtás tesz beteggé, hanem a sikertelen elfojtás: az eszményi érnek az ösztönös én ellen szüntelenül megismétlődő sikertelen támadása.” (90.) A betegség pedig voltaképpen regresszió. „A parapatíás (neurotikus) ember mást sem tesz, minthogy képzeletében és cselekedeteiben gyermeki szinten mozog, amiből megérthető, hogy céljai elérésére felnőtt korában is olyan kényszererőjű tudattalan eszközöket vesz igénybe, amilyenekkel gyermekkorában szintén tudattalanul élt.” (25.) Ez a folyamat még a nemi élet zavarainál is észlelhető, hiszen a „nemi örömtelenség oka közvetlenül a tudattalan konfliktus, amelyet [...] közvetetté vált olyanformán, hogy a konfliktusos szituációból menekülésszerűen a nemi élet egy korai fázisához, az orális fázishoz tér vissza (»regrediál«) a beteg.” (39.) A megoldás tehát e koncepció szerint egyféle fölvilágosító, tudatosító művelet elvégzése. „Az orvos föladata, hogy az ösztönös érnek és az erkölcsi érnek mint a múltban lezajlott összeütközésnek, konfliktusnak, a tényezőit a belátáson keresztül a tudat területére segítse hozni, arra a területre, ahol az emberi értelemnek módjában áll szabadon, az ésszerűségnek, a helyes társadalmi következményeknek megfelelően rendelkezni és ezeket a fojtott, föl szabaduló erőket a valóságos lehetőségek határain belül érvényesíteni.” (11.) A szervi tünetekben is jelentkező betegség okaihoz „a beteg lelki történéseinek, lelki rétegződésének az egymásutánja, a lélek lelki kronológiája” vezet el. (24.) Ezt az teszi lehetővé, hogy – s itt Bergson és Freud véleménye egybevág, állítja a könyv – „minden, amit csak átéltünk, jelen van bennünk, sőt bizonyos mértékig azonosak vagyunk saját élményeink tömegével, saját múltunkkal”. (8.) Sőt, a személyiség szerkezete olyan, hogy ez, a „jelenlevő múlt” az, „ami éppen csak mi vagyunk, ami megkülönböztet a többi emberektől. Ami ezen túl van bennünk, az maga az emberi faj, az ősz, az ösztön. Ez utóbbi a mi ösztönös énünk, amely táplálkozott, élni akart már az anyatestben, anélkül, hogy tudtunk volna róla és amely táplálkozik és élni akar ma is. Első élményeink hozzája fűződnek. Véle szemben, már világra jövetelünk után a nevelés, a tilalmak, a parancsok létrehozzák egy másik énünket, amely amannak ellentétéként működik, amely amazzal állandóan harcol, küzd. Amaz ösztönös, emez eszményi, ösztönös énünknek és eszményi énünknek a küzdelméből tevődik össze a múltunk, tehát az, ami tulajdonképpen vagyunk, a tulajdonképpeni énünk.” (8–9.)

De tapasztalhatta azt is, hogy a könyv (s ez nagyon lényeges) a betegség szervi tüneteinek „átfogó oka”-ként a *szorongást* jelöli meg. S ez a „szorongás tulajdonképpen az életösztön egyik megnyilatkozása, amely mindig valamilyen elfojtást tartalmaz. Ősérzés, amely beteges méreteket csupán a parapatíásoknál ölt. Szorongással válaszol az ember az élet veszélyeire.” (31.) De ez a szorongás különbözik a szokványos félelemtől. Ha fél az ember, akkor „tudatában van a veszélynek, tud a veszélyről, tudata van róla. A szorongás tárgyaltan, tehát olyan veszélytől való félelem, amelyről nem tud az ember, amelyről nincsen tudata.

Ezért a szorongás oka valami meg nem értett, tudattól föl nem fogott, föl nem dolgozott képzet.” (31.) S e koncepció szerint az „embert a gyerekkorában érik olyan bántalmak, amelyeket nem ért meg”. (31.) A szorongás ugyanis „a lelkiismeret betegsége, oka és eredete az eszményi énnnek, meg az ősennek a konfliktusában keresendő”. (33.) Márpedig az „eszményi ént a gyermekkorban a szülők testesítik meg és így a konfliktus tulajdonképpen az eszményített szülők meg a teljesen ösztöneire utalt gyerek között játszódik le anélkül, hogy a gyerek magát a konfliktust, a szülők tilalmát, meg a különböző tilalmak okozta újabb tilalmak várását megértené, azaz tudatával földolgozná. Ezzel az első szorongásos élménnyel, mint a színész a kiosztott szereppel, jár a beteg és élete folyamán mindig ezt a szerepet játssza.” (33.) Természetesen – olvashatta József Attila – ez a „tárgytalan szorongás” nagyon is valóságos, „csak hogy indítékai a tudattalanban vannak. A veszély, amelytől a félt ember óvakodik, kinn van a kívülvilágban, míg az a veszély, amelytől a szorongó ember óvakodik, benne van magában az emberben, csak hogy (nem tud róla) a tudattalanában.” (34.) E helyzettől két út nyílik. A beteg szorongását félelemmé igyekszik átalakítani (31.), az analitikus pedig – a „lelki kronológiát” követve – a gyermekkori tudattalan konfliktust fölszínre hozni, tudatossá tenni igyekszik.

Mindez, nyugodtan állíthatjuk, 1931-től József Attila pszichoanalitikus műveltségének alaprétégéből tartozott. (Az idézett szavak, mondatok jórészt saját megfogalmazásai, Rapaport intenciói alapján ő adta meg plaszticitásukat.) S ezek, mint értelmező és magyarázó szempontok, mint intellektuális sémák ettől kezdve már vele voltak, alakították – esetenként meghatározták – gondolkodását, egész alkotótevékenységét. Amikor 1931 utáni verseit értelmezzük, e koncepció látens jelenlétével, mint vonatkoztatási szemponttal számolnunk kell.

De a Rapaporttól megszerezhető pszichoanalitikus ismeretei valószínűleg nem korlátozódtak a könyv tanulságaira. Rapaport Budapestre költözése előtt írt cikkeit ismerve, azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az analitikus által előszóban, beszélgetések közben közvetített nézetek megkönnyítették a költő ún. freudomarxizmusának kialakulását. Rapaport elveit és szempontjait számba véve láthattuk, hogy pszichoanalízis és szociológia összekapcsolásának igénye – egyáltalán: a „külső” világ messzemenő analitikus figyelembevétele – benne is erős igény volt. Sőt egyik 1932-es könyvbírálatában, melyet gyaníthatóan József Attila stilizált, ez a gondolat meglehetősen egyértelműen újfogalmazódott: „A parapatia – írta itt Rapaport – nem örökölt és nem organikus zavar, hanem szociális, mely a társadalmi rend és az egyéni ösztönélet konfliktusából keletkezett. Nyilvánvaló, hogy különböző kultúrátípusok különböző parapatias tüneteket fognak eredményezni és etiológiájuk nemcsak individuális orvosi beavatkozást ír elő, hanem kollektív alapon létrejött társadalmi reorganizációt is.” (Rapaport Samu, 1932b, 32.) Az ilyen irányultságú analitikus értelmezés tehát viszonylag könnyen kapcsolódhatott József Attila marxista elveihez: kiegészítette, módosította – s bizonyos értelemben – elmélyítette azt. Nem véletlen, hogy az 1932 júniusában megjelent *Egyéniség és valóság* című tanulmányában, amely, mint ismeretes, a marxista lapszerkesztő programcikke volt, már megjelent a marxizmusnak a pszichoanalízissel való összekapcsolása. Nemcsak az érdekes, hogy itt a pszichoanalízisre már egyetértőleg hivatkozott („amint a psychoanalízis igen helyesen tételezi”), hanem elsősorban az, hogy saját korát – mivel benne „a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül” – „egyénségi viszonylatban a neurózisok kora”-ként határozta meg. S a forradalmárt is mint „neuro-

tikus forradalmár"-t tételizte. (JAÖM, 3: 126–127.) Ez az összekapcsolás, sőt egyesítés még tisztábban látható (s egyben forrására, Rapaportra is visszaautal) egy ugyancsak 1932-es kritikájában (Totis Béla *Az ifjúság nemi problémái* című könyvéről). Ebben, nagyon jellemzően, azzal vádolta Totist, hogy „állandóan felelősségről, erkölcsről, lelkiismeretről, a lélek szigorú bírójáról beszél, holott minden parapatias, neurotikus, ideges ember a felelősségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma” – ami Rapaport tételének az ismétlése. Majd ehhez hozzátette: „Ez természetes is, hiszen a társadalmi lét határozza meg a tudatot, márpedig tökések, azaz megoldhatatlan ellentmondásokkal teljes társadalomban élünk, tehát megoldhatatlan ellentmondásokkal, konfliktusokkal teljes az egyén erkölcsé, lelkiismerete is.” (JAÖM, 3: 128.) Majd, tételesebben: „...úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adottak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, a magáévá teszi.” (JAÖM, 3: 129.)

2. Az analízis aktív, majd imitált – leépítő, támogató – szakaszának azonban nemcsak ilyesféle műveltség- és szemléletmódosító következményei lettek. Számolnunk kell a túlanalízálás tényével, illetve ennek következményeivel is. Wilhelm Stekel egyik, magyarul is megjelent cikkében joggal jegyezte meg, hogy az elhúzódo analízisnek nem kívánt következményei, „mellékhatásai” is lehetnek. „Az analízisben is létezik túlkezelés” – írta le már 1913-ban. „Minél tovább foglalkozik a beteg az analízissel, annál könnyebben veszi át pszichéjébe a neurotikus funkciót”. (Stekel, Wilhelm, 1929. 10.) Sőt, azt is kimondta, nem kisebb személyiséggel, mint Freuddal vitázva, hogy a „túlhosszúra nyújtott analízis [...] veszélyt jelent. Mesterséges regressziót létesít a gyermekkorhoz s pszichózisok kitöréséhez vezethet, melyek mindenestre már megvoltak, csak lappangtak.” (Stekel, Wilhelm, 1929. 11.) E Stekel emlegette veszély, minden jel szerint, József Attila esetében is bekövetkezett. 1933-tól, méginkább azonban 1934-től mind több jelét lehet tapasztalni annak, hogy pszichéjébe csakugyan „átvette” a neurotikus funkciókat.

Mi mutatja ezt? Mindenekelőtt az, hogy – mint életrajza és költészete egyaránt tanúsítja – irreálisan fölértékelődött számára a gyerekkor (s mindaz a gyerekkori trauma, amelyet korábban jól elviselt). Ez, persze, lehetne az úgynevezett spontán regresszió, vagyis az a neurotikus jelenség, amelynek során a fixált ösztönszféra (libido) a későbbi elfojtások hatására visszatér a fixálási pontra. (Vö. pl. Hermann Imre, 1935.) De ennek spontaneitásában kételkednünk kell. Az ún. orális regresszió, amelyet Szőke György (1992) mintaszerű alaposággal mutatott ki József Attilánál, s amelynek biztos jele, hogy a gyermekkori traumák (például verések) és az evés szorosan összekapcsolódott a költő szövegeiben, így verseiben is – már az emésztőrendszer analízisének ismeretében vált nála jellegzetessé. Ismeretes, hogy Rapaportnak József Attila stilizálta könyvében külön fejezet szerepel a *Táplálkozás és elfojtás* kérdéséről (Rapaport Samu, 1931d, 37–39.), s ebben kiemelt szedéssel olvasható: „Nyelvünk, ha valamit tökéletesen akar értelmileg kifejezni, evés köréből szedi szókincsét” (37.) – majd hosszan sorolódnak az idevágó nyelvi adatok, fordulatok. Ugyanez a fejezet rögzíti le azt is, hogy az „ételek elnevezése” és az „emberi lélek vágyai” között szintén „mélyreható kapcsolat” létezik (38.), sőt az is leszögeződik itt, hogy „érzelmi életünk szimbóluma társadalmi méretekben is az étkezés” (38.). Hogy mekkora része volt e gondolatok megformálásában a költőnek, egyelőre nem tudjuk pontosan meghatározni, de annyi bizonyos:

tisztában volt ezzel az összefüggéssel, 1931-et követően ennek az összefüggésnek az ismeretében, mintegy analitikus meggyőződéssel alkotott, képalkotó tudattalan folyamatait tehát legalábbis tudatosan alakította. Úgy vélem, hogy egy ennyire tudatosan gondolkodó, önmagát tudatosan szabályozni igyekvő ember, mint József Attila (vö. Bagdy Emőke, 1992. 74–75.) esetében nagyon valószínű, hogy figyelme jelentős részben azért fordult a gyerekkor, apja-anyja, az általuk neki okozott traumák felé, mert a pszichoanalitikus tanokból jól tudta: erre kell figyelnie, itt kell keresnie az önmegértést. S így a valóságos gyermekkori élmények és az ezekre irányuló, ezeket leképezni hivatott intellektuális értelmezési sémák összekeveredtek nála. De úgy, hogy az utóbbi mintegy megerősítette, bebetonozta az előbbi. S ezzel egy róka fogta csuka, csuka fogta róka helyzet állt elő. A valóságos élmények igazolták az intellektuális értelmezési séma helyességét, a séma pedig megformálta, megfoghatóvá tette az egykori, már többé-kevésbé „elfelejtett” negatív élményeket.

A neurotikus funkciók ilyen interiorizálása, ha lehet, még markánsabban érzékelhető az ún. halálösztön jelentkezésében. Láttuk, Rapaport mint stekeli mintát követő analitikus az ún. libido helyett elsősorban az élet- és halálösztön erejével, működésével számolt. Nem lehet tehát véletlen, hogy az analízis során a halálöszönt József Attila is felfedezte önmagában, s ezt a maga számára értelmezési sémaként rögzítette. Szántó Judit emlékezéséből ugyanis nemcsak az derül ki, hogy együttlétük ideje alatt a halálösztön „hat év alatt hatszor került felszínre” a költőnél (Szántó Judit, 1986. 118.). De az is, hogy betegségét maga a költő is így magyarázza: „túlásosan erős benne a halálvágy”. (Uo. 139.) Azaz: az erősödött föl benne, aminek oldása lett volna a feladat. A halálösztön ilyen fölszínrekerülései már annak a pszichózisnak a kitörési jelei lehettek, amelyre idézett szövegében Stekel utalt.

Ez hátráltathatta meg Rapaport Samut is.

5. Fordulat és lezárás

Rapaport Samu és József Attila kapcsolatában valamikor 1934 tavaszán-nyarán – már túl az analízis formális leépítésén – jelentős fordulat következett be.

E fordulat előzményei kettős gyökerek.

József Attila életében, mint ismeretes jelentős fejlemények következtek be az analízis megkezdését követő években. Közülük, mint lelki teherbírását súlyosan próbára tevő esemény, néhány itt is megemlítenéd. Így mindenekelőtt szólni kell a Szántó Judittal való érzelmi össze nem illésük 1933 nyári manifesztálódásáról. Mint ismeretes, ennek jele volt az *Óda* megírása egy másik nőhöz, Judit öngyilkossági kísérlete stb. (Vö. Szabolcsi Miklós, 1995. 16.) De szólni kell a kommunista párt vezetőivel való szembekerüléséről, amely jól kivehető *Az egységfront körül* című cikkéből, majd az őt ért pártbírálat hatásaként a „nemzeti szocializmus” (voltaképpen egyféle nemzeti kommunizmus) felé való pillanatnyi tájékozódásáról (vö. Lengyel András, 1994.), egész episztémológiai beállítódása megrendüléséről, amelynek legmarkánsabb jele az *Eszmélet* című „nehéz” verse. S szólni kell arról is, hogy – mindezekről nyilván nem függetlenül – 1934 elejére meglehetősen rossz idegállapotba került. Olyannyira, hogy megpróbálván életén változtatni, februárban ideiglenesen külvonált Szántó Judittól, s néhány hónapra Hódmezővásárhelyre, Makaiékhoz költözött.

Ugyanez idő alatt Rapaport jelentős praxisra tett szert, Pesten is „beérkezett”. Még 1931-ben, mint láttuk, megjelent könyve, amely tisztességes szakmai sikert hozott

számára. A Lélekkutatásban Gartner Pál, a Magyar Hírlapban Decsi Imre írt róla, elismerően. „...sokoldalú, a belorvosi kérdésekre is kiterjeszkedő, alapos és gyakorlatilag nagyon jól hasznavehető könyv” – olvashatjuk például róla az egyik kritikában. (Decsi Imre, 1931.) Sőt, a Magyar Hírlap ezt követően még egyszer visszatért a könyvre, „rendkívül figyelemre méltó pszichoanalitikai tanulmány”-nak minősítve azt. (1931. dec. 20. 24.) Elismertségének, szakmai befogadottságának jele, hogy 1931. november 7-étől, nyolc héten át, szombaton esténként előadásokat – afféle privátszemináriumokat – tartott az orvosanalitikusok programja keretében. Ekkor, mint a Magyar Hírlap okt. 18-i számából kiderül, az *Orvosanalízis az általános orvosi gyakorlatban* címmel adott elő: „az előadások helye: az előadó lakása, V., Pannónia ucca 18. Ideje: szombaton este 8–9. Résztvehetnek orvosok és orvostanhallgatók.” (12.) Az orvosanalitikusoknak ez az őszi előadás-sorozata sikeres volt. (Vö. Feldmann Sándor, 1932.) S valószínű, hogy ezt követően további előadás-sorozatok előadójaként is szerepelt. 1931-ben Wilhelm Stekel folyóiratában, a *Psychoanalytische Praxis*ban is publikált – ez, akárhogy nézzük is, a szakmai elismerés jele. S megnövekedett praxisa is. A harmincas évek első felében nemcsak József Attilát kezelte; ő volt az analitikusa több írónak, így például Németh Andornak, az ideggyógyász Kulcsár Istvánnak –, József Attila állítólag elvitte hozzá analízisre nemzedéke jónéhány tagját. (Németh Andor, 1973. 651., Bókay-Jádi-Stark, 1982. 144., Rapaport-Szabolcsi, 1954.). Személyes kapcsolatban volt Karinthy Friggyessel is. (Szállási Árpád közlése.) De valószínű, hogy ekkoriban formálódott ki az ellentábor köreiből az a – lejárátását célzó – legenda is, amely szerint állítólag a „gyomor Freudja”-ként emlegetette önmagát. (Idézi Szőke György, 1992. 20.) E vád, persze, nonszensz. Rapaport, láttuk, „korunk szellemóriásként” emlegette Freudot, aligha lehetett tehát olyan botor, hogy Freuddal vesse össze magát. E híresztelés inkább az ellentábornak állt érdekében, akik – több jel szerint – diszkreditálni igyekeztek az „orvosanalitikusokat” (vö. Feldmann Sándor, 1932.). Egyszóval: Rapaport, ha nem is lett kiugróan jelentős analitikus, „valaki” lett a szakmában; olyan, akit részben elismertek, részben támadni tartottak érdemesnek.

E helyzet ismeretében törvényszerűnek kell tartanunk, hogy József Attila analízise a nyilvánvaló kudarc és a veszélyjelzések ellenére 1934 tavaszán följúlt, egy meglehetősen sajátos formában. A vásárhelyi elszigeteltségben, rendezetlen lelki élete terheivel küszködő költő újra Rapaport segítségéért folyamodott. 1934 tavaszán (április 15-e előtt két, április 15-e és 18-a között egy újabb) segélykérő levéllel kereste föl analitikusát. Ezek a levelek, sajnos, elvesztek, vagy legalábbis egyelőre lappanganak, de megmaradt (s Kiss Ferenc gyűjteményében megtalálható) Rapaport április 15-én írott, s 18-án – utóíráttal ellátva – postára adott válasza. Ez így szól:

Budapest, 1934. IV. 15.

Kedves Attila, mindkét levelét megkaptam és szívesen látom további írásait is. Célszerű szokott lenni, hogy amit egyszer leírt, azt mindjárt vékony borítékba teszi és a hét végén Borítékosztul [!] egy nagy borítékban elküldi az egész anyagot.

Mindnyájukat meleg barátsággal üdvözlöm

dr. Rapaport Samu

A levelezőlap hátoldalán kézírásos utóirat:

Levelét utólag kaptam meg. Nincs más válaszom, mint amit a túloldalon írtam; várom írásait.

Ez a levelezőlap az első híradás arról a folyamatról, amely az ún. Rapaport-levelekben bontakozott ki, s ugyanakkor értelmezi is azokat. Az analitikus lapja és József Attila szóbanforgó szövegei együtt kétségtelenné teszik, hogy itt a költő kezdeményezésére, egy sajátos, mondjuk így, távanalízis vette kezdetét. József Attila leírta, ami foglalkoztatta, s a leírt szövegeket, összegyűjtve, elküldte analitikusának, aki ezt analitikai szempontból „kiértékelte”. Hogyan? – sajnos, nem tudjuk; újabb levelet, amelyben Rapaport reflektálhatott volna az „anyagra”, nem ismerünk –, lehet, hogy ilyen nem is létezett. Elképzelhető (s még ez látszik a legvalószínűbbnek), hogy a költő leírásait és önreflexióit Rapaport egy majdani személyes találkozás és kezelés előkészítése végett fogadta el, talán abban bízva, hogy a leírásnak önmagában is egyféle – közvetett – feszültségvezető szerepe lesz: ideiglenesen megnyugtatja a költőt. Az ún. Rapaport-levelek dátumai: 1934. április 28., május 8. és 9., május 11., s egy dátálatlan, amely április 18. és 28. között született. (Vö. Horváth Iván közread., 1992. 383–384.) József Attila azonban ezt követően még egy ideig Vásárhelyen maradt, csak a moszkvai írókongresszus híreire, június végén utazott vissza Budapestre. Nem kizárt tehát, hogy a Rapaport-leveleknek van, vagy legalábbis volt egy újabb sorozata, csak e dokumentumok lappanganak. De az sem kizárt, hogy ez a féloldalas távanalízis nem elégítette ki a költőt, és – Rapaport megerősítő, eligazító válaszainak elmaradása miatt – maga fejezte be önreflexióit. Ezt a föltételezést erősíti, hogy a Rapaport-levelek egyikében, a május 11-iben József Attila radikálisan változtatott az egyszerű élményleírson: „megpróbálok magának ezután így írni és szabadon asszociálni. Ezentúl tehát ha írok, nem törekszem arra, hogy logikus összefüggésben beszéljek. Ez maga logikusabb, ti. az összefüggések nem logikusak bennem és logikus rendben meghamisítanám őket.” (Horváth Iván közread, 1992. 381.) Ez, mint már Stoll Béla észrevette (1990. 58.), lényeges változás. Ez ugyanis, ha jól meggondoljuk, az önanalízisre való áttérés pillanata. Egyrészt – a hagyományos, logikus rendben előadott átomleírással szemben – az „élő” analízist kívánta imitálni a szabadasszociációs technikára való áttéréssel, másrészt – e szándékát mintegy keresztezve – önmaga akart ezeket reflektálni, azaz: önmaga értelmezte, analizálta saját fölszínre kerülő élményeleit. Jellemző e tekintetben, hogy már az április 28-i levél ödipusz-konfliktust értelmező sorai (Horváth Iván közread, 1992. 362.) egyféle belső értekezésnek hatnak. Bennük Freud idevágó nézeteinek stekelista nézőpontú bírálata fedezhető föl. Ez a kettősség – s nem csupán a költő lelki tartalmainak összetettsége – adja a Rapaport-levelek sajátos, bonyolult gondolati karakterét. „Megfejtésük” is csak e kettősség figyelembevételével lehetséges, hiszen – be kell látnunk – ezek a szövegek egyáltalán nem valamiféle spontán élménykiáramlások, „vallomások”. Az élményeket fölszínre emelő igyekezetet itt komplikáltabb értelmezési sémák egyidejű működtetése hatja át és módosítja.

Ez a távanalízis volt az utolsó kísérlet József Attila és Rapaport Samu analitikus együttműködésére. A Budapestre visszatérő költő, persze, nyilván fölkereste még analitikusát. Erre vall, hogy a költő egyik följegyzésében – pár másik cím mellett – szerepel Rapaport második pesti lakásának címe (Nádor u. 23.) és telefonszáma (28-0-61) is (PIM Kézirattár, JA 550.). De hogy mivel és hogyan váltak el, nem tudjuk. A december elején megjelent *Medvetánc* kötetet József Attila még elvitte az analitikusnak. E példány nem maradt fenn, vagy lappang, de hogy volt, nemcsak Rapaport emlékezése (Rapaport-Szabolcsi, 1954.) tanúsítja, hanem a költő egy listája is, amelyen a tiszteletpéldányokat osztotta szét. (PIM Kézirattár, JA 534/6.) Am ennél a gesztusnál fontosabb, hogy a listán Gyömrői Edit már

megelőzi Rapaportot, egy példányt már az új analitikus is kapott – a következő dedikációval: „Orvosomnak Gyömrői Edithnek régi szeretettel József Attila.” A dedikáció kelte: 1934. dec. 6. Mindebből arra következtethetünk, hogy ekkor, december elején már hosszabb ideje, talán hónapok óta Gyömrői Edit volt a költő analitikusa.

6. Epilógus

Ezzel a József Attila pszichoanalitikus élményeit és ismereteit megalapozó első analízis lezárult. Igaz, ezt követően még történt valami, aminek jelentése egyelőre nem teljesen világos (vö. Valach Anna, 1992. 249.), s körülményei még további vizsgálatot, mindenekelőtt pedig új források előkerülését igénylik. Ami biztos: 1935. december 26-án Rapaport Samu levelet írt a költőnek, s magához invitálta (JAVL, 317.). Létrejött-e ez a találkozó, s ha igen, miről volt szó, nem tudjuk. Ezt követően 1936. október 5-én azonban József Attila írt levelet Rapaportnak, s ebben a – minden jel szerint: el nem küldött – levélben valami elmaradt honoráriumot emleget, sőt perrel fenyegetődzik. (JAVL, 334–335.) Hogy ez a honorárium-követelő igény milyen munkára vonatkozik: az 1931-es kötet munkadíját követeli-e vagy valami későbbi munkáét, nem derül ki. Valachi Anna úgy véli, s ebben őt Rapaport második könyve (1936) szövege megerősíteni látszik, hogy a második Rapaport-könyvet is József Attila stilizálta. (Vö. Valachi Anna, 1992. 249–258.) (A könyv az ügyességi átvételi keletbélyegző tanúsága szerint 1936. április 25-én hagyta el a nyomdát. A stilizáló munka – ha volt – tehát 1936 első két-három hónapjában folyt.) Ezt a lehetőséget nem lehet kizárni, elképzelhető, hogy ezúttal is József Attila volt a stilizátor. Ez azonban egyelőre nem bizonyos; nem több, mint – megfontolandó – föltevés. Erre építeni következtetéseket egyelőre megfontolatlanul volna. Az azonban bizonyos, hogy ha ez a föltevés igaz, akkor Rapaport Samu – saját szakmai érdekeit tartva szem előtt – hibázott. A költőnek ilyen szöveggel való megismertetése mindenképpen műhibának számítana. De ha volt ilyen stilizátori munka, akkor az alighanem belejátszott a *Szabad-ötletek jegyzéke* megszületésébe is.

Rapaport Samu későbbi pályája már nem tartozik az irodalomtörténet illetékessége körébe; pályája további alakulása, személyes sorsa az orvostörténeti kutatókra vár. Itt elég annyit megjegyezni, hogy évtizedekkel túlélte a költőt, s magas kort megérve 1970. január 31-én, mint nyugalmazott rendelőintézeti szakfőorvos hunyt el Budapesten (Orvosi Hetilap, 1970. 15. sz. 878.) Nevét a József Attilával való együttműködése őrizte meg, s megítélése is jórészt ezen alapul. Nem véletlenül; mint a költő analitikusa jelentékenyen beleszólt a magyar költészet e nagy egyéniségének sorsába. Szerepe – s tevékenységének itteni mérése – ugyanakkor, mint láthattuk, meglehetősen felemás. Kétségtelen, mint analitikus, József Attila esetében kudarcot vallott, nem tudta meggyógyítani a költőt. S kezelésének számos diszfunkcionális következménye is lett. Am ezeknek egyik része, bár szándékatlanul, hozzájárult József Attila költészetének elmélyüléséhez, s legfőbb szerepe talán éppen ennek az átalakulásnak az előmozdítása volt. Egy tanulmány, amely a Rapaport közvetítette pszichoanalitikus ismereteknek, értelmezési sémáknak a költő életművében való megjelenését veszi majd számba, sok mindent új megvilágításba helyezhet. (Ezt a munkát egyébként el is kell majd végezni.) Rapaport Samu munkássága azonban nem szűkíthető le ennyire; bár pályája legérdekesebb mozzanata kétségkívül a József Attilával való együttműködése volt, munkássága a magyar orvostörténetnek és művelődés-

történetnek is érdemes része. Önértéke révén is számon tartandó. Ugyanakkor nem feledhető, hogy – átlagos képességű orvos lévén – ő is kora keretein belül tudott csak mozogni, s ez nem volt elég ahhoz, hogy a József Attila lelki életében zajló, sorsát negatív irányba sodró folyamatokat érdemben korrigálni tudta volna. Ez azonban, tudnunk kell, történeti adottság, amely a kor általános fejlettségi szintjéből adódik, s nem erkölcsi vétség.

Irodalom

Almanach és tanrend

A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem almanachja és tanrendje az MCMIX–X. [1909/10.] tanév 1. felére. Kolozsvár, 1909.

APRÓ Ferenc, 1993

Írások Juhász Gyuláról. Szeged

BAGDY Emőke, 1992

„Majd eljön értem a halott”. József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról. In HORVÁTH Iván–TVERDOTA György, szerk. 1992. 65–115.

BALÁZS Sándor–SPIELMANN József, szerk. 1956

Bukarest, Lechner Károly.

BIEN, E., 1929

A frakcionált (megszakításos) analízisről. Lélekkutatás, 1. sz. 32–38.

BERCZELI ANZELM Károly, 1930

A személyiség alkonya. Délmagyarország, jan. 12. 8.

BÓKAY Antal–JÁDY Ferenc–STARK András, 1982

„Köztetek lettem én bolond...” Sors és vers József Attila utolsó éveiben. Bp.

[DECSI Imre] (D), 1931

Dr. Rapaport Samu: Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Magyar Hírlap, nov. 8. 20.

R. ÉTSY Emília, 1930

Hogyan lettem színész? In *A szegedi városi színház zsebkönyve 1930. évre.* Szerk. LUGOSI Döme, GÖRÖG Sándor, 129–131.

[FELDMANN Sándor] (F), 1932

Pszichoanalitikai mozgalom. Lélekkutatás, 1. sz. 39.

GARTNER Pál, 1932

Ideges gyomor- és bélbajok. Dr. Rapaport Samu könyve. Lélekkutatás, 1. sz. 37–38.

HARMAT Pál, 1994

Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története. 1908–1993. 2. kiad. Bp.

HERMANN Imre, 1935

Pszichoanalízis. In Révai Nagy Lexikona 21. köt. 699.

HORVÁTH Iván–TVERDOTA György, szerk. 1992

„Miért fáj ma is.” Az ismeretlen József Attila. Bp.

HORVÁTH Iván, közread. 1992

Rapaport-levél. In HORVÁTH Iván–TVERDOTA György, szerk. 1992. 357–386.

JAÓM

József Attila összes művei. 3. köt. Sajtó alá rend. SZABOLCSI Miklós. Bp., 1958.

JAÓV

József Attila összes versei. Kritikai kiadás, 1–2. köt. Közzéteszi STOLL Béla. Bp., 1984.

JAVL

József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rend. FEHÉR Erzsébet. Bp., 1976.

JGYÖM

Juhász Gyula összes művei. [Kritikai kiadás] 1–9. köt. Szerk. PÉTER László. Bp., 1963.

JÓZSEF Jolán, 1989

József Attila élete. [Hasonmás kiadás] Bp.

JUHÁSZ Gyula, 1919

Étsy Emília. Arcok és maszkok 6. Színházi Újság, jan. 12. 1.

KAZAI Magdolna, 1990

A pszichoanalízis szegedi recepciójához. Feldmann Sándor előadásai 1928–1929. Szeged [folyóirat], 10–11. sz. 59–60.

- LENGYEL András, 1994
József Attila „nemzeti szocialista” epizódja. Kézirat.
- [MAGYAR László], 1928
Apák és fiúk harca. Rapaport Samu, Szeged egyetlen orvosanalitikusa előadást tart Budapesten. Magyar Hírlap, dec. 1. 4.
- MAGYAR László, 1964a
Meggalt Etsy Emília. Dél-Magyarország, szept. 4.
- MAGYAR László, 1964b
A „szőke hegedű” halála. Pest Megyei Hírlap, szept. 5.
- Magyar Orvosi Címár, 1942
- MIKLÓS Tamás, 1987
Kedveseim! József Attila kiadatlan leveleiből. Kritika, 8. sz. 3–6.
- NÉMETH Andor, 1973
A szélén behajtva. Válogatott írások. Bp.
- NÉMETH Andor, 1989
József Attiláról. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp.
- PAKU Imre, szerk. 1962
Juhász Gyula 1883–1937. Bp.
- [PÁSZTOR József] KÉZAI Simon, 1928a
Jegyzetek egy előadásról, melyet dr. Rapaport Samu tartott a psychoanalízisről. Délmagyarország, dec. 11. 5.
- [PÁSZTOR József] KÉZAI Simon, 1928b
[Válasz Rapaport Samunak.] Délmagyarország, dec. 16. 9–10.
- PÉTER László, 1955
József Attila Szegeden. Szeged.
- PÉTER László, 1983
Annák, szerelmek. Szeged.
- RÁBA György, 1980
József Attila és Franz Kafka. Nagyvilág, 11. sz. 1706–1717.
- RAPAPORT Samu, 1928a
A lelki élet a tudatalatti mélységekben. Délmagyarország, máj. 6. 8.
- RAPAPORT Samu, 1928b
Miért akarnak az emberek eljutni az északi sarkra. Délmagyarország, júl. 8. 6.
- RAPAPORT Samu, 1928c
Az apa, a fiú, a psychoanalízis és az apai meg a fiúi-gyűlölet. Vita egy előadásról és egy hírlapi cikk körül. Délmagyarország, dec. 16. 9.
- RAPAPORT Samu, 1929a
Még egyszer a házasságok csődje. Délmagyarország, dec. 25. 14.
- RAPAPORT Samu, 1929b
Pszichoanalitikai gyógyeredmények organikus megbetegedéseknél. Lélekkutatás, 1. sz. 46–50.
- RAPAPORT Samu, 1930a
Reflexiók az öngyilkosságokról. Délmagyarország, máj. 21. 5.
- RAPAPORT Samu, 1930b
Koll[ek]tívizmus lélektani megvilágításban. Délmagyarország, dec. 25. 29.
- RAPAPORT Samu, 1931a
Hol volt, hol nem volt... Móra Ferenc mesekönyve. Délmagyarország, febr. 8. 8.
- RAPAPORT Samu, 1931b
Hol volt, hol nem volt... Móra Ferenc mesekönyve. Magyar Hírlap, febr. 27. 23.
- RAPAPORT Samu, 1931c
Szociológia és freudizmus. Délmagyarország, ápr. 19. 9.
- RAPAPORT Samu, 1931d
Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány. Bp.
- RAPAPORT Samu, 1931e
Nincsen semmi szerói baja „csak” ideges! Lélekkutatás, 1. sz. 18–20.
- RAPAPORT Samu, 1931f
Psychoanalytische Praxis, 4. sz.
- RAPAPORT Samu, 1932a
Lelki betegségek keletkezése és gyógyítása. Dr. Gartner Pál könyve – Novák R. kiadása. Lélekkutatás, 1. sz. 29–31.
- RAPAPORT Samu, 1932b
A serdülő kor. Dr. Tuszkay Ödön könyve – May kiadás. Lélekkutatás, 1. sz. 31–32.

- RAPAPORT Samu, 1936
Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság. Biológiai és pszichoanalitikai tanulmány. Bp.
- RAPAPORT Samu–SZABOLCSI Miklós, 1954
 [Rapaport Samu emlékezése, Szabolcsi Miklós lejegyzésében; kézirat]
- M. RÓNA Judit, 1980
József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus. Bp.
- STEKEL, Wilhelm, 1929
Freud és Stekel iskolája. Ford. dr. HAJNAL Richárd. Lélekkutatás, 1. sz. 6–12.
- STOLL Béla, 1990
 Jegyzetek. In SZÖJ, 51–96.
- SZABOLCSI Miklós, 1963
Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp.
- SZABOLCSI Miklós, 1995
„Dobol az ingerült idő.” József Attila 1930 ősze után. In „A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról. Szerk. TASI József. Bp., 15–20.
- SZABOLCSI Miklós–TASI József, 1980
Egy verseskönyv születése. Bp. [Kísérőtanulmány József Attila: *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötetének hasonló kiadásához.]
- SZÁNTÓ Judit, 1986
Napló és visszaemlékezés. Sajtó alá rend. MURÁNYI Gábor. Bp.
- SZINNYEI József, 1906
Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Bp.
- SZÖJ
József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi STOLL Béla. Bp., 1990.
- SZÓKE György, 1992
„Úr a lelkem.” A kései József Attila. Bp.
- ÚJVÁRI Péter, szerk. 1929.
Zsidó Lexikon. Bp., 619–620.
- VALACHI Anna, 1987–88
Egy pszichoanalitikus orvos–beteg kapcsolat rekonstrukciója. Dr. Rapaport Samu és József Attila. Irodalomtörténeti Közlemények, 5–6. sz. 581–616.
- VALACHI Anna, 1992
Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. In HORVÁTH Iván–TVERDOTA György, szerk. 1992. 229–258.
- [VÉR György] (vér.), 1929
Nagyságos Asszony, beszéljen a művésznőről! [Interjú Étsy Emíliaival.] Délmagyarország, dec. 25. 27.

András Lengyel

ATTILA JÓZSEF'S ERSTER ANALYTIKER Über den Psychoanalytiker Samuel Rapaport

Der Aufsatz überschaut Samuel Rapaport's Laufbahn, des ersten Analytikers von Attila József, macht die Geschichte der psychoanalytischen Behandlung des Dichters und deren Folgen klar. Durch diese Rekonstruktion wird es deutlich, dass sich Dr. Rapaport verhältnismässig spät, gegen 1926 der Psychoanalyse zugewandt, ab 1928 diesbezügliche Schriften publiziert und den ungarlandischen Folgern von Wilhelm Stekel (1868–1940) angehört hat. Die psychoanalytische Behandlung des Dichters ist – im Gegensatz zu einigen bisherigen Annahmen – im Herbst 1931 an die Reihe gekommen, nachdem Attila József das Manuskript Dr. Rapaport's ersten Buchen stilisiert, und an sich Symptome der „nervösen Magenkrankheit entdeckt“ hat. (Die Behandlung hat sich geändert und in einer Form unterstützenden Charakters mit Unterbrechung bis Mitte 1934 angehalten.) Die Arbeit weist nach, dass die Behandlung, die nach provisorischen Ergebnissen misserfolgt hat, hatte eine Reihe von Disfunktionen zur Folge. 1. Attila József hat sich grundlegend mit Praxis und Theorie der Psychoanalyse bekannt gemacht. 2. Die „Überhandlung“ hat also Ergebnis – wie das Stekel schon im 1913 mit Freud streitend geschildert hat – eine Reihe neurotischer Funktion in die Psyche des Kranken gezogen (künstliche Regression entstand) und dadurch zu psychotischen Ausbrüchen beigetragen. 3. Gleichzeitig hat die Psychoanalyse durch Vertiefung des psychoanalytischen Interesses Attila József, sein Denken und dichterisches Lebenswerk befruchtet. Mittelbares Ergebnis des Misserfolgs der Analyse ist auch das, dass der Dichter – das Fiasko ausgleichend – eine schriftliche Selbstanalyse unternommen hat.

Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján

A régi angol-magyar kapcsolatok és az angliai magyar peregrináció kutatóinak jelentős információforrást jelentenek az angol egyetemi városok kollégiumainak fennmaradt számadáskönyvei. Igaz, Oxford ebből a szempontból meglehetősen különbözik Cambridge-től – míg az utóbbinak egyes, gazdagabb kollégiumai, így a King's College például gondossággal vezették számadáskönyveiket, s a cambridge-i számadáskönyvek átnézése a vártnál gazdagabb adatokat hozott napvilágra,¹ Oxford ebből a szempontból bizonyos csalódást okozott. Míg a XVII. században létező tizenhat cambridge-i kollégium közül nyolcban folyósítottak pénzbeli segítyt egynél több magyar peregrinusnak, akik közül mintegy harmincötnek a nevét is ismerjük, az oxfordiak esetében ugyanebből az időszakból kb. 52 személy/alkalom került bejegyzésre, és mivel a számadáskönyveket vezető írások vagy kollégiumi pénztárosok általában nem tartják szükségesnek feltüntetni a segélyezendők neveit, nevet csak nagyon keveset, inkább nemzetiséget ismerünk. Még a számokat illetően is csak hozzávetőleges képet alkothatunk, hiszen a „néhány magyar” jelenthet hármat, négyet, vagy ötöt és csak a pénzösszeg adhat némi támpontot a kollégiumi adományért folyamodó személyek számát illetően.

A magyarok áramlása Anglia felé, mint tudjuk, az 1620-as években kezdődött, amikor részben Németország hadszínterré válása, részben a holland egyetemek angliai kapcsolatai (például Ames Franeckerben) révén, a magyar református teológusok figyelme a már szilárdan protestáns és még viszonylag nyitott – tehát nem megmerevedetten anglikán – ország felé fordul. A magyar látogatók első hulláma éppen Oxfordot éri, s ezért nyilvánvalóan fogyatékos az ottani kollégiumi számadáskönyvek túlnyomó többsége, amikor a XVII. század első feléből alig-alig tart számon magyarokat. Az Exeter College egyetlen Transylvanusa (1620), illetve a Christ Church 1624-es „Hungarusa”² csupán jelzésnek tekinthető akkor, amikor más forrásokból, így a Bodley-könyvtár első vendégkönyvéből tudjuk, hogy ugyanebben az időben számos magyar peregrinus látogatta a legrégibb angol egyetemet.³ Nevezetesen 1624. augusztus 18-án Kecskeméti Máté, 1625. november 24-én Gyarmathi István és 1629. február 16-án Medgyesi Pál barátja Nábrádi János (később tarczai rektor) írja be nevét a Bodleian vendégkönyvébe.⁴ A harmincas években még négy újabb magyar látogató követi őket – ezek többnyire erdélyiek, kezdve a gyulafehérvári tanár és rektor Maksai Óse Péterren, aki neve mellé még azt is beírja, hogy „Nobilis Transylvanus” (1632. július tizedikén), majd három-három éves kiesésekkel Vári Alatus András (1633. június 21.), Bényei Deák János (1635 február) és Bornemisza István (1638. február 12.)

¹ Vö. GÖMÖRI György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*. Bp., 1989. 84–102.

² *Bursar's Quarterly Accounts, 1614–1620*. Exeter Coll. Archives, A. IV. 18, valamint *Disbursements, 1623–24*, Christ Church Archives.

³ *Liber Admissorum (1611–1692)*, Bodley Library, Oxford.

⁴ I. m. 164 et al.

következnek, írják be nevüket a már európai hírű könyvtár „Liber Admissorum”-jába. Mint már mondtam, ezeknek a látogatóknak, akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek az oxfordi egyetemen, segély szempontjából nincs nyoma, talán az egyetlen Kecskeméti Máté kivételével, ha benne gyanítjuk a Christ Church 1624-es „Hungarus”-át.

Az akkori erdélyi professzorok közül még a húszas években Oxfordban tanult Bisterfeld, tehát valószínű, hogy egyes erdélyi peregrinusok az ő javaslatára, vagy ajánlóleveleivel érkeztek az oxfordi egyetemre. Itt járt, alig egy hónappal Kecskeméti Máté előtt az a John Dury (Duraeus) is, aki aztán később Hartlibbal együtt Tolnai Dáli Jánossal levelez és mindvégig szívügyének tartja a tengerentúli protestánsok támogatását.⁵ Itt jegyezzük meg, hogy bár Tolnai Dálinak nincsen írásos nyoma Oxfordból, elképzelhetetlennek tartom, hogy ne töltött volna bizonyos időt ezen az egyetemen. Talán, ha Hartlib „Ephemerides”-eit végre kiadják, kiderül, hogy volt-e már akkor és milyen mélységű kapcsolata Hartlibbal.

Az oxfordi magyar peregrináció az ötvenes években élénkül meg újra, jöllehet nyomai ennek is eléggé gyérek. De megint csak tudjuk, más forrásokból, hogy ekkor, a Cromwell-protektorátus idején egyszerre három magyar szerzett magiszteri címet Oxfordban (a Tiszabecsi-testvérek és Budai V. István),⁶ Wood pedig azt írja, számos magyar rendszeres ellátást kap a Christ Church kollégiumban, ahol az igazgató, John Owen rokonszenvezik más országok puritán érzelmű protestánsaival.⁷ 1650 és 1659 között egy erdélyi és négy magyar kap segélyt különböző kollégiumoktól (bár a Christ Church, amelynek 1643 és 1658 között számadáskönyvei elkallódtak, nincs köztük!) – közülük az egyik 1659 során két ízben is a Brasenose College-től, ezzel az indoklással: „a poor distressed Hungarian Protestant” (1659. május 23-án), majd ugyanő 1659. június 13-án, ezzel az érdekes megindokolással: „To a distressed Hungarian protestant (vide supra) who had ye Emperor Leopolds certificate... commended to ye College by the Vice Chancellor” – tíz shilling.⁸ (Egy szűkölködő magyar protestánsnak, akinek megvan Lipót császár igazoló levele... akit az egyetem rektora ajánlott a kollégiumnak).

Kik lehettek az ötvenes évek magyar segélykérő peregrinusai? Megint csak a Bodley könyvtár vendégkönyvének segítségével azonosíthatjuk az egyiket: „Stephanus Gidófalvi” aki „Transylvanus”-ként mutatkozik be 1652. január 14-én, tehát télvíz idején. Ez Gidófalvi Csulak István gyulafehérvári teológus, alighanem Gidófalvi János kolozsvári lelkész öccse, vagy unokaöccse. 1648. július 22-én Apáczai Csere Jánossal együtt matrikulál Franekerben, ahol még két évvel később disszertál Cloppenburgnál,⁹ hogy aztán 1652. augusztus 25-én újra Franekerben, majd pár nappal később Leidenben tűnjön föl. Angliai útja tehát két franekeri matrikuláció közé esik. Mivel a St. John’s kollégium számadáskönyvében találunk egy bejegyzést egy „ye Transylvanian”-nak nyújtandó segélyről 1651/52-ből,¹⁰ a fenti adatok alapján szinte biztosra vehető, hogy itt Gidófalviról van szó, aki különben hazatérése után nem Erdélyben, hanem Abaújszántón vállalt lelkészi hivatalt.

⁵ *Collectanea Tiburtiana*, Szeged, 1990. 331–335. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10. kötet)

⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás. Bp., 1977. 99. és 639.

⁷ Anthony A. WOOD, *Fasti Oxonienses*. Pt. II., London, 1820. 191.

⁸ *Junior Bursar’s Account, 1652, Brasenose College*. May 23 és June 13 alatt.

⁹ RMK III: 1745.

¹⁰ *Computus Annus, 1650–1654*. St. John’s College, 59.

Az oxfordi könyvtárat csoportosan érkező magyarok is megtekintették, illetve használták, nevezetesen az a csoport, amelyik 1654. október 25-én érkezett, s amelynek tagjai Némethi Fekete István, Szántai R. Mátyás, Tolnai Nagy István és Diószeghi S. Mihály voltak. Közülük az utolsó kettő egyszerre, 1654. augusztus 2-án matrikulált Franekerben, feltehető tehát, hogy együtt keltek útra Angliába is. Hogy meddig maradtak Oxfordban, illetve Angliában, nehéz megmondani; a távozás pontos dátumát csak Némethi esetében tudjuk, ő ugyanis 1655. május 23-án kapott engedélyt arra, hogy egy csoport hollanddal együtt „a holland nagykövet kérésére” visszahajózhasson Németalföldre.¹¹ Némethi Fekete Istvának ezután egy időre nyoma vész, csak 1656. május 15-én matrikulál Leidenben. Lehet, hogy közben az általa már korábban meglátogatott Groningenben volt, mivel két oxfordi társa, Diószeghi és Tolnai Nagy mindketten 1655 augusztusában, illetve szeptemberében a groningeri egyetemen matrikulálnak. Ami Tolnai Nagy Istvánt illeti, ő később hasznosította angoltudását, lefordított egy kegyességi művet angolból és azt 1661-ben Lőcsén kiadta,¹² ha ugyan ő ennek a műnek a szerzője és nem az a Tolnai S. (Sélyei) István, aki ugyancsak járt Groningenben, s akit Zoványi mintha összekeverne a „Nagy” középnévű Tolnaival.¹³ Mindenesetre lehetséges, hogy az a magyar, akinek a Lincoln College segélyt utal ki valamikor 1655-ben, az vagy Diószeghi vagy Tolnai Nagy István.¹⁴ Ami viszont az Exeter College 1656/57-es tanévében folyósított adományát illeti „két szegény magyarnak”, akit az egyetemi hatóságok is ajánlanak támogatásra (ami azt jelenti, hogy Oxfordban már ajánlólevéllel érkeztek)¹⁵ – ez vonatkozhat ugyan egy Bodley-bejegyzésből ismert újabb magyarra, Szántai Molnár Mihályra (bejegyzésének dátuma 1656. május 29.), aki Pósházi Jánossal együtt csakhamar Hollandiába távozik, tehát valószínűleg Oxfordban is együtt voltak,¹⁶ de, mivel a bejegyzés a tanév közepére esik, valószínűbb, hogy a kérelmezők inkább abból a magyar csoportból kerültek ki, amelynek tagjai 1657. április 6-án jegyezték be nevüket a Bodley-könyvtár látogatókönyvébe. Ezek név szerint „Johannes Losonczy”, vagyis Losonczy Farkas János, későbbi református püspök, „Paulus Görgei” és „Martinus R. Szombathi”, vagyis a két ízben is Franekerben tanuló Rimaszombati Márton voltak.

Mind ezek az adatok még nem adnak választ arra, ki lehetett a már korábban is említett, I. Lipót császár levelével érkező magyar, akit 1659-ben a Brasenose College felkarolt, hacsak nem feltételezzük benne Jászberényi P. Pált, aki Zoványi szerint 1659 tavaszán még Franekerben volt,¹⁷ s onnan ment át Angliába, ahol aztán végleg le is telepedett. Mivel rövid oxfordi tartózkodásáról is tudunk ebből az évből, könnyen lehet, hogy a később rendkívül sikeres Jászberényi, aki latint tanított Londonban és négy kiadást megérő nagy latin nyelvtant adott ki, Angliába érkezésekor még igencsak szűkében volt a pénznek, s ezért folyamodott az egyetemi rektor, illetve a Brasenose támogatásához. (Ez már csak azért is valószínű, mert fennmaradt egy levél, amiben Jászberényi azt írja, még három

¹¹ *Calendar of State Papers, Domestic Series. Commonwealth.* Vol. 8. 1655. London, 1881. 587.

¹² *A magános cselédek közt levő áhítatosságának...* RMK. I: 978.

¹³ ZOVÁNYI, i. m. 646.

¹⁴ *Account Books, Lincoln College, 1655* („Necessaria intrinseca”).

¹⁵ *Computus Rectoris 1639–1734.* Exeter College Archives A.II.10: 1656/57 alatt.

¹⁶ *CSP, Dom. Series, Commonwealth,* Vol. 10. 1656/57. 580., valamint GÖMÖRI, i. m. 76.

¹⁷ ZOVÁNYI, i. m. 283.

évvel később, Londonban való letelepedése után is nehéz körülmények között él és a helyi holland egyház támogatását kéri!).¹⁸ De hogyha róla van szó, rejtélyes a Lipót császár levelére vonatkozó kitétel; lehetséges, hogy azt II. Rákóczi György támogatásával szerezte?

Mint ahogy Cambridge-ben, Oxfordban is az 1660-as évek elején tetőzik a magyar peregrinusok száma, név szerint is ebből az időből ismerjük a legtöbbet. A University College 1660. június 6-án tíz shillinget utal ki négy magyar protestáns lelkésznek, vagy lelkészjelöltnek („four Hungarian ministers”).¹⁹ Az 1660/61-es tanévben aztán erdélyiek érkeznek nagyobb számmal. A Christ Church kollégiumban jelentkezik és 1661. április 8-án nyugtát ír alá (mivel nagyobb összeget kap, két font és húsz shillinget) Keresztúri Bálint.²⁰ A 27 esztendő Keresztúri mögött ekkor már több éves hollandiai tanulás és egy groningeni doktorátus áll; már 1660 szeptemberében Londonban van és itt is marad legalább két évig, de lehet, hogy tovább, egészen 1664-ig,²¹ később nagyhirű prédikátor lesz Szepsiben és Debrecenben. De Keresztúrin kívül a Christ Church még más erdélyi peregrinusokat, szám szerint négyet részesít segélyben ugyanabban a tanévben (összesen 2 fontot kapnak). Ugyanezek a segélykérő erdélyiek és magyarok kereshették föl a Merton kollégium Bursar-jét is, mert június 29. (Szent Péter ünnepe) táján a Merton számadáskönyvébe a következőt jegyezték fel: „Theologis quibusdam Hungaris et Transylvanis: 0-11-0”.²² (A két kollégium mindössze néhány percnyi sétára van egymástól). Ugyanezen a nyáron két kollégium is adakozik egy olyan magyar számára, aki nem Hollandiából átránduló teológus, hanem török váltságdíj megváltásáért kolduló, ideiglenesen szabadon eresztett rab. A New College így írja őt le: „To Peter Vecchy, a Hungarian taken by the Turke”,²³ a University College számadáskönyvében pedig mint „one Peter Vechy, a Transylvanian” szerepel²⁴ és a segélyezett teológusoknál jóval kisebb összegeket kap. Ugyanez a Vécsei vagy Vécsei Péter már másfél évvel korábban járt Cambridge-ben is, ahol a King's College pénztárában is felvett egy csekély pénzüsszeget.²⁵

1661 szeptemberében ugyancsak a University College utal ki egy fontot négy magyarnak.²⁶ Lehet, hogy egyikük az a Kisvárdai Lázár János, aki később, 1662. február 7-én írja be nevét a Bodley könyvtárban, s aki ezek szerint valószínűleg azonos azzal a névtelen magyar „teológussal”, akinek az egyébként szűkmarkú Balliol College az 1661/62-es év második trimeszterében, tehát 1662 elején két shilling és hat pennyt adományoz.²⁷ Kisvárdai nevével egyébként több helyen is találkozunk, így ő is kér pénzt a londoni holland egyháztól, valamint 1663-ban fölkeresi Cambridge-t és ott is kap segílyt, nem is egy cambridge-i kollégiumtól.²⁸

¹⁸ J. H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum*. T. III. P. II., Cambridge, 1897. Nr. 3571., a levél keltezése 1662. június 12/22.

¹⁹ *Bursar's Account Book, 1660-1665*. University College, Oxford.

²⁰ *Disbursements, 1661*. Christ Church Archives.

²¹ Uo.

²² *Liber Rationarius Bursarium, III.*, 1652-1677. Merton College, fol. 145.

²³ *Bursar's Long Books, 1626-1668*. (4th Term, 1660/61) New College.

²⁴ *Bursar's Account Book, 1660-1665*. July 21. Sunday, 1661. University College.

²⁵ Cf. GÖMÖRI, i. m. 90.

²⁶ BAB, University College (Sept. 1 - ye offering)

²⁷ *Liber Bursarior(um) 1615-1662*. Balliol College (13 Sept. 1661-March 1662 közt), valamint Wood MS. E. 5. fol. 106.

²⁸ Vö. GÖMÖRI, i. m. 93.

Az 1661/62-es tanév legrejtélyesebb oxfordi segélyezettje az a „valamely erdélyi” (cuidam Transylvano), aki a Merton kollégium konszenzusa alapján kap három shillinget.²⁹ (Talán Vécsei tért volna vissza megint Oxfordba?)

Ezekben az években valamilyen oknál fogva a University College különösen segítőkész az erdélyi és magyar teológusokkal szemben. 1663 tavaszán például két meg is nevezett magyart, Szendrei Ferencet és Gyöngyösi Andrást támogatnak egy viszonylag magas, egy fontnyi összeggel.³⁰ Ugyanennek az évnek a júliusában pedig három, közelebről le nem írt magyarnak utalnak ki összesen tíz shillinget ugyanebben a kollégiumban.³¹ Ezek közül az egyik gyaníthatóan a Bodley-ban is megforduló Váradi P. Mihály tállyai rektor és későbbi szatmári lelkész és esperes (1663. június elsején írja be nevét Wood listájára a Bodley-ban). Ami Szendreit, a későbbi londoni Zrínyi- emlékantológia egyik versének szerzőjét illeti, ő vagy négy évet töltött Angliában, s oxfordi látogatása után még évekig élt Londonban. A Sárospatakon végzett Gyöngyösi érdekes módon ugyancsak tállyai rektor volt egy időben; 1662. április 29-én matrikulált Franekerben és nem maradhatott túl sokáig Oxfordban, hiszen 1663. június 15-én már Leidenben találjuk, ahol Köpeczi Bálint társaságában matrikulál „Junjussi” néven.³²

Anthony A. Wood 1642 és 1666 között vezetett, a Bodley-vendégkönyvet kiegészítő listáján 1664. március 31-i keltezéssel szerepel „Joh(annes) Nadanyi, Varadino-Hungarus”, aki már a *Florus Hungaricus* amszterdami kiadása, és a cambridge-i egyetem megtekintése után látogatott el Oxfordba.³³ Bizonyára ő is vezetett *album amicorum*-ot, amelynek elvesztését igen fájlalhatjuk, hiszen például Oxfordban kapcsolatba lépett Thomas Barlow-val, a Queen’s College igazgatójával,³⁴ akinek könyvtárában fennmaradt a *Florus* latin kiadásának egy Nadányi által dedikált példánya. (Ebben Nadányi nem ír pontos dátumot, csak az évet, 1664-et adja meg.) Nem sokkal Nadányi előtt járhatott Oxfordban Bethlen Miklós, akiről tudjuk, hogy márciusban már áthajózott Franciaországba és előtte mindössze öt napra látogatott el az egyetemi városba, ahol „a professorok rendre vendéglettek, de nehezen beszéllettek deákuul”.³⁵ Főrangúak lévén sem Bethlen Miklósnak, sem Nadányinak nem volt szüksége kollégiumi segélyre; az viszont különös, hogy Bethlen Miklós neve nem szerepel a Wood-listán, ami ebben az időben a Bodley látogatókönyvét helyettesíti, s amin minden fontosabb látogató neve föl van tüntetve.

1666. március 15-én két magyar peregrinus, „Andreas Komarinus” és „Andreas Liszikai” használják a Bodley-könyvtárat. A Leidenben egyszerre matrikuláló (1665. augusztus 10-én) két András közül Liszikai Pap András Sárospatakon, Komáromi K. András pedig Debrecenben tanult. Nem maradhattak sokáig Oxfordban, mert 1666 tavaszán a King’s College *Mundum Books* című számadás-könyve szerint Cambridge-ben jártak és segélyben is részesültek.³⁶ Egy évvel

²⁹ LRB, Merton College, fol. 157.

³⁰ BAB, University College, March 12 (1663).

³¹ Uo. July 4 (1663).

³² *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae*. Hagae Comitum, 1875. 506.

³³ Wood MS. E. 5, Bodleian Library („Extranei Nobiles ac Generosi...”), fol. 107. és GÖMÖRI, i. m. 95.

³⁴ Thomas Barlow (1607–1691) oxfordi professzor, 1652–60 között a Bodley könyvtár igazgatója, végül Lincoln püspöke.

³⁵ Kemény János és Bethlen Miklós művei. Bp., 1980. 587.

³⁶ Wood MS. E. 5, fol. 107, Bodleian Library, Oxford, illetve GÖMÖRI, i. m. 97.

később a New College, Warden-je, Michael Woodward javaslatára egyfontos segélyben részesíti azt a „két szegény magyart”, akik ezért folyamodtak.³⁷

Ugyanebben az időben, az 1666/67-es tanév harmadik trimeszterében a Merton kollégium nagyobb összeget, egy teljes fontot szavaz meg „Hungaro cuidam quem ex Hollandia habuit commandatum Dr. Barlow ex cons(ensu)”.³⁸ Az illető, aki Hollandiából jön (onnan ajánlják?) és Thomas Barlow is ajánlja, minden bizonnyal az élelmes Mezőlaki János, aki – emlékkönyve tanúsága szerint – már ekkor is rengeteg oxfordi egyetemi emberrel kapcsolatot teremtett és ezeket a kapcsolatokat újította fel egy évvel később, amikor hollandiai körútja után visszatért Oxfordba. A többi közt Thomas Barlow is bejegyzi nevét, egy görög és latin szöveget ír Mezőlaki albumába valamikor 1667 tavaszán.³⁹ Mezőlaki a Bodleiant lehet, hogy használja, de ennek nincsen nyoma Woodnál, viszont amikor 1668-ban visszatér Oxfordba, két helyről is kap megint támogatást: az egyik a New College, ahol a második trimeszterben ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Johanni Mezolaki Hungaro: 00–04–00”, illetve a Jesus College, ahol 1668-ban gyűjtést rendeznek „a magyar” számára („a collection for ye Hungarian”), ami egy font négy shillinget eredményez.⁴⁰ Ismervén Mezőlaki kapcsolatait és a kitűnő benyomást, amit számos angol szellemi kiválóságra tett, azt kell mondanunk, csak ő jöhet számításba. Már az a „néhány magyar”, aki ugyanebben az évben csekélyebb támogatáshoz jut a Merton kollégiumban (10 shilling 3–4 kérelmezőnek),⁴¹ alighanem rosszabbul beszélt latinul vagy nem tudta olyan ékesszólóan ecsetelni a száműzött magyarok sorsát, mint ez a kiváló teológus. Különböznek ezek azonosításában segítségünkre lehet a könyvtáros Wood listája, ahol 1669. december elsején megjelenik „Andreas Hunyadi” és „Johannes Sarandi”, Hungari.⁴² Mindketten 1668-ban matrikuláltak Leidenben, ahol Sarándi disputált is Coccejusnál,⁴³ nem maradhattak túl sokáig Oxfordban, hiszen egy évvel később Mezőlaki Hunyadi már mint lelkészt emlegeti a „De idolatria pontifica” ún. „magyar” kiadásának utrechti ajánlásában.⁴⁴

Az 1670-es év második trimeszterében (tehát valamikor koratavasszal) a Merton College számadáskönyvében feltűnik régi ismerősünk, Adami János, a *Londinum Perillustratum* magát következőzetesen „erdélyinek” nevező szerzője.⁴⁵ Bár csak egy shillinget kap, tudjuk az Isaac Basire által Thomas Barlow-nak írt levélből, hogy hosszabb ideig szándékozott Oxfordban maradni, s ebben Barlow alighanem más módon is támogatta; más kérdés, hogy még 1672-ben is Angliában volt, s próbálta összeszedni a pénzt adósságai kifizetésére és az Erdélybe való visszaútra.⁴⁶ A Merton College ezek után évente egyszer ad pénzt különböző magyaroknak 1672-ig: 1670 április–májusában „néhány magyar” kap öt shillinget, 1671 őszén egy meg nem nevezett magyar tízet és 1672 augusztusában megint

³⁷ Bursar's Long Books, 1626–1668. New College, 1666/67, Eleemosynae, Term 3.

³⁸ LRB III, Merton College, fol. 165.

³⁹ OSZK, Kézirattár, Duod. Lat. 108, fol. 42.

⁴⁰ BLB, New College, 1668–1700.; 1667/8, 2. Term alatt, illetve *The Bursar's Account Book, 1651–1669*, Jesus College, az „1668 év Battles címszava alatt”.

⁴¹ LRB III, Merton College, fol. 165.

⁴² Wood MS. E. 5, fol. 109/v.

⁴³ Felvinczi András ajánlja neki 1669-es leideni disputációját. RMK III: 2480.

⁴⁴ RMK III: 2533.

⁴⁵ GÖMÖRI, i. m. 103.

⁴⁶ Uo. 112.

egy ismeretlen magyar tíz shillinget. Ezek közül lehetséges, hogy az 1671/72-es akadémiai év első trimeszterében pénzhez juttatott magyar azzal a Tolnai Mihállyal azonos, aki groningeni tanulás és disputáció után⁴⁷ valamikor ez idő tájt jöhetett át Angliába, valószínűleg a később Oxfordban teológiai értekezést megjelentető Tarczali Pál társaságában. Utóbbinak fennmaradt (egy, sajnos, dátumozatlan) levele, amelyben William Sancroftot, a Szent Pál székesegyház akkori dékánját kéri, hasson oda, hogy ő, Tarczali beiratkozás és tandíjfizetés nélkül tanulhasson az oxfordi egyetemen.⁴⁸ (Ez azért volt lényeges, mert az oxfordi matrikuláció olyan összegbe került, ami általában meghaladta a vékonypénzű magyar peregrinusok anyagi lehetőségét.) Nem tudjuk, Sancroft mit válaszolt, de alighanem szerzett helyet Tarczalinak, aki 1672 végéig ott is maradt Oxfordban, s csak akkor tért vissza Hollandiába.⁴⁹ 1672 őszén Tolnai is átment Cambridge-be, s arról, hogy egyáltalán járt Oxfordban, ugyancsak egy Sancroftnak írt levélből tudunk. Összegezve tehát a mondottakat, a Merton College segélyezettjében gyaníthatjuk akár Tolnait, akár Tarczalit; de egyikük sem szerepel a Bodley-könyvtár Wood-listáján. Még azt is hozzátehetjük, hogy az Exeter College-ban is jelentkezik 1672 kora őszén egy „szűkölködő magyar”, aki egy egész fontot kap a kollégiumtól,⁵⁰ erről csak azt sejtjük, hogy azonos volt a Merton által 1672 augusztusában (már említett) segélyezett magyarral.

A hetvenes évek közepén megfordul még két olyan erdélyi teológus Oxfordban, akiknek nincs szüksége kollégiumi gyorssegélyre: Kolosvári Istvánra és Nagyari Józsefre gondolunk. Kolosvári, a későbbi enyedi tanár és erdélyi püspök, Leiden és Groningen után látogat el a szigetországba és a jelek szerint Londonból egyenesen Oxfordba visz az útja. Cambridge-be csak később látogat el, bár akkor egy trimeszert biztosan Milton egyetemén tölt.⁵¹ A Bodley-könyvtárat 1675. február hatodikán keresi föl. Ami Nagyari Józsefet illeti, ő 1676. szeptember 22-én ismerkedik az oxfordi nyilvános könyvtár gazdaságával.⁵² Mint Nagyari Benedek fia, nyilvánvalóan apja nyomdokain jár, amikor Franekerből és Leidenből átjön Angliába; hazatérése után Fogarason lesz pap, majd I. Apaffi Mihály udvari lelkésze.⁵³ Mivel csak 1677 tavaszán bukkan fel Utrechtben, feltételezhetjük, hogy legalább egy trimeszert Oxfordban töltött.

1676/77 a gályarabok éve – ekkor érkezik Londonba a nápolyi gályarabságból szabadult magyar protestáns lelkészek egy csoportja, amelynek felsegélyezésére gyűjtést rendel el az angol király. A gyűjtés templomokban és az oxfordi és a cambridge-i egyetemen is folyik 1677 folyamán, és gyakran az Angliában tartózkodó volt gályarabok is részt vesznek benne; fennmaradt például egy nyugta egy leedszi gyűjtésről, amit Jablonczay János és Kőpeczi Balázs írtak alá 1677. szeptember 6-án.⁵⁴ Oxfordban a Merton College gyűjtése „pro Hungaria quibusdam ministris” két font sterlinget, a Christ Church kollégiumé pedig öt fontot eredmé-

⁴⁷ Groningeni matrikulációjának időpontja 1670. X. 15., utolsó groningeni disputációjára nézve vö. RMK, *Pótlások...* III. kötet, 3. füzet, 6603. (Bp., 1992.)

⁴⁸ Bodley könyvtár, Oxford, MS Tanner 33, fol. 56.

⁴⁹ 1672. december 22-én matrikulál Franekerben.

⁵⁰ Exeter College Archives A. II. 10, *Computus Rectoris*, 1639–1734. Az 1671/72-es év „Soluta” rovatában: „Hungaro pauperi 1–0–0”.

⁵¹ 1675 augusztusától októberéig négy cambridge-i kollégiumban vesz föl segélyt, vö. GÖMÖRI, i. m. 101.

⁵² Wood MS. E. 5, Bodley-könyvtár, fol. 110.

⁵³ ZOVÁNYI, i. m. 425–426.

⁵⁴ British Library, London, Additional MS 4299, fol. 145.

nyez.⁵⁵ A kilenc Angliában tartózkodó volt gályarab prédikátor közül különösen érdekes számunkra Otrókócsi Foris Ferenc, a későbbi konvertita, mivel őt több szál is fűzi Oxfordhoz. 1690. december 3-án megjelenik neve a Bodley-könyvtár Wood-féle listáján.⁵⁶ Mivel tudjuk, hogy már 1677-ben járt Angliában, feltételezzük, hogy már akkor ellátogatott (esetleg a gyűjtés bonyolítására) Oxfordba; de 1690-es, illetve 91-es oxfordi tartózkodása két okból is érdekes. Egyrészt azért, mert itt kezdett anyagot gyűjteni a magyar nyelv eredetével foglalkozó latinyelvű munkájához (*Origines Hungaricae*, Franeker, 1693), másrészt mert 1694-es áttérése utáni protestáns-ellenes vitairatainak egyikére⁵⁷ egy oxfordi tanár, Benjamin Woodroffe írt csattanós választ *Examinis et Examinantis Examen...* címen, ami 1700-ban jelent meg Oxfordban. Otrókócsinak különben fennmaradt egy levele 1691-ből, amelyben egy másik oxfordi tanárnak, Arthur Charlettnek köszöni meg azt a pénzt, amit az dr. Thomas Bernharddal küldött.⁵⁸ Másszóval Otrókócsit, aki hazulról semilyen anyagi támogatásban ekkor nem részesült, az oxfordi tudósok rokonszenve és bőkezűsége tartotta el. Hogyne háborodott volna föl Woodroffe, aki úgy érezte, a Nagyszombatban kikötött ex-protestáns nemcsak hálátlan pártfogóihoz, de még rágalmazza is azokat?

Nem tudjuk, ki volt az az „erdélyi”, aki valamikor 1696-ban négy shilling segélyt kap az oxfordi Jesus College-tól.⁵⁹ Viszont az 1698-ban három kollégium által támogatott magyart alighanem jól tudjuk azonosítani: itt csak Gyöngyössi Pálról lehet szó, aki egyébként ez év nyarán írta be a nevét a Bodley könyvtár második számú, tehát 1682-től vezetett látogatókönyvébe.⁶⁰ Az Exeter kollégiumban egy „magyar protestáns lelkésznek” utalnak ki egy font két shillinget valamikor 1698 őszén; a Jesus College számadáskönyvében 1697/98 kiadásai alatt ugyancsak van egy tíz shillinggel támogatott magyar, s végül a Christ Church pénztárosa két font tíz shillinget, tehát tetemes összeget utal ki „to a Hungarian by order of Chapter, signed by B. Woodroffe”.⁶¹ Ez az utolsó mondat teszi teljesen nyilvánvalóvá, hogy itt Gyöngyössiről lehet csak szó, hiszen azt is tudjuk, ő a Gloucester Hallban lakott, s Woodroffe annak volt az igazgatója; arról nem is beszélve, hogy amikor Gyöngyössi anglikán lelkészi címmel és franekeri teológiai doktorátussal háta mögött 1700-ban visszatért Magyarországra, több példányt vitt magával Woodroffe frissen megjelent könyvéből.⁶² Gyöngyössi mintegy másfél éves oxfordi tartózkodása során álnéven („Dialithus”) kiadott egy olyan könyvet, amely egyaránt támadta az unitáriusokat és a jezsuitákat – gondolom, ezért is választott magának viszonylag könnyen megfejtethető, de mégis – álnevet.

Gyöngyössi Árva Pál az utolsó királysági magyar, aki a XVII. században még bekerül a Bodley vendégkönyvébe –, de nem az utolsó erdélyi. Pontosabban Wood listájának, az a MS. E. 5 kéziratnak a vége felé az 1694-es (? mert 1699-nek is olvasható) évszám alatt egy „Sam. Brandy, Transylvano-Hungarus” neve áll. Ez alighanem Bandi Pap Sámuel lesz, az a Franekerben tanult erdélyi magyar,

⁵⁵ LRB III. Merton College; *Disbursements*, Christ Church kéziratár, 1677. Term. 1 alatt.

⁵⁶ Wood MS. E. 5, fol. 120.

⁵⁷ *Examen Reformationis Lutheri*. Tyrnavae, 1696.

⁵⁸ Jelezte a Bodley-könyvtárban: MS Ballard 26, fol. 50 (keltezetlen, de vsz. 1691).

⁵⁹ Jesus College, BAB, 1688–1702. 1695 novembere és 1696 novembere között.

⁶⁰ Liber Admissorum, 2. Jelzete: Lb. 8:5.6; Gyöngyössi aláírása: fol. 19.

⁶¹ Exeter, *Computus Rectoris*, 1687–98 alatt; Jesus College, BAB, Nov. 1697–98 és Christ Church, *Disbursements*, 1698, harmadik trimeszter alatt.

⁶² Cf. *Tudóslevelek*, Szeged, 1989. 119.

akinél Tótfalusi Kis Miklós a matricáit hagyta Amszterdamban.⁶³ Angliai látogatásáról eddig nem tudtunk, mint ahogy halálának pontos dátumát sem tudjuk, csak azt, hogy 1695 májusában már nem élt.⁶⁴ Vele együtt a XVII. század folyamán összesen 28 magyar írta be nevét a Bodley könyvtár állandó, vagy ideiglenes vendégkönyvébe, de biztosak vagyunk benne, hogy ennél jóval nagyobb számú magyar látogatta meg (ha nem is használta) a könyvtárat ebben a száz évben. Köztük volt Bethlen Mihály, aki 1694-ben, amikor itt járt Thomas Bernharddal és Thomas Hyde főkönyvtárossal is találkozott, s miután megcsodálta a könyvtár ritkaságait, ezt jegyezte be naplójába: „Ideajándékoztam a Nagypám uram históriáját”.⁶⁵ Bethlen János krónikája a *Rerum Transylvanicarum Libri Quator* mind a mai napig ott áll a Bodleian polcain, jelzete 8° C.234 Art., őrlapján Bethlen Mihály latin ajánlása.

Gömöri György

⁶³ Erdélyi féniks. (Szerk. JAKÓ Zsigmond.) Bukarest, 1974. 509. SZABÓ Miklós és TONK Sándor regisztere (*Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700. Szeged, 1992.*) 1. 2430. tétel szerint. Bandi 1697-ben halt meg, de Jakó szerint már 1695-ben.

⁶⁴ Uo. 343.

⁶⁵ Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). Gondozta JANKOVICS József. Bp., 1981. 92.

Salamon Ferenc hírlapírói pályakezdése és a mérleg jel

Jelen közlemény Salamon Ferenc hírlapírói pályájához kíván apró adalékkal szolgálni. Salamon ahhoz az alkotói és kritikus körhöz tartozott, amelyiket – éppen az ő terminusa alapján – irodalom- és kritikátörténetírásunk az irodalmi Deák-párt összefoglaló névvel jelöl.¹ Ez a csoport – melynek tagja volt Arany, Tompa, Erdélyi, Kemény, Csengery, Gyulai is² – a morál elvont, de számukra nagyon is élő parancsának szellemében tevékenykedett, és ez alapján próbált cselekvési és szemléletmódi példákat, illetve normákat nyújtani az olvasóközönségnek és az alkotóknak. Az irodalmi Deák-párt a vesztes szabadságharc utáni nehéz időszakban „miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni az álság, valótlanság és ámitások ellenében”.³ A magyarság megmentéséért érzett, de frázis-nacionalizmusba soha át nem csapó, sőt az ellen fellépő⁴ küldetéstudatuk egyik fontos eleme volt az ízlésnevelő tevékenység. Főleg azért, mert érzésük szerint „az ízlés nem csupán ízlés dolga, kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkodással is”.⁵ Salamon ennek a csoportnak volt „hive és militáns közkatónája, meggyőződésből, gondolkodásánál fogva”.⁶

Salamon Pestre költözését követően lett tagja az irodalmi Deák-pártnak. Visszaemlékezésében nem ad pontos dátumot, hanem körülírással él: „Majd semmit sem tudnék mondani – nem lévén Pesten – amaz irodalmi kör azon idejéről, melyben Kazinczy Gábor is itt volt, s Szilágyi Sándor volt egy csoport vállalat szerkesztője. De Pákh Albert [...] szerkesztése idejétől kezdve, [...] mint tárcairó journalista foglalkoztam irodalmunkkal.” Majd alább így folytatja: „Récsi Naplójába, a Budapesti Hírlapba regényt fordítottam, irodalmi és tudományos tárcákat írtam.” Ezek szerint 1850-ben még nem (ekkor jelent meg Szilágyi Sándor utolsó vállalkozása, a Pesti Röpívek), 1853-ban pedig már biztosan Pesten tartózkodott Salamon (ekkor működik a Pákh vezette Szépirodalmi Lapok, illetve ekkor még Récsi Emil a Pesti Napló szerkesztője).⁸

Salamon Pestre költözését a szakirodalom 1851-re teszi.⁹ Az adatot megerősíti Szilágyi Sándor (a Magyar Hírlap szerkesztőjének fia) Salamon-émlékbeszéde is, ami szerint a Világost követő bujkálást feladva Váradról Pestre költözött Salamon, és ott „1851 februárjában emlékirattal fordult id. Szász Károlyhoz”.¹⁰ Pesten orvosi tanulmányokat folytatott, majd óraadással tartotta el magát, éppen Szilágyi Sándor öccsét (is?) tanította.¹¹

¹ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1889. I. VI.

² Uo. VI–VII.

³ Uo. VII.

⁴ L. például: GYULAI, *Petőfi Sándor és lírai dalköltészetiünk és Szépirodalmi Szemle*, in *Kritikai dolgozatok*. Bp., 1908. 67., 85. stb., ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra 1863.*, in *Erdélyi János válogatott művei*. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona Bp., 1986. 544., 616–7. stb., illetve Arany János levele Lévy Józsefnek, in *Arany János leveleskönyve*. Szerk. SÁFRÁN Györgyi. Bp., 1982. 160. stb.

⁵ SALAMON Ferenc, *i. m.* VIII.

⁶ Uo. IX.

⁷ SALAMON Ferenc, *i. m.* IX–X.

⁸ *A magyar sajtó története*. Bp., 1985. II/I. 424., 427., 365.

⁹ SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai*. Bp., 1977. 464.

¹⁰ SZILÁGYI Sándor, *Emlékbeszéd Salamon Ferenc fölött*. Századok, 1895. 6.

¹¹ Uo. 6.

Azonban sajnos nehezen tisztázható, hogy mikor történt ez, és Salamon előbb volt-e tanítványa apjának, Szilágyi Ferencnek az alkalmazottja és ezt követően kezdett órákat adni vagy fordítva, vagy éppen egy időben történt a két dolog. A *magyar sajtó története* szerint mindenestre Salamon „már 1851. óta munkatársa volt” a Szilágyi Ferenc szerkesztette félhivatalos Magyar Hírlapnak, majd 1853-tól utódjának, a Budapesti Hírlapnak.¹² „Cikkeit egy ideig S. vagy S. F. jelzéssel adta, csakúgy mint Szilágyi Ferenc, így a cikkeik nehezen választhatók külön.”¹³ Salamon tényleg használta az S. F. jelzést,¹⁴ de az S. szignóra ekkoriban nem találtam meggyőző példát.¹⁵ Úgy tűnik, hogy vagy aláírás nélkül vagy valamilyen jelzéssel jegyezte cikkeit Salamon. Van példa arra a vizsgált időszakban, hogy a tárca aláírás nélkül jelent meg,¹⁶ de ez ritka, főleg a fordításoknál fordul elő. Valószínűbb tehát valamilyen egyedi jelnek a használata.

Ennek kiderítéséhez az eligazítást egy Csengery Antal által Salamon Ferenchez küldött levél adja. Ebben arra kéri Csengery a Budapesti Hírlap ítéset, hogy a Pesti Naplónak az újabban megjelent népkönyvekről írt – téves felfogást tartalmazó, *A Magyar Nép Könyvét* nem megfelelően értékelő – dolgozatára is térjen ki *A Magyar Nép Könyvéről* írandó cikkében.¹⁷ A dátumozatlan levél keletkezési idejéről a következőket írta a levelet publikáló „Másoló”: „Csengery ezt a levelet – hihetőleg – 1856-ban írta, a *Magyar Nép Könyve* új folyama I. füzetének megjelenése után. Salamon bírálata a Budapesti Hírlapban jelent meg.”¹⁸ Tényleg jelent meg ismertetés 1856-ban a Hírlapban (Salamon fel is vette a legjelentősebb irodalmi dolgozatait tartalmazó kötetébe),¹⁹ de így kezdi recenzióját: „E vállalatról többször szólánk [kiemelés tőlem], érdeme szerint, méltánylólag. Kiemeltük, a régebbi folyamokról szólóan [kiemelés tőlem], példátlan olcsósága mellett belbecsét.”²⁰ Vagyis lehetséges, hogy a levél egy korábban megjelent – szintén Salamon által *A Magyar Nép Könyvéről* írt – recenzióhoz kapcsolható. Ez annál is valószínűbb, mivel 1856-ban kis esélye van annak, hogy a Csengery és Kemény Zsigmond által szerkesztett gyűjteményt nem megfelelően értékelő dolgozat jött volna ki a Pesti Naplóban. Hiszen 1855. június 22-étől Kemény lett a lap szerkesztője, Csengery pedig szintén fontos munkatárnak számított.²¹

A Csengery által kért polemikus bírálat ennél két évvel korábban, 1854. június 21-én és 22-én jelent meg a Budapesti Hírlapban *Új népkönyvek* címmel, és feltehetően Salamon volt a szerző. Azért csak feltehetően, mert a cikk végén aláírás helyett egy $\Phi\Phi$ (mérleg) jelet találunk. A cikk azonban feltűnő hasonlóságot,

¹² *A magyar sajtó története*. Bp., 1985. II/I. 337.

¹³ *A magyar sajtó története*, uo.

¹⁴ Például *A delejtű és föltalálása* című cikknél: Budapesti Hírlap, 1853. november 30.

¹⁵ Inkább az ötvenes évek második fele Pesti Naplójában fordul elő többször.

¹⁶ Érdekeséggé vált említésem, hogy később Salamonnál az anonimitás elvi kérdéssé vált – I. pl. Váczy János nekrológia (Vasárnapi Újság 1892. 42. szám 716.), illetve Szilágyi Sándor idézett emlékbeszédében (15.) – de hangsúlyozom, hogy ez később, az ötvenes évek második felében – már jelentős zornaliszta múlttal válhatott Salamon elvévé.

¹⁷ „Édes barátom! Igen kérem, hogy bírálatában, melyet a *Nép könyvéről* ír, legyen szíves kiterjeszteni a *Pesti Napló* bírálatára. Sok ostobaságot olvastam már azon uraktól, de ostobábbat alig, mint az érintett bírálat.” Csengery Antal levele Salamon Ferenchez. MTA Könyvtár Kézirattára 4746/12, illetve ItK 1903. 92–94.

¹⁸ ItK 1903. 94.

¹⁹ SALAMON Ferenc, i. m. II. kötet 124–131.

²⁰ Uo. 124.

²¹ *A magyar sajtó története* Bp., 1985. II/I. kötet 372–373.

többször szó szerinti azonosságot mutat az említett Csengery-levéllal. Idézzünk néhányat közülük! Csengery levele: „A mi könyvünk aesthetikai érzéssel és fölfogással van szerkesztve, nem adunk helyet semmi olly dolgozatnak, bármennyire tele legyen ’erkölcsi’ maggal – mint a Napló mondja – ha aesthetikai szempontból is nem üti meg a mértéket.” A Hírlap cikke Tompa *Félkezű koldusa* kapcsán (A Magyar Nép Könyvtárában jelent meg): „mi becse van, egyedül a művészetnek, nem pedig a morálnak köszönheti.” Csengery levele: „Ne higgye [...] a Napló, hogy egy népkönyv szerkesztésében az járt el legjobban, aki csupán a ’vallásos’ és ’erkölcsi’ szempontokra ügyelt. Ez inkább egy *candidatushoz* illő nézet, mint *aesthetikushoz*.” A Hírlap cikkében: Ne higgye a Napló ítése, hogy egy népkönyv szerkesztésében az járt el legjobban, ki csupán az ’erkölcsi’ és ’vallásos’ szempontokra ügyelt, ha azt akarja, hogy *ítésznek* s ne csupán *candidatusnak* tartsuk.” Csengery levele: a szép iránti „érzést előmozdítani szintén a népnöveléshez tartozik. S az aesthetikai érzés kiművelése a külföldi jelesb kritikusok nézete szerint is szorosabb egybefüggésben van az erkölcsiséggel, mint a Pesti Napló hiszi és tudja.” A Hírlap cikke: „Ha népies műveink által a nép *nevelését* is szem előtt tartjuk, annál a szép iránti érzéket, az ízlést, csínt előmozdítani nagy kötelesség, mi sokkal közelebb áll az erkölcsi hatáshoz, mint azt a P. N. ítése gondolja.” Továbbá: „Kevéssé érdekel az ismeretes: tehát magyar költők [...] a népkönyvet salon-versekkel árásszátok el” – írta Csengery. Erre a Hírlap: „Írjatok tehát a nép számára salonias társalgást.” És végül: „Jól teszitek [költők], ha még távolabb országokba mentek tárgyat keresni... S e tanácsot olly lap adja nektek, melly csak nem rég Kövér egyik színművében azt rosszalta, hogy miért jár külföldön.”²² A mérleg jelű szerző hírlapi változata: „Menjetek távoli országokba tárgyakért, s ekkor azon ítésk, ki csak közelebről Kövér színművében rosszalta, hogy miért jár külföldön, dicsérettekkel, hízelgéssel halmozand!”²³

Ez a néhány kiragadott példa is bizonyíthatja, hogy a Salamonnak küldött Csengery-levél nem 1856-ban, hanem 1854-ben íródott, mégpedig június 10. után (ekkor jelent meg a Pesti Naplóban ismertetés három népkönyvről: a Vas Gereben szerkesztette *Falusi estékről*, a Friebeisz István szerkesztette *A magyar nép könyvtáráról*²⁴ és a Csengery és Kemény gondozásában megjelent *A Magyar Nép Könyvéről*) és június 21-e előtt (ekkor jött ki a Budapesti Hírlapban mérleg szignóval az *Új népkönyvek* című ismertetés első része). Ennek ismeretében alapunk van arra, hogy kijelentsük: a mérleg Salamon Ferenc jele volt. Ebben csak megerősít bennünket az a feltűnő szemléleti és nyelvi hasonlóság, ami Salamon későbbi dolgozatai és a Mérleg dolgozatai között van. Ezt bizonyítandó lássunk néhány példát!

Mérleg/Salamon a költői műben fő feladatnak a jellemalkotást tartja, és ha szerinte a szerző mennél inkább az élethű jellemfejlesztésben éli ki magát a mesegyártás helyett, annál inkább számíthat művészi tökélyre.²⁵ A későbbi Sala-

²² Pesti Napló, 1854. május 30. A Közintézetek rovatban megjelenő színírbírálatban (Kövé Lajos: *A szép Marquisné* című drámájáról).

²³ A Budapesti Hírlap 1854. június 21-én és 22-én megjelent cikkeiből kiderül, hogy Salamon, mint az irodalmi Deák-párt „militáns közkatona”-ja a vezérkar (ide sorolta Keményt és Csengeryt) utasításait valóban teljes odaadással hajtotta végre.

²⁴ Érdekes, hogy a Másoló nem figyelt fel arra, hogy levelében Csengery többek között a Friebeisz-féle népkönyv reális értékelését is kérte Salamontól az írandó cikkében: „A Napló bírálója zavarban van, mellyiknek adja az elsőséget a mi könyvünk és Friebeiszé közt.” Holott Friebeisz vállalkozása csak egyszer, 1854-ben jelent meg.

²⁵ MÉRLEG, *Szépirodalmi lapszemle*. Budapesti Hírlap, 1854. június 11.

mon szerint is „a valódi költői tehetség a lelkiállapot [máshol ugyanezen értelemben az egyén] egészen hű és találó festésében nyilatkozik”.²⁶ Ugyanakkor keményen bírálja a francia és az azokat utánzó hazai regény- és drámaírókat, akik főleg a külvilág történéseivel és a váratlannal vélték a közönség érdeklődését felkelteni.²⁷ Máshol a kritika fontossága mellett érvelve Salamon kiemeli annak ízlésnevelő, erkölcsnemesítő és a józan belátásra vezető hatását.²⁸ Szinte szó szerinti az egybeesés a közlemény elején idézett gondolataival.

Szintén bizonyító erejű lehet a következő egybeesés: Salamon 1856. január 1-jén a Budapesti Hírlap tárca-rovatának (ekkor már második éve ő a független szerkesztője)²⁹ évi beharangozójában többek között egy magyar tudományos folyóirat alapítását tartaná fontosnak az angol és francia revük mintájára. Cikkében utal rá, hogy már korábban is tett ilyen felhívást, de hasztalan, „eltelt azóta az 1854-ik és 55-ik év is.” Korábbi írása tehát 1854-ben vagy az előtt jelenhetett meg. A mérleg jelű szerzőtől 1854. május 28-án jelent meg recenzió Az Új Magyar Múzeum legutóbbi számáról, amiben a cikkíró az angol és francia revükhöz hasonló, tudományos megalapozottságú, mégis népszerű cikkeket tartalmazó folyóirat alapítására buzdít a száraz, tudóskodó Múzeum helyett.

Továbbá a mérleg jelű közlő szívesen használta a „hogy” helyén a „mikép” kötőszót, csakúgy mint Salamon, aki írói pályája elején (1855–56-ban) még sűrűn élt vele.³⁰

Távoli, asszociatív bizonyítéka lehet Salamon és a Mérleg azonosságának, hogy 1860 és 1862 között a Szépirodalmi Figyelőben Salamon – m – aláírással élt, ami valószínűleg a mérleg szó kezdő – és kevésbé valószínűen a vezetéknev egyik betűjeként került alkalmazásra. A felsorakoztatott érvek alapján – és abban bízva, hogy Salamon a lekötelezettségtől és tisztelettől vezérelve az 1854-re datálható Csengery-levelet maga használta föl a polémia megírásához – kijelenthetjük, hogy a mérleg jel Salamon szignója volt.

Csábító, de hibás a feltételezés, hogy az ötvenes évek elejének minden mérleg jelű cikkét neki tulajdonítsuk. A Pesti Napló munkatársai közt ugyanis felbukkan egy olyan mérleg jelű, aki több mint valószínű, hogy nem Salamon. A Naplóban már 1850-ben, mint vezércikkíró megjelenik.³¹ Ezzel egyidőben a Budapesti Hírlap elődje, a Magyar Hírlap is közöl mérleg jelű cikkeket.³² Stílusuk nehezkesebb, „archaikusabb”, az 1820–40-es évek nyelvezetére emlékeztet. 1853-

²⁶ SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok*. Bp., 1907. II. 136–137.

²⁷ Uo. I. 86., 124., 130. stb. Megjegyzendő azonban, hogy ez a Jean Paulra visszavezethető elv: a jellem elsődlegessége a történettel szemben, a karakter által meghatározott cselekmény, nemcsak Salamon kritikai normája volt, hanem már a 20-as években Toldy Ferencé, majd a 40-es években Henszlmanné (e kérdésben folytatott vitát Bajzával, I. erről pl. SZÉLES Klára, *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*. Bp., 1992. 58–59.), Erdélyi és őket követve többeké az 50-es években (minderről a legfrissebb: KOROMPAY H. János, *Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években*. In ITK 1993. 4. 488–489.). Így, habár Salamon az egyik legkövetkezetesebb alkalmazója volt a normának, ez nem tekinthető minden kétséget kizáró bizonyítéknak.

²⁸ MÉRLEG, *A műbírálat függetlensége*. Budapesti Hírlap, 1854. január 5.

²⁹ SOMOGYI Sándor, i. m. 465.

³⁰ VÁRDAI Béla, a *Dramaturgiai dolgozatok* sajtó alá rendezője írta megjegyzésében. Uo. II. 514.

³¹ Például március 11. – két nappal a lap indulását követően –, 30., április 9., 11., 17. stb., összesen 16-szor, majd 1851-ben 14 levélben számol be egyáltalán nem fiktívnek látszó európai újtjáról. Salamon életrajzi adataiból ilyenre nem lehet következtetni.

³² 1850-ben kettőt, 1851-ben hetet, 1852-ben – akárcsak a Pesti Naplóban, kizárólag az év második felében – tizenhármat.

ban azonban megszűnnek az ezen szignójú közlemények mindkét lapban, és csak az 1854-es Budapesti Hírlapban térnek vissza – 18 alkalommal. Ezek a cikkek nagy valószínűséggel Salamon dolgozatai, míg a korábbiak szerzőjének kiderítése még ránk váró feladat.

Végezetül, ami Salamon hírlapírói pályafutásának a kezdetét illeti: Salamon első – aláírt – cikkei 1853-ban jelentek meg a Budapesti Hírlapban.³³ Visszaemlékezése szerint csak ekkortól foglalkozott hírlapírással. Jelen közlemény szerzője inkább bízik Salamon emlékezetében, mint a bizonytalankodó – a Szilágyi Ferencel közösen használt S. és S. F. szignó kapcsán – *A magyar sajtó történetében*, és Salamon Ferenc publicisztikai pályájának kezdetét 1851 helyett 1853-mal tartja helyesebbnek megjelölni.

Új Imre Attila

³³ November 30. *A delejtű és földalálása*, december 8., 11., 15., 28. *Az éjszaki út fölfedezése*, majd december 18., 22. *Sir Hudson Lowe emlékirataiból*.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

FALUDI FERENC VERSEI EGY 1800 KÖRÜLI ÉNEKESKÖNYVBEN

Az Országos Széchényi Könyvtár 1993-ban egy nyolcadrét alakú, 1800 körül összeírt énekeskönyvet vásárolt (Oct. Hung. 1986.). Az első kéz 142 lapra másolt verseket a kötetbe. (A 91–99. lapszámok hiányoznak, a szöveg azonban folyamatos!). Később, 1827–1831 között újabb versekkel gyarapodott a kötet (pp. 143–169). A második kéz egyetlen latin búcsúverset jegyzett fel.¹ A harmadik kéz Pater Vitus ferences szerzetese. Saját szerzeményei mellett Kölcsy Ferenc, Berzsényi Dániel és megnevezetlen szerzők költeményeit másolta be folyamatosan a kötetbe. A *Három fő akadály a emberi tökéletességnek* című verset Fosztó Ferenc felszólítására fejezte be. Vitus atya 1827-ben még Szegeden tartózkodott, december végén indult Marosvásárhelyre. A gerincén erősen rongált kötetben tulajdonbejegyzés nincsen.

Az énekeskönyv első részében található magyar és latin nyelvű versek közül hét Faludi Ferenc szerzeménye. Alább e versek szövegével részletesen foglalkozunk, néhány szót azonban előbb előfordulásuk környezetéről szólunk.

35 magyar és 34 latin nyelvű versszöveg áll az első részben. 16 magyar nyelvű incipit nem fordul elő Stoll Béla énekeskönyvekről összeállított bibliográfiájában.² Két versben az egri ifjúság köszönti az Egerből 1761-ben esztergomi érsekké kinevezett Barkóczy Ferencet.³ Egy latin nyelvű vers szerzője Révai József báró.⁴ Lengyel nyelvű, szlovák írásképű költemény is akad a kötetben.⁵ Több vers szerepel a 18. század végén Vácott kiadott *Énekes könyv* I–II. kötetében (*Kánaan Menyegzőről*,⁶ *A Rágalmazókról*,⁷ *Vázt tájjékaról került mulatságos Dall*⁸) és a *Szöveget újító bokréta* című gyűjteményben⁹ (*De vicissitudine rerum humanarum*,¹⁰ *Juhász ének*¹¹). Egyik vers a magyar koronáról szól.¹² Olvashatunk benne egyházi

¹ *Studiosus exactis scholis omnibus miseram suam deplorat sortem*, p. 143.

² STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963.

³ *Gróf Barkóczy Ferenc Egri Püspöknek. Inc. Egri Ifiússág! – Nemes Sokasság ...* p. 115.; *Más ugyan Annak. Inc. Már egyébb nints hátra, kegyes Hertzeg! ...* p. 116.

⁴ *Responsum in persona p. Peregrini ... Authore Barone Jos(epho) RÉVAI (1764)*. A költemény válasz az *Affectus ad S. Peregrinum ... ab Anonymo* című versre. p. 107. és 108.

⁵ *De Poloniae Confoederatis. Inc. O Koruno polszka czo se sztembom dzseje? ...* p. 88.

⁶ Inc. Az igaz Messiás már el jött ... p. 85. A vers másutt is gyakran előfordul. A *Váci énekeskönyv*ben rövidebb változat szerepel.

⁷ Inc. Van egy hires, tetves rongyos vá, vá, város ... p. 100. Másutt is gyakori. Itt 13 strófás változatban fordul elő.

⁸ A pipa-vers incipitje: Ki mit szeret, ha nem szép is, kedves az annak ... p. 142.

⁹ *Szöveget újító bokréta*, 1770. Kiad. és bev. VERSÉNYI György. Bp., 1914. (Régi Magyar Könyvtár, 15.)

¹⁰ A magyar változat incipitje: Nem lesz mindenkor így ... p. 41. és 38. Énekeskönyvünkben 14 strófa és vers.

¹¹ Inc. Ha gyönyörűségesen él valaki, én frissen ... p. 90. Másutt is gyakori.

¹² *A Magyar Koronának öröndetes Éneketskéje, midőn Bétsből Budára hozattatott*, 1790. Inc. Magyar! s Horvát Nemzetségek ... p. 135.

éneket,¹³ tréfás- és csúfolódó verset,¹⁴ egy az említetten kívüli pásztor-verset¹⁵ és egy blabla-verset,¹⁶ továbbá egyéb, a 18. század végén szokásos témájú költeményeket.¹⁷

Barkóczy Ferenc személye, Révai József szerzősége, a *Váci énekeskönyv*vel való rokonság és a lengyel nyelvű vers azt valószínűsítik, hogy a kötetet Észak-Magyarországon másolta össze valaki. Az íráskép, valamint a néhány vers keletkezéséről tudható időpont (például a magyar koronáról, Belgrád törököknek való visszaadásáról szóló versek)¹⁸ alapján a kötet első részének egybemásolását 1800 körülre datálhatjuk.

Énekeskönyvünk Barkóczy Ferencről írott versei¹⁹ terelték a figyelmünket olyan Faludival kortárs személy felé, aki összekötő kapocs lehet a költő személye és Eger között. Szaitz Leó (+1792) szervita szerzetes kéziratot hagyatékában szerepel egy tétel, amely Faludi autográf verseit tartalmazza. „54. Faludi Francisci nonnulla autographa Carmina inedita.”²⁰ Szaitz Leó kéziratai az egri szervita rendház könyvtárába kerültek. A rend működésének 1950-ben való magyarországi betiltása a könyvtár szétszóródását eredményezte, a kötetre sajnos nem sikerült ráakadnunk. Azt sem tudjuk bizonyosan, hogy magyar vagy latin nyelvű kéziratról van-e szó.

A kötetben előforduló Faludi-versek

(Négyesy alapszövegéhez a nemcsak írásképi különbséget tükröző változatokat közöljük.)

pp. 51–52. *Nádasdy vitéz Éneke*. Inc. Rettentő Marsnak fajzati ti Magyar Seregek!

Négyesy, pp. 22–23. Cím: Nádasdi)

A vers sorokra tördelten van leírva, a strófák ötsorosra tagoltak. Négyesy kiadásának 1–4. sorai két sorban találhatóak, a 8. (ismétlő sor) hiányzik. Az egyes

¹³ Például: *Pia cantio de Christo*. Inc. Hól vagy én szerelmes Jesus Krisztusom ... p. 105.

¹⁴ *Részezes Aszszony Éneke*. Inc. El megyek én a szomszédba tanácsot kérdeni ... p. 50.; *Részezes Aszszonyokról*. Inc. Nékem egy szép gondolatom most jutott elmémbe ... p. 73.; *Hungarico Latina de Mulieribus malis*. Inc. A jeles Aszszony nép / Quo mundus nil ferit turpius ... p. 118.

¹⁵ *Cantio gregis pastorum*. Inc. Sokszor immár éjjel-is semit sem aluttam ... p. 48.

¹⁶ Inc. Lila moja Lila rosztomila ... p. 47.

¹⁷ Az első kéz által leírt még fel nem sorolt magyar nyelvű versek (FALUDI Ferenc szerzeményei kivételével):

Világ Hívsága. Inc. Oh Világ erős kints – Erősség abban nints ... p. 52.

Mostani Módiról. Inc. Világ haszontalanság, nints benne állandóság ... p. 69. (12 strófa)

Magyar Városok le írása. Inc. Fényen tartod az orrodát kevély Pozsony Vára ... p. 77. (20 strófa)

Furtsa Történetek. Inc. Már bé lógtam, futottam az egész világot ... p. 71.

Reménységről. Inc. Reménység az embert gyakorta táplállya ... p. 74;

Fris kedvű Emberről. Inc. Nem vagyok én paraszt ember, reám úgy nézzetek ... p. 75.

Szabad élet. Inc. Köles kása rotyogása – fűles bagoly uhogása ... p. 83.

Hála-adó Köszönet. Inc. Rebegő nyelvünket ha meg nem veted ... p. 84.

Affectus Poenitentis. Latinul is. Inc. Elég nem egyszer – sőt sok ezerszer ... p. 113.

Tréfás Mese. Inc. Egy nagy tsuda vagyon az egész világon ... p. 122.

P. Márton Benedictin(us) Siralma. Inc. Oh én szegény p. Márton, Magyar királyné rabja ... p. 124.

A gonosz szerelemnek Keserves Példa. Inc. Fájdalmas szívnek gyötrelme ... p. 126.

Adversus sustinere Hungarice. Inc. Rab szíjjak közt gyótródnak, kik nem hiven szeretnek ... p. 134. (Latin változata: p. 26.: *Incitatio ad Poenitentiam*.)

Világi Mulandóságról. Inc. Oh ki még élsz, tórtól nem félsz! ... p. 137.

¹⁸ Belgrád elvesztéséről: *De Belgrado amisso* (p. 21.), *Lessus Fortalitii Belgrad* (p. 24).

¹⁹ Lásd a 3. sz. jegyzetet.

²⁰ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 62/3. f. 218. (Miller Jakab Ferdinánd másolatgyűjteménye, 1801.)

versszakok írásképe: 2 sor balra zárva egymás alatt, 2 sor kissé beljebb, szintén egymás alatt, a záró sor pedig középre írva kezdődik.

Nádasdy vitéz éneke – 2 magyar – 5 Meg vertük Burkus – 6 Életünknek leső ölyveit – 9 Burkus – 10 öltük – 11 Fel-szedtük – 13 Apróra vágtuk testeket – 14 Pokolra űztük – 15 Jól vitézkedtetek! – 17 Meg-vettük Schvajnitz – 18 menydörgő ágyúit – 20 villám pattantyúit – 21 emberit – 22 mindenit – 23 ditsérjétek – 26 hála-adó – 27 Szóllyon Puskánk – 28 szagasson – 35 eleibe Bajnokim – 38 Vágujuk ... testeket – 40 (Itt kivételesen ismétlődik az utolsó sor, mely másodszor így szól:) Megyek siessetek.

pp. 55–58. *Tündér Kert*. Inc. Mély álmomból fel serkentem ...

(Négyesy, pp. 28–32.)

A versszakok sorrendje eltér Négyesy főszövegétől. A sorrend (Négyesy strófaszámozását megtartva): 1–9, 15, 11–12, 17–18, 13–14, 10, 20–24. (A 16. strófa kéziratunkból hiányzik.) A strófák írásképe is változó: váltakozva két hosszú, aztán négy rövid sorban vannak elhelyezve. Az első két sor balra zárva áll egymás alatt, a 3. és 5. sor kissé beljebb, egymás alatt, a 4. és 6. sor még beljebb, szintén egymás alatt áll.

1 álmomból – 2 Az – 3 virágos – 4 Az harmattúl – 5 bontogatta – 7 oszlatta – 18 Ripats [!] – 19 Majoránna – 20 Bárány virág – 21 kaptak – 22 Jól forgatták társokat – 23 attak – 24 kimélték talpokat – 27 Sebben – 29 van – 30 Fejét – 35 Merevenyen – 58 Kiséri – 43 arról – 45 Utánna ... Puszpáng – 47 Puszpán után a – 48 Jól viseli – 61–64 [hiányzik] – 65 Tispike bokor – 66 kél – 67 járnak – 68 másiktól fél – 72 meg gyógyította – 49 kőkörtésny – 37 tsak most – 39 Fürtös Miszál most – 40 tsinogattya – 77 A lopó tők tsingolódik – 78 hason – 79 ugorka mosolyodik – 80 Mert valóban tsúfos pár. – 83 Minden kinek – 84 berekre fűtlyet – 85 póznájokkal – 86 's tova – 89 hadták – 90 redves

pp. 58–63. *Erdei Mulatság*. Inc. Magas Hegyek, Szelid erdők ...

(Négyesy, pp. 39–43. Cím: Erdő)

Az 1–4. versszakok strófaszámmal ellátottak, nyolc-nyolc sorba írva. A strófák páratlan sorai a bal margónál, a párosak kissé beljebb kezdődnek, egymás alatt. Az 5. versszaktól kezdve nincs strófaszámozás, s más a strófák megjelenítési képe. (Az első négy sor két sorba van írva a bal margóhoz egymás alá, az írásképp megegyezik a *Tündérkert*-nél ismertetett formával. Kétiratunk utolsó három versszaka ismét nyolcsorosra tördelten íródott.

Erdei Mulatság – 1 Magas – 2 zöldellő – 9 az .. alig – 11 fel élleszti – 12 mezeit – 13 az – 15 Tsendes – 16 'S el-készitse – 19 a – 20 kiki – 21 puha – 22 Fel veti, és ... kell – 28 népnek – 29 madarkák – 30 ágokat – 32 álmokat – 33 nyútódzik – 34 turháját – 35 testen – 37 a Musáknak – 38 reggelt – 39 Hizelkedvén – 42 ereszti – 44 vezet – 46 károkat – 47 örömöket – 48 tánczokat – 50 meg indítván – 51 Égen – 52 erdőktől

52. sor után:

Másra bizza Nap járását
Másra bizza lovait,
Itt keresi mulatságát,
'S itt forgattya nyilait.

55 tsidát tart – 56 puskázza az – 57 űgett – 59 az ... az

60. sor után:

Meg elégli a mulatást, Maga Febus jelt adott;
Kiki keres árnyék szállást a leveles fák alatt:

61 Ki-pihenvén – 62 az erdő – 64 Mulatságra elő-lép – 65 játékos – 69 Látszattak-é
Frigy – 70 Pásztorokkal – 71 Utánna sok genge [!] – 74 forgattyák magokat – 75
Majd – 76 [S elmarad] rakják tántzokat – 77 Napaeák – 79 Ha kit köztők – 82
tzimbáltattyák – 84 ki fizetvén – 87 A szarvokkal – 92 ér
92 után:

Nem panaszos itt a lakás,
Senki meg nem ítél itt,
Távul van a vásott szokás,
Senki meg nem szomorít.

Isten hozzád márvány hajlék, vontt ezüstös Kárpitok,
Kiket borít arany tajték, tündérségtek nem titok,
Bársony ágyak, himes székek,
Roppant Tornyok, tzifra nép:
Gyöngyök, Tűkrők, irott Képek,
Isten hozzád százszor szép.

Tapasztalom, hogy a Tornyok, kiknek hagyom oldalát,
Hegyhez képest alatszonyok, itt a szemem tovább lát:
Amarillis a bársonynak
Itt nyer gyapjat nem de nem?
Városokban a kit fonnak,
Arany, ezüst itt terem.

A márványt-is itten fejtik,
Smaragd, Rubint, drága kőt;
Noha masut fénylettetik,
Hegyek tárházában nyótt:
Az asztalok tsemegéjét,
A bő erdők nevelik,
A paloták nagy tetejét
Erdei fák emelik.

Viszált hajak, majmos orczák,
Kikben tsak a festék szép!
Noha többet mosogattyák,
De tsak szebb erdei nép:

93 város – 95 órákért – 96 vámot

pp. 63–65. *Minden féle Erköltsről*. Inc. Fillis nyugszik, mély álomban ...

(Négyesy, pp. 48–50. Cím: Phyllis)

A 3, 5, 7, 11, 13 strófák első két sora egy sorba írva, köztük gondolatjellel.
Négyesy két-két strófáját vezeti be egybefogva ez a hosszú sor. (A Négyesy

számozása szerinti 1–2. és 9–10. stófák nyolc sorba vannak írva. Első esetben a verskezdet miatt, másodikban azért, mert az első két sor után új lapra kellett áttérnie a másolónak. Külső megjelenés: a hosszú sor a bal margónál, a 2., 4. és 6. sorok kissé beljebb egymás alatt, a 3., 5. és 7. pedig még beljebb, szintén egymás alatt helyezkedik el. A 15. strófa (hogy a vers a lap alján befejeződhessen) két hosszú sorban helyezkedik el.

Minden féle Erköltsről – 3 jön – 5 veti Kobzat ivét – 9 Serkent ... veszi – 11 Sir, rij, ... teszi – 13 Fől-talállya – 16 Ugy mond Fillis: Te Tatár! – 17 Tolvaj Amor, ha el-vitted – 19 lator – 24 Ugymond: Fillis ne búsuly – 26 helyet – 28 tiéd lesz [!] – 32 helyet – 34 E – 35 álhatatos – 36 De ez mindenkhez – 37 Ez pediglen válogató – 38 e [a második ez helyett] – 41 mosolygó – 43 és [a második ez helyett] – 46 néki [a nélkül] – 48 köll – 49 kendőzzik fűrtös instal – 55 A mint látom – 58 titkos, hamis és nem hiv – 60 kétséget nevelő szív – 61 már – 62 Ez ... emeld-fel! – 63 Tarts ... mert nints módod – 64 Meg tartani békével. Vége.

pp. 66–69. *Reggeli Hajnal*. Inc. A szép hajnal mikor hasad, – mindenek meg-újulnak... (Négyesy, pp. 34–38. Cím: A hajnal)

Az 1, 3, 5, 9, 11, 15, 17. strófák első két sora egy sorba írva, köztük gondolatjellel, azaz itt is hétsorosak a strófák. Az első sor a bal margónál, a 2., 4. és 6. sorok kissé beljebb, egymás alatt, a 3., 5. és 7. sorok pedig még beljebb, szintén egymás alatt helyezkednek el. A Négyesy szerinti 7., 13. és 19. strófák első két sora – a lap aljára 2–2 sornak lévén csak hely – két sorba írva találhatóak. (Vö. az előző vers 9. strófájával.)

Reggeli Hajnal –1 mikor – 4 madarkák – 6 szárnyokat – 7 Énekléshez – 8 torkokat – 9 Harmat gyöngyét – 11 [S elmarad] – 15 Rozmarinok – 19 földozgatytyák – 21 Várnak prédát – 22 Fullangokat – 23 légy az – 27 – Gunyhójokban – 28 sipokat – 33 veszett – 36 Nyögésétől – 38 Erdőt, berket – 39 Miglen ... meg-talállya – 40 ágra addig nem – 41 pásztor, ... az – 42 hinti drága – 43 álmod – 44 tetejét – 46 Az ... hegyeket – 47 Az mezőket – 50 vetésekből – 52 forrás vizekről – 54 körmeit – 57 kátsák – 58 patakokban – 59 hasva – 60 partokban – 62 meg-telnek – 63 Tisztartókhoz – 64 bé-mehetnek – 66 az – 67 lakatosok – 68 Homlokok .. méhelyben – 69 Emelkednek – 71 Tanítójuk – 73 immár ... [a második a elmarad] Tengerről – 75 Az ... hegyekről

pp. 81–83. *Királyi Mulatság*. Inc. Királyi mulatság erdőkben sétálni ...

(Négyesy, pp. 20–21. Cím: Tavasz)

A strófák 5–6. sorai egy sorba írva vannak írva, köztük gondolatjellel. Az így ötsorosá vált strófák külső megjelenése: az első sorok kissé beljebb írva találhatóak.

Királyi Mulatság – 2 járulni – 3 Fülemlék – 4 Gyenge – 5 Örömet – 6 szerént – 7 óltsó ... bokrokból – 8 madarkák – 9 's völgyet – 12 ülnei! – 13 setét – 14 étkekből – 15 tsemerleni – 16 Közben – 18 ditsérni – 22 dolgoz – 23 Kártyákat forgatni – 25. sor után (26–30. sorok helyett):

Éneklő madarkák verseit halgatni,
A kiss hőtsnek futkozását,
Tarka harkály korogását,
Mókus makogását, – szajkó tsatsogását.

32 Játékos Rigónak fűtyülését – 33 Gerliczének búsulását – 34 Társa ... bánkódását
– 37 Onnét estve felé kiss hegyre fel-menni – 38 Ott ... szekérére nézni – 42
furolyáját – 43 trombitákkal ... forgattatni – 45 Úgyé – 46 tanúltad

pp. 103–105. Az új Politziáról. Inc. Az ujdon új Politziát ha kívánod h – h – h ...
(Négyesy, pp. 176–178. Cím: Az ujdon új politzia)

A strófák négysorosak. A sorok végén az első strófában kiírva: h-h-h / h=h=h
/ Traltaritatom traltara / h=h=h. A további strófákban az 1., 2. és 4. sorok végén
3–3 gondolatjel, a 3. sorok végén hullámos vonalkák találhatók.

Az új Politziáról – 3 És – 5 köll – 8 talántán – 15 Készakartva – 19 Magos – 20
inkább – 25 Az Ortzádot – 29 Noha ... így – 34 hogy ha – 35 levél, se – 37 Főlhön
– 39 az embereknek – 40 hidd ... tsak nem – 41 Soknak ... a – 42 belől – 44 felől
– 47 szivében – 48 ha nem – 49 Keveset-is köll szollani – 51 [S elmarad] – 52
magadban – 56 ujjaid – 58 parányi – 60 tsak száz – 61 Erkölts mostan – 63 köll
meg – 65 fent héjáznak – 68 mintha már ők – 69 Tsak tudnák jól – 74 nyugtok –
79–80 Jaj annak, a ki magával illyent hordoz ...

*

Faludi Ferenc (†1779) költeményeivel irodalomtörténet-írásunk folytonosan
foglalkozik. Révai Miklós (1786 és 1787), Batsányi János (1824), Toldy Ferenc (1853
és 1854), Négyesy László (1900, kritikai kiadás), Ferenczi Zoltán (1902), Vargha
Balázs (1985) kiadásai révén rendelkezésünkre áll a jelentőségében nagy, meny-
nyiségében azonban mindössze egy vékonyka kötetnyit kitevő költemények
szövege. 1979-ben magyarul és németül párhuzamosan jelentek meg versei.²¹
Nemrég a legfontosabb meglévő verskézirat hasonmása is napvilágot látott
Szombathelyen.²²

Négyesy László kiadásában a két ma is meglévő autográf verseskötet (Országos
Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 357. és Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár)
mellé az általa számbavett kéziratos másolatok és nyomtatott kiadások alapján
két ismeretlen és egy lappangó autográf kéziratot következtetett ki, s az öt, Faludi
által sajátkezűleg leírt kötetet keletkezésük sorrendjébe állította. A legkorábbi
(OSZK) és a legkésőbbi (Szombathely) változat a két ma is tanulmányozható
kézirat. Az autográf kéziratok, másolatok és korai kiadványok egymáshoz való
viszonyát Négyesy kritikai kiadásához készített jegyzeteiben vázolta.²³ Kiadásá-
nak alapszövegéül a ma meglévő szombathelyi kéziratot választotta. Lassan száz
éve annak, hogy Négyesy személyében a versek szöveg hagyományozódásával
szisztematikusan foglalkozott kutató. Most az érdekes variánsokat tartalmazó
kézirat Faludi-verseit összevetjük a Négyesy által a jegyzetekben közölt egyéb
változatokkal és Négyesy néhány jegyzetével is.

²¹ FALUDI, Franz, *Gedichte*. Ungarisch-deutsch. Eisenstadt, 1979. (Burgenländische Bibliothek)

²² Forgandó szerentse. FALUDI Ferenc (1704–1779) kéziratos versesfüzete. Szombathely, Egyház-
megyei Könyvtár, 1992.

²³ Faludi Ferenc versei. Összeszedte és a jegyzeteket írta NÉGYESY László. Bp., Franklin Társulat, 1900.
95–122.

1. A Négyesy László kritikai kiadásában felhasznált kéziratok (autográfok és másolatok)²⁴ és korai nyomtatott kiadások²⁵ egyike sem egyezik teljesen énekeskönyvünk szövegváltozataival.

2. Az egyes versek énekeskönyvünkben található változatairól az alábbi egyezések és különbségek mondhatók el:

Nádasdi

Az utolsó strófásorokat a Vm és a kiadások sem ismétlik. A 14. sorban a *Pokolra* helyett a *Patvarba* szó áll az Sz kivételével (ott: *És kikergettük*). Sokat vitatott a 38. sor: az ismert autográfokban a *Rágjuk* szó szerepel, a kiadásokban és a Vm-ben, továbbá énekeskönyvünkben: *Vágjuk*. A vers másik kemény kifejezése a 13. sorban olvasható: *Gázoltuk büdös véreket*, amely azonos az eddigi kéziratokban és kiadásokban. Énekeskönyvünk egyedül hoz talán halványabb, mindenesetre eltérő változatot: *Apróra vágtuk testeket*.

Tündérkert

A 12. strófa a régiebb szövegekben (M, Km, Jankm) a 9–10. strófa közé ékelődik be. Énekeskönyvünk strófarendje egyedülálló. Az énekeskönyvünkből hiányzó 16. strófa (61–64. sorok) két, egymástól eltérő szöveggel fordul elő. A 12. strófában énekeskönyvünk és a régiebb szövegek (M, Km, Jankm) azonos szövegvariánsokat tartalmaznak. Szintén e kéziratokkal mutatható ki rokonság a 20. strófában (77–80. sorok). Az Akm egyes számú alakját Négyesy tollhibának vélte (*czingolodik*). Énekeskönyvünk szövege végig egyes számú és jelentősen eltérő ebben a strófában. Az M, Km, és Jankm 80. sora (*Mert valóban csúfos pár*) az egyes számú változathoz tartozik. A 65. sor *Tüskebokor* kifejezését az Sz és R₂ mellett csak énekeskönyvünk használja (másutt: *Csipkebokor*).

Erdő

A versnek eddig is különféle hosszúságú, Faluditól származó változatait ismertük. Énekeskönyvünk ebben a versben is érdekes egyezést mutat Révai kiadásainak szövegváltozataival. Példák a rövidebb, közös eltérésekből: 1. sor: *magas*; 34. sor: *turháját*; 38. sor: *reggelt*; 64. sor: *Mulatságra elő-lép* (másutt: *Új játékra öszve lép*); 76. sor: *Rakják* (másutt: *ropják*, Km-ben: *topják*)... A régebbi szövegval-

²⁴ Autográfok:

M = OSZK-példány, 1773–1774. Jelzete: Oct. Hung. 357.

Sz = Szombathelyi példány, 1777–1779. Egyházmegyei Könyvtár, jelzet nélkül.

Másolatok az M példányról:

Km = Kaprinai István másolata. Budapesti Egyetemi Könyvtár. Jelzete: H 32.

Jankm = Jankovich Miklós másolata. OSZK, Oct. Hung. 47.

Másolat ismeretlen, 1775 utáni autográfrol:

Vm = Verseghy Ferenc másolata, 1806. OSZK, Oct. Hung. 48.

Másolat ismeretlen, 1777. évi, vagy utáni autográfrol:

Akm = Akadémiai (Batthyány-féle) másolat, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Jelzete: M. Irod. 4r. 61..

²⁵ Kiadások:

R₁ = Révai Miklós első kiadása, 1786. Négyesy megállapítása szerint a lappangó, 1775 utáni autográfrol.

R₂ = Révai Miklós második kiadása, 1787. Négyesy megállapítása szerint egy fentebb fel nem sorolt szombathelyi, lappangó autográf (1777–1779) felhasználásával készült.

tozatokkal (M, Km, Jankm) azonos a 37. sor: *a Musáknak* (másutt: *Napaeáknak*). Az R₂-ben énekeskönyvünkkel azonos egyéb variánsok: 55. sor: *tsidát tart* (másutt: *fegyvert, puzdrát tart, puzdra van*); 56. sor: *Puskázza* (másutt: *nyilazza*); 61. sor: *Ki-pihenvén* (másutt: *Meg pihenvén*).

Az 52. sor utáni strófa a régibb változatú kéziratokban (M, Akm, Km, Jankm) és az R₂-ben van meg. Révai lap alján közölte ezt és az alább szóba kerülő többleteket is. Az R₁-ben e többletek hiányoznak. Révai a lapalji közlés indokául ma már fel nem talált kézirat(ok?)ra hivatkozik. A 92. sor utáni strófák csak énekeskönyvünkben és az R₂-ben találhatók meg. Azonos terjedelműek, de valószínűleg nem egymásról készültek, az alábbi szövegváltozatok legalábbis kérdésessé teszik ezt (a sorszámok a fentebb közölt betoldásra utalnak, a számozást 1-től kezdve):

	Énekeskönyvünk	R ₂
2	étet	itél
6	tündérségtek	tündérkedtek
11	hágom	hagyom
12	Ehhez ... többet	Hegyhez ... tovább
14	nyír	nyer
18	kő	kőt
19	fényeskedik	fénylettetik
20	nő	nyótt
25	arczák	orczák
28	szebb az erdei	szebb erdei

Phyllis

Énekeskönyvünk szövegváltozatai közül néhány a régebbi változattal (M, Km) egyezik. Például: 17. sor: *Tolvaj* (másutt: *Lator*); 19. sor: *Lator* (másutt: *tolvaj*, de Sz: *dévai*). Szintén a régebbi változatokkal (M, Akm, Km és R) mutat egyezést a 62. sor: *Ez* (az Sz-ben *A*), a sor végének *emeld fel!* formája azonban énekeskönyvünkön kívül csak az Akm-ben fordul elő (másutt: *emeld el*). Feltűnő, hogy énekeskönyvünk változatainak többsége a Négyesy által használt szövegekben nem fordul elő.

A hajnal

A vers nincs meg Faludi kézírásában. A nyomtatott kiadásokból és a Vm-ből ismert. Énekeskönyvünk inkább Révai szövegével mutat szorosabb egyezést (21. sor: *Várnak prédát*; 38. sor: *berket*; 47. sor: *mezőket*; 50. sor: *vetésekből*).

Tavas

A vers 4. és 8. strófáját Faludi – Négyesy szerint – elhagyta a késői kézírásaiból. Először a 8.-at (43–48. sorok, sem az M-ben, sem az Sz-ben nincsen meg), aztán a 4.-et (19–24. sorok, az M-ben megvannak, az Sz-ből hiányoznak). Az utóbbit ugyancsak tartalmazza az Akm, Km és Jankm. A 8. versszak csak az R₂-ből volt ismert. Révai e versnél is lap alatt hozza a két strófát. A negyedik strófa *Kártyákat forgatni* formáját (23. sor) az Akm és Révai kiadása tartalmazza, az M, Km és Jankm e sora: *Nagy labdát ugratni*. Itt is megfigyelhető, hogy az énekeskönyv variánsai eltérnek az R₂-től, tehát nem készülhetett egyik sem közvetlenül a másíkról. Különösen a 26–30., 34., 37–38. sorok, vagy a csak e két helyen található 8. strófa esetében.

Énekeskönyvünk	R ₂
7 óltsó ... borokból	otsó ... borokbul
9 Hegyet ,s völgyet	Hegyet-völgyet
12 űlni	férni
13 magos	magas
15 tsemerleni	csömörleni
16 Közben	Közbe
4. strófa: 22 dolgoz	dolgán
23 Kártyákat forgatni	Nagy labdát ugratni
26–30 Éneklő madarkák verseit	Ernyős sátoriban mint reggel
halgatni,	mulatni,
A kiss hőtsnek futkozását,	A kakukkal szerencséjét
Tarka harkály korogását,	Megpróbálni jövődjét,
Mokus makogását, – szajkó	Hegyek ellen állni,
tsatsogását.	Ekhóval tréfálni.
31 nyögését	nyegését
32 Játékos Rigónak	A játékos rigó,
33 búsulását	busulását
34 Társa után bánkódását	Társak után bujdosását
37 Onnét estve felé kiss hegyre	Erdőkből kimenni mezők
fel-menni	térségére
38 Ott le-nyugvó ... szekerére nézni	A lenyugvó ... nézni szekerére
42 furolyáját	furuglyáját
8. strófa: 43 trombitákkal ... forgattatni	trombitákat ... fuvattatni
46 tanúltad	találtad

Az újdön új politzia

A vers az R₂-ben van meg, függelékként. A felsorolt szövegvariánsok tehát énekeskönyvünk és az R₂ közti különbséget tüntetik fel. Egyúttal bizonyítékai a fentebbi verseknél is levont következtetésünknek: énekeskönyvünk és az R₂ (Révai által idézett, ma lappangó szombathelyi kézirat) azonos terjedelmű és gyakran a szöveghagyománytól azonos módon eltérő változatai nem nyújtanak bizonyítékot arra, hogy azok közvetlenül kapcsolatba hozhatók egymással.

3. Énekeskönyvünk Faludi Ferenc verseinek korai változataival mutat gyakori egyezéseket. Ezért külön figyelemre érdemes, hogy ugyanakkor az R₂ mintájául szolgáló, lappangó szombathelyi kézirattal akad benne sok közös, néha csak e két változatban megőrzött szövegrész. Az *Erdő* és a *Tavaszi* című versek R₂-ben közölt többletei ebből a Révai által még kézbevett autográfából származnak. Négyesy kiadásában Révai Miklós és Batsányi János költők indoklását helyeselve az *Erdő* esetében a többleteket nem vette fel a főszövegbe, mert Faludi maga hagyta el azokat késői kézírataiban s egyébként is megbontják a költemény egységét.²⁶ A *Tavaszi* című vers esetében fordított módon járt el: bár apróbb betűkkel, de a főszövegben közölte a 4. és 8. strófákat, jöllehet Faludi a 8. strófát az M-ből és Sz-ből is, a 4.-et pedig az Sz-ből (melyet Révai legkésőbbinek tart) kihagyta.

²⁶ NÉGYESY, i. m. 140–144.

Faludi e verseinek változó terjedelmét a fenti módon, az autográfok kikövetkeztetett időrendjével közvetlen összefüggésbe hozni nem indokolt. Hiszen a bizonyítottan korai M-ből is „hiányoznak” a többletek. Eddig az R₂-ből (néha csak onnan) tudtunk róluk. Az R₂ forrása pedig az a ma fel nem lelhető autográf, amely 1777 utáni, s amelyet Révai Faludi legkésőbbi kéziratának tartott, Négyesy pedig az Sz-szel egyidejűnek, vagy valamivel előbb keletkezettnek mondja. Ezeket a szövegtöbbleteket ráadásul nem az R₂ forrásával egyezően tartalmazta énekeskönyvünk.²⁷

4. Már Négyesy felhívta a figyelmet arra, hogy Faludi sok másolatot készített verseiről, de azokhoz szerzőként viszonyult: a szöveget (és néha a terjedelmet) egyaránt megváltoztatta. Esetleg az is előfordulhat, hogy egy-egy kötet nem egyszerre készült, így egyes versek korai, másikak későbbi állapotot tükrözhetnek egyes kötetben belül is. Például az M-ben nemcsak más tollal, hanem a nem azonos időben való leírásra is következtethetünk a külső megjelenésből, írásképből.²⁸ Négyesy egyéb érvei meggyőzőnek tűnnek a kéziratok időrendisége mellett. Ezek a kötetek rendezettsége és a szövegbeli eltérések „javítás”-jellegére vonatkoznak. Az utóbbiak jelentős része a hangalakok tudatos megváltoztatásai. Énekeskönyvünk Faludi-versei e téren vegyes képet mutatnak: a Négyesy által felállított stemmán²⁹ nem sorolható be közvetlenül az öt típus egyike alá sem.

²⁷ Faludi nemcsak egyes versrészleteket, hanem egész verseket is elhagyott másolataiban. Sem az M, sem az Sz nem tartalmazza *A hajnal*, a *Nem mind vigasság*, a *Bucsúzó ének* és *Az újdun új politzia* című verseket. Az R₂-ben Révai megjegyezte, hogy a *Bucsúzó ének* Faludi bejegyzése szerint 1775-ben keletkezett. (NÉGYESY, i. m. 149–150.)

²⁸ Például 86–92. Négyesy e lehetőséget az írás egyöntetősége alapján kizárta.

²⁹ NÉGYESY, i. m. 121.

FÓNOD ZOLTÁN

EGY KRITIKA SZÍNE ÉS VISSZÁJA

Megjegyzések Berkes Tamás elmélkedéseihez

Nem vonom kétségbe a kritikuskak azt a jogát, hogy egy megjelent kötetről azt írjon, amit akar. Feltéve, hogy mondanivalója kapcsolatban áll írása tárgyával, s némi rokonságot mutat a tárgyilagossággal is. Berkes Tamásnak az ItK 1994. 4. számában megjelent írása (Fónod Zoltán: *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945*) messze esik ettől az igénytől. Legfeljebb csak annyi igaz belőle, hogy az írás szerzője azt ír, amit akar. Nem a kötetrel foglalkozik, hanem az előzményekkel. A személyi hitelrontás szándékával felmelegíti és egyoldalúan tálalja azt a vitát, mely négy évvel ezelőtt zajlott az Irodalmi Szemle hasábjain. Az ismert pozsonyi folyóiratban a Berkes Tamás által említett „kritikusokat” két személy képviselte, a harmadik inkább „szimpatizáns” volt. A szándék arra irányult, hogy lehetetlenné tegyék annak az 1984-ben a Madách Kiadóba leadott kéziratnak a megjelenését, melyet időközben még háromszor átdolgoztam. A kézirat a két világháború közötti kisebbségi irodalom történetét vázolta fel, s a kiadói lektorok kiadását javasolták.

A „botrány” kirobantására az ürügyet a *Kötébláink* címmel megjelent tanulmánykötet (1990) szolgáltatta, melynek egy része ízelítőt adott az említett kéziratból. A téma és a forrásművek azonossága miatt a vád képviselői (a kiterjedt jegyzetapparátus ellenére) plágiumot és kompilációt emlegettek az említett anyagrésszel, illetve a kézirattal kapcsolatban. Nemcsak a szerzőt vették „össztűz” alá, hanem a kéziratnak a sorsát is meg akarták kérdőjelezni. Jellemző a többmenetes vitára, hogy a csehszlovákiai magyar sajtó, az íróközösség tagjai és a közvélemény értetlenül szemlélte ezt az akciót, s ezzel közösséget nem vállalt. Sőt, az egyik durva támadás esetében az Írók Társaságának Választmánya indokoltnak tartotta a nyilvános bocsánatkérést, mind a szerző, mind a folyóirat részéről (ISZ 1991. 11. sz.).

Jómagam, erkölcsi tisztességet védve, perlekedő írásaimban nemcsak azt hangoztattam, hogy távol állt tőlem a szellemi termékek kisajátítása, hanem hangot adtam annak a véleményemnek is, hogy a kutatómunkában az eredeti források jelölése a gyakorlat, s nem a mégoly fontos és szigorú filológiai gondossággal szerkesztett közvetítő műveké. Az eredeti források ismeretét perdöntően tanúsítja egyébként az a tény, hogy az idézetek forrását a jegyzetek adatai pontosan (oldalszámmal együtt!) tüntetik fel. Ezzel nem vontam kétségbe az általam nagyrabecsült és megkülönböztetett figyelemre méltó mű (Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*) jelentőségét szellemi életünkben. Berkes Tamás nemcsak feleleveníti (egyoldalúan!) ezeket a vitában elhangzott vádakokat, hanem sajátos csúsztatással még azt is állítja, hogy a „kompilációt” védelmembe vettem. Mindössze annyi történt, hogy a vádakkal szemben példákkal bizonyítottam, egy kiváloan megszerkesztett kötet esetében is előfordulnak olyan (jegyzet nélküli) szövegrészek, melyek más forrásokban is fellelhetők.

Az a tény, hogy Berkes Tamás nemcsak az alapkutatásokat kéri tőlem számon, hanem az Akadémiai Könyvkiadót is „elszámoltatja” azért, hogy a kötet kiadását vállalta, jelzi a kritikus nem éppen elfogulatlan szándékát. Írásában szó sincs arról, hogy negyven éve foglalkozom irodalomkritikával, s eddig hét önálló kötetem jelent meg, melyeknek mindegyike a magyarországi könyvpiacra is eljutott, sőt kritikai visszhangra is számíthatott. Az is mellékes számára, hogy az irodalomszervezésben, hagyományápolásban is volt eddig némi szerepem. Számára egy dolog a fontos, hogy a korábban elhangzott vádak érvényességét kiterjessze az *Üzenet* című kötetre is. És itt követi el azt a semmivel sem magyarázható tisztességtelenséget, melynek már semmi köze a tárgyilagossághoz. Berkes Tamás láthatóan nemcsak a kisebbségi irodalmat nem ismeri, hanem arra sincs „érkezése”, hogy a kötet anyagát, szerkezetét, módszerét stb. mérlegre tegye, megismerje, netán más, korábban megjelent irodalomtörténeti kísérlettel (Kemény Gábor, Csanda Sándor, Görömbei András) szembesítse. Ez lett volna ugyanis a természetes! Az a tény egyébként, hogy Csanda Sándor (*Első nemzedék*) kötetét a plágiumvád emlegetésekor többször felemlíti, arra enged következtetni, fogalma sincs arról, hogy ebben (az egyébként hasznos és úttörő szerepet vállaló) kiadványban teljességgel ellenőrizhetetlenek a „vendégszövegek”, mivel a szerző a forrásműveket csak a kötet végén sorolja fel.

Berkes Tamást az sem izgatja, hogy az *Üzenet* című kötetrel szemben eddig egyetlen megjelent kritika sem említi sem a plágiumot, sem a kompilációt. A Berkes Tamás által képviselt vonulathoz sorolható egyik kiadvány (Bodnár Gyula-Tóth László, *Nyomkereső*, Dunaszerdahely, 1994) szerzői is csak a „másodlagosságot” és az „erudíció hiányát” emlegetik.

Ezzel a szándékában is ártalmas kritikával szemben hadd említsek néhány véleményt. Pontosabban: két rangos irodalomtudóst idéznék, akiket talán még Berkes Tamás is megsüvegelhetne.

Pomogáts Béla lektori véleményében – többek között – ezt írta: „Fónod Zoltán kéziratát – a vele kapcsolatos viták ellenére is – igen fontos és hasznos munkának tartom, tekintettel arra, hogy igazából először foglalja össze a szlovákiai magyar irodalom történetét a két világháború között. Ebben a tekintetben az olyan nagyobb vállalkozások úttörő szerepét vállalja magára, mint amilyen Turczel Lajos emlékezetes összefoglalása, Csanda Sándornak az »első« szlovákiai magyar nemzedékről írott munkája vagy Görömbei Andrásnak az 1945 utáni szlovákiai magyar irodalomról készített könyve volt.”

Szeberényi Zoltán, főiskolai docens, az irodalomtudományok kandidátusa az Irodalmi Szemlében (1994. 3. szám) többek között ezt írta a kötetről: „Sokak számára talán váratlanul, de nem előzmények nélkül, mégsem ők, hanem Fónod Zoltán vállalkozott a sürgető, de hosszú éveken át halogatott feladat elvégzésére. [...] A szerző illetékességét kötetei bizonyítják. Fónod az elmúlt két évtized folyamán számos tanulmányban vizsgálta a két világháború közötti időszak irodalmi-kulturális és történelmi viszonyait (vö. *Vallató idő*, 1980; *Körvonalak*, 1982; *Tegnapi önismeret*, 1985; *Kötéltárlánk*, 1990), a legátfogóbban talán a Fábry Zoltán életművét feldolgozó monográfiájában (*Megmozdult világban*, 1987), mivel Fábry élete és munkássága oly szorosan kötődik a korszak kisebbségi irodalmához, hogy feltárása és értékelése csak az egész irodalom fejlődésének átvilágításával és feltérképezésével volt megoldható. E munkálatok közben halmozódtak fel benne azok az ismeretek és tapasztalatok, melyek további források felhasználása mellett

lehetővé tették, hogy egyedül vállalkozzék egy kutatócsoport számára is súlyosnak ígérkező feladatra.”

A kötet jegyzetanyaga egyébként annyira részletes, hogy az irodalomtörténész is nehezményezi ezt. A húsz ívnyi kötetben ugyanis 653 jegyzet (ívenként átlag 32!) található. Ezért írta Szeberényi: „Fónod – nyilván a könyvét megelőző éles hangú, személyeskedésbe torkolló viták hatására – kissé túlméretezte, szinte korbibliográfiává duzzasztotta jegyzetapparátusát. Gazdag hivatkozási anyaga arról tanúskodik, hogy saját kutatásai mellett egyrészt a korabeli kritika és irodalompublicisztika irányt és mértéket szabó eredményeire [...] támaszkodott, másrészt a kortárs hazai kutatók [...] munkáiból merített. A több irányból és forrásból származó, eltérő színvonalú ismereteket igyekezett szelektív módon, a kritikai mérlegelés útján egységes [...] irodalomtörténeti összefoglalássá tömöríteni.”

A Népszabadság és az Élet és Irodalom kritikája is bizonyosága lehet annak, hogy az Akadémiai Kiadó nem követett el főben járó bűnt azzal, hogy a munkát „közlésre érdemesnek” tartotta. A magyarázat egyszerű: ebben a tudományos műhelyben más erkölcsök és szempontok szerint ítélik meg, s az intézmény kiváló vezetője talán kötelességének érezte azt is, hogy a kisebbségi irodalom tudományos igényű feldolgozása megjelentetését vállalja. Ezzel lényegében a hagyományt követte, hisz 1982-ben itt jelent meg Görömbei András kiváló kötete a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalomról.

Végezetül talán még annyit: nincs okom a mosakodásra, a védekezésre. Ha mégis ezt teszem, történik ez azért, mert a kritikus a számomra nagyrabecsült ItK olvasóit, szakmai kiválóságait próbálja a megjelent kiadvány (és személyem) ellen hangolni. Hogy ez mennyire mondható tisztességes szándéknak, döntse el ki-kí, belátása szerint. Azt azonban határozottan állíthatom, hogy több mint négy évtizedes tevékenységem során tisztességtelen soha senkivel szemben nem voltam. Ezt még azok is tudják, akik (vélt sérelmükben) a vádaknak annak idején megszövegezték. Az a tény, hogy a korábbi vitapartnereimmel a kapcsolatot egyértelműen „konszolidált”, ugyancsak erre vall. Meg az is, hogy 1989-től egészen 1994-ig a Csehszlovákiai Magyar Írók Társasága titkári tisztségét töltöttem be, s az elmúlt évben (saját kérésemre!) váltam meg tőle. Ezek a „kicsinységek” arra utalnak, érdemesnek találtak a bizalomra, melyet nem „tolvajlásokkal” értem el, hanem tisztességes munkával.

Egy dolgot határozottan állíthatok, az *Üzenet* című kötet lehet csapnivalóan rossz (talán ezért is fogott el hat hónap alatt!), ennek ellenére az emberi tisztességgel nem illik kufarkodni. A másokéval semmiképpen!

VARGA IMRE

AZ ISKOLADRÁMA EGYIK MŰFAJÁRÓL, A GERGELY-NAPI
JÁTÉKOKRÓL

Gergely Verseik

KENGYELFUTÓ	<p>1. Jó napot ez házban egyenként mindennek,
Férjfi 's Asszony renden lévő személyeknek.   2. Én egy kisdéd tsoport házaló seregnek
Vagyok a' Vezére, ha meg engednének.   3. De is bé hoznám, de nem arra végre,
Hogy az ő itt léttek lenne terhetekre.   4. Hanem hogy ha lenne néktek is fiatok,
A' kit mit közinkbe, tettzvé, bé adnátok.   5. Imé, jó barátim, az ajtót meg nyitom,
Hogy szívesen látnak, tudtotokra adom.   6. Jertek hát és hamar áljatok sorjába,
Soká nem tölthetjük az időt híjjába!</p>
MÁRS	<p>7. Szívesen követünk kedves vezérünket,
Mert veled meg győzzük sok ellenségünket.   8. Hogy ha pedig velek magunk nem birhatunk,
Egy néhány regrutát majdan verbuválunk.   9. Tudom, hogy mindennek a' vére meg posdúl,
Örömebe könnje a' szeméből tsordúl.</p>
MÓRIO	<p>10. Bújába bíz igen, de nem örömebe,
Mert magam is esem majd tőled kétségbe.</p>
MÁRS	<p>11. Midőn minket látnak együtt masírozni,
Ellenségre menni, győzni vagy meg halni.</p>
MÓRIO	<p>12. Vagy inkább igazat mondván, úgy szaladni,
Mint a' meg rezzent nyúl hogy szokott haladni.</p>
MÁRS	<p>13. Annál fogva itt is, a' kik találkoznak,
Tudom, hozzánk álai örömet kívánnak.</p>

MÚZSA

14. Hadd el, jó csevegő, státiód' ditsérni,
Látod, im, e' rút is hogy ki tud nevetni!

15. Cifra nyomorúság egész életetek,
Minden lépten nyomon kékül a' testetek.

16. Nints, nem is lesz itten, ki téged szeretne,
Véled, kedveelve, társaságba lépne.

MÁRS

17. Deus teremtette rút téntás körműje,
Millyen az. Abécé 24 betűje,

20. Én aztat nem tudom, mert lám, nem tanúltam,
Noha életembe elégszer meg bántam,

21. De azért ki kérem, hogy hivatalomat
Ne gyalázd, ez által lejendő társimat.

22. Markomba fel tsapni ne idegenítsed,
Sótt, magad is erre véred melegítsed!

23. Úgyé, Juhász pajtás, kend is azt akarja,
Hogy fegyvert forgasson erős, izmos karja?

24. Áljon be hát hozzánk, végyen mundúrt rája,
Hólnap markát tsapja már rendes lénungja.

JUHÁSZ

25. Aljon bé akárki, de én tsak nem állok,
Jobb addig Juhaim mellett furujálok.

26. Sohasem szerettem élttembe halgatni
A fegyver tsörgésit. Hát még azt hordani

27. Hogy szeretném? Ollyan vadat nem tsinálok,
A míg a' fejemmel egy nyoszolyán hállok.

28. Katona nem lészek, fel tettem magamba
Három négy esztendő's kisgyermek koromba.

JUHÁSZ
PAJTÁSA

29. Emberem vagy, pajtás! Erre Katonára
Magam is haragszom, hogy itt verbuvála.

30. Majd is meg ugratom ezzel a' baltával,
Ha nem takarodik innen verbunkjával.

MÁRS
MÓRIO

31. Szeretném látni, hogy ki merne meg ütni.
Kís akár melyikünk a' szemed ki sütni.

MÁRS

32. A' szemem? De olyat tsak nem komendálok
Senkinek. Külömben innét odébb állok.

ÖREG

33. Haljunk szót, Uraim, ne csetepatézzunk,
Mert így szándékunkba majd nem bóldogúlunk!

34. Egy szálíg igazat mond abba a' Deák,
Hogy sokat szenyvednek a' szegény Katonák.

35. Engem halgassatok, énnékem hidjeteK,
Erről bizonytságot magam tészek nékteK.

36. Én Deák, Katona, mind a' kettő vóltam,
Oskolám el hagytam, mert meg bolondúltam.

37. Katonává lettem, ott bezzeg érzettem,
Mikor mínt a' marha végig verettettem.

38. Melly nagyot hibáztam, hogy a' tanúlással
Nem gondoltam a' szép jó formáltatással.

39. Most már öreg vagyok. De ha bé vennének,
Tanulóvá lennék, többé el se jönnék.

MÚZSA

40. Nem szóltam hát öreg, úgyé semmi rosszat,
A' mikor gyaláztam a' verbunkosokat?

41. Magam tisztségéről hát már nem is szóllok,
Mert ennek nagy hasznát hiszik az okosok.

42. Olvasni tanulni, pennát fogni kézbe
Múlhatatlan szükség a' mai időbe.

43. Külömben gyávának tartják és póltronnak,
A kik jót tanulni épen nem akarnak.

44. Terhes ugyan, terhes a' sok tanulás is,
De annál terhesebb még a kapállás is.

45. Hogy tehát, kis Ötsém, eztet el kerüljed,
Kezemet kezedbe, kérlek, hogy bé vegyed.

MÚZSÁK. ELSŐ

46. Vagyon érkezésünk Pallás táborából
Nékünk, a' Muzsáknak téli Quártéjából.

47. A' végre jöttünk ki, hogy újj regrutáknak
Szerzésével töldjuk számát a' Múzsáknak.

48. Bártsak fáradságunk ne esne hijjába,
Ezer nyóltzszáz húszba ha itt vólt a' Bába.

49. Már a' kis fitzkónak jó lehet a' lába,
Fel is lépegethet hozzánk Oskolába.

MÁSODIK

50. Nohát, kis Ötsétském, vedd a' Tarisznyádat,
Ugorj ki a sutból, rántsd fel a' Czizmádat!

51. Ha nintsen más ruhád, tsak ingben, gatyába
Ugy is bé vészünk a' Múzsák táborába.

52. Kár a' szép gyermeknek az időt hijjába
Tölteni, hadd jőjön hozzánk oskolába!

53. Vétek olly ostobán, mint a fa fel nőni,
Szüléd ha oka, nem kár lesz meg lőni.

HARMADIK

54. Javasoljuk azért minden jó Szüléknek,
Bóldogulásokat kedves Gyermekeknek

55. Addig munkálódják, mig idejek vagyon,
Hogy meg ne sirassák azt idővel nagyon.

56. Aki közinkbe jó, mi gondját viseljük,
Meg tanítjuk, velünk edjűtt fel neveljük.

57. Tudományt mi nállunk magának szerezhet,
Mellyen jövendőben szive örvendezhet.

NEGYEDIK

58. Én miolta vagyok a' mi seregünkben,
Igen vígan vóltunk egész életünkben.

59. Mulattuk magunkat Tanuló helyünkben,
Minden mi örömünk bé tölt a' könyvünkben.

60. Igazság é, Pajtás, mi akképen élünk,
Vig órákat, vidám napokat szemlélünk.

61. Jó Tanítónk vagyon, meg tanít letzkénkre,
Csak ez a' mi lísztünk, nints dolgunk egyébre.

ÖTÖDIK

62. Úgy van bíz a' pajtás, egynehány hólnapja,
Hogy Tanuló lettem és egynehány napja,

63. De illyen örömem, a' miolta élek,
Nem vólt, a' Biróval, óh, dehogy tserélek.

- HATODIK 64. Én tsak mostanába jöttem Oskolába,
Már tudom, a' Vnek fel fele a' lába.
65. Ugyé, sokra mentem ilyen kis időre?
De majd többre megyek mához esztendőre.
- HETEDIK 66. Én is tsak most jöttem múzsák Táborába,
Még is meg ismerem a' nagy Át magába.
67. Jöjjön előmbe bár akármelly formába,
Meg mutatom, ha kell, hol áll a' glédába.
- NYOLCADIK 68. Én már valamivel tsak többetskét tudok,
Mindennek köszönök, az úton nem futok.
69. Ezt a politziát nem Apám házába
Tanúltam, hanem a' muzsák Táborába.
- KILENCEDIK 70. Immár én nállatok külömb ember vagyok,
Ma hólnap nállamnál két annyit el hagyok.
71. Már az olvasásba szépen kapogatok,
De ha meg akadok, szépen el halगतok.
- TIZEDIK 72. Csapj fel hát, kis Ötsém, örömmel bé veszünk,
És ditső Czelodba segítségül lészünk.
- ERSZÉNYES 73. Meg áljatok, pajtás, még én hátra vagyok,
Pedig panaszaim fontosok és nagyok!
74. Én mint tudós régen az erszényt hordozom,
A' Compániával azért fáradozom.
75. De amint láttyátok biz a' lapos guta
Meg ütötte szegényt, azért olyan suta.
76. Nosza, édes Uram, könyörüljön rajta,
Ne légyen olly csikasz már a' kutya fajta!
77. Az a' nyavalyája, kevis van bélibe,
Így nem merem vinni az uram elibe.
78. Azt itélné róllam, el dugtam Zsebembe,
Amit kellett volna rakni erszényembe.
79. Hogy ment légyek ezen otsmány gyalázattól,
Egy kevés költséget instálok az Úrtól.

* * *

TYÚKMONY
SZEDŐ
COMISSÁRIUS

80. Köszönöm, köszönöm alázatossággal,
Az Úr fizesse meg ezernyi áldással!
81. Én vagyok a' Tyukmony szedő Comissárus,
Pántzél varmegyében a' Silentiázus.
82. Ha tojik a tyúka, édes szép Asszonykám,
Adjon egynehányat, imhol a' kosárkám!
83. Sok a' Múzsák száma, sok kell rátottának,
Ha keveset viszek, jól meg hajigálnak.
84. Vagy koppan a' szemem, mint a' rossz kutyának,
És hogy maradjon a' Tanító Atyának.

* * *

SZALONNÁS

85. Köszönöm; az Úrnak áldási follyanak
Rátok, tyúkjaitok többet is tollyanak!
86. Engemet a' háznál tám nem is esmérnek,
Pedig engem tettek szalonnás szekérnek.
87. A' kosaras magát elég jól forgatta,
De hogy a' tojáshoz mi kell, el mulatta.
88. Nagyon vágy őkeme a' jó rátottára,
De nem vólt ám gondja a' hozzávalóra.
89. Ezt a' nyársat nekem úgy adták kezembe,
Ha kevés lesz rajta, szúrják a' seggembe.
90. Kérem azért Édes Asszonyom kelmedet,
Ilyen tsúffá tenni ne hagyjon engemet.
91. Hanem egy darabot szúrjon a' nyársamra,
Biz, úgy nézek reá mint kedves Társamra.

* * *

DOBOS

92. Adjon a jó Isten máskor kövérebbet,
Vastagabb szalonnát és sokkal bővebbet!
93. Édes jó Asszonyom, nem jól várt a' torkom,
A' mint hallottátok, rosszszúl hangzik dobom.
94. Meg kellene kenni, tudjátok é, mivel,
Foghagymával lehet, egyébvel semmivel.

95. Ajándékozzon meg, kérem szeretettel,
Édes jó Aszszonykám, egynehány tzikkekkel!

* * *

96. Hogy nem vetette meg az Aszszony kérésem,
Az Isten áldja meg, köszönöm szivesenn!

MÚZSA

97. Köszönjük, szivesen hogy meg halgattatok,
Az Isten áldjon meg azért, mit adtatok!

98. Esztendő ekkorra legyen szép fiatok,
Ha különben nem lesz, fából tsináljatok!

MÁS

99. Kedves jó barátim, már mi tovább megyünk,
Hogy másutt is ilyen tiszteletet tégyünk.

100. Hogyha viseletünk 's szájunk szállásiba
Eshetett valami botránkozás, hiba,

101. Vagyha valakinek unalmas bánatot
Okoztunk, azokról kérünk botsánatot.

102. Köszönjük mutatott jó szívűségetek,
A ti békességes hoszszú türeステket.

103. Maradjon ez házzal 's ennek lakosival
Őrzőül az Isten ő Szent Angyalival!

A fent közölt dramatikus gergelyjárás a Kolozsvár-Napocai Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található 2494 sz. jelzettel. Mikrofilmen olvasható az MTA mikrofilmtárában a 180/IV. számú tekercsen.

Első ízben történik, hogy egy Gergely-napi játék irodalmi folyóiratban lát napvilágot. Az ilyen tárgyú közlések ugyanis mindez ideig néprajzi, oktatásügyi, nyelvészeti, egyházi folyóiratokban, kiadványokban, népdalokat, népszokásokat ismertető gyűjteményekben jelentek meg. Az irodalomtörténet megfedkezett róluk. Sajnálatos módon, mintha az újabban folyó iskolai színjátszás-kutatók is lemondtak volna a Gergely-napi iskolai színjátékokról. Nem szólnak róluk a XVIII. századi iskolai színjátszás adatait, emlékeit számba vevő forráskiadványok. Pedig a dramatikus formában megjelenő gergelyjárások kétség kívül szorosan kapcsolódnak az iskolához. Létrehozóik, előadóik onnan kerülnek ki. Másrészt magukon hordják az iskolai színjátszás ismertető jegyeit. És bár vannak közöttük XVIII. században keletkezett darabok, ezek nem szerepelnek a RMDE XVIII. századi sorozatának eddig napvilágot látott kötetekben.

A Gergely-napi szokásokkal (mint ahogyan a velük kontaminálódott Balázs-napiakkal) leginkább etnográfusok, népdalkutatók, iskolatörténészek foglalkoztak. E jeles napokhoz fűződő énekeket, ritmusokat, köszöntőket a kutatók elsősorban a szájhagyományból gyűjtötték, ahogyan a rájuk vonatkozó ismereteket is régiek visszaemlékezéseiből szereztek.

A gergelyjárás iránt az érdeklődés Magyarországon a XIX. század harmincas éveiben kezdődött, amikor a Gergely-napi köszöntés szokása még virágzott.¹ A kérdés tudományos vizsgálata azonban, eltekintve Viski Károly első néprajzi összefoglalásától,² 1970-ben indult el, és folyik napjainkig.

Mészáros István és Földesi Béla vizsgálódásai világították meg a Gergely-napi szokások kialakulását és folyamatát Európában és Magyarországon.³ Ők mutattak rá, hogy Gergely napja (március 12.), milyen fontos szerepet játszott a középkor és a reformáció tanítási szerkezetében, iskolai életében az által, hogy ez idő tájt fejeződött be a tanév első fele, és kezdődött el a második félév szervezése. Ez a körülmény és a farsang idejének közelsége érteti meg velünk a középkor nagyszabású Gergely-napi ünnepségeit, az egyházi személyek öltözközésében, katonai jelmezekben történő népes felvonulásokat, a délelőtti templomi ünnepséget követő délutáni és esti-éjszakai világi vigasságokat, melyek együtt éltek az új tanulók toborzásával, diákpüspök (király) választásával, színjátszással, deáktrefálkozásokkal, tánccal stb. A IV. Gergely pápától az iskoláztatás ügyét előmozdító Nagy Szent Gergely († 604) pápa tiszteletére 830-ban elrendelt egyházi ünnepelésből alakult ki a későbbi századok folyamán a sok világi cselekménnyel bővült *Festum Gregorianum* (Gregorifest), melynek velejárója volt nem egyszer az egyház parodizálása is.

Talán ezért is történt, hogy a reformáció nem szüntette meg a Gergely-napi ünnepeket, meghagyta az ifjúság vidámításának eszközeként, mellőzve természetesen a szent pápa tiszteletét. Nem tudjuk, mi rejtőzik pontosan azok mögött a magyarországi evangélikus iskolákra vonatkozó adatok mögött, melyek Gergely-napi ünnepségekről tudósítanak. De hogy 1615-ben Brassóban a rossz idő miatt az iskolások Gergely napját négy nappal később ünnepelték,⁴ arra következtethetünk, hogy nem iskolában ünnepeltek, hanem a szabadba történt kivonulással, játékkal, vidám időtöltéssel. Iskolatörténet-író említi, hogy a XVII. század első évtizedeiben Meggyesen szokásban voltak a Gál-napi, májusi, Gergely-napi ünnepségek.⁵ Egykorú naplófeljegyzés tudósít, hogy Brassóban 1674–1676 közt évente tartottak Gergely-ünnepet.⁶ Jellegük ismeretlen. 1667-ben az eperjesi kollégium új szervezeti szabályzata arról rendelkezik, hogy az iskolai Gál- és Gergely-napi ünnepet a szokott módon tartsák meg.⁷ A körmöcbányai iskolarektor 1644. évi díjlevele szerint a tanító alapjövendelmének a kiegészítése volt a Gergely-napi rekordáció.⁸ Sárospatakon 1650–1654 között Comenius iskolaszervezési munkálatai közben említésre kerül a *Festum Gregorianum* is.⁹

¹ A Gergely-napi köszöntők, szokások, gergelyjárások bibliográfiáját l. FÖLDESI Béla, *Adalékok a magyarországi gergelyjárás történetéhez*. In *Előtanulmányok a Magyarság Néprajzához*. Folklor Tanulmányok. Szerk. HORRÁL Mihály. Bp., 1981. 153–166.

² *A magyarság néprajza*. III. Bp., 1938. Drámai hagyományok.

³ MÉSZÁROS István, *Nepoktatásunk 1553–1777 között*. Pedagógiai Közlemények, 1972. 150–159. – Uő., *Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéséhez*. Eth. 1975. 587–603. – FÖLDESI Béla tanulmányát l. az 1. sz. jegyzetben. – Uő., *Egy középkori eredetű népszokás. A gergelyjárás fejlődéstörténeti vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. 1982.

⁴ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Bp., 1988. E 114. sz.

⁵ GRASER Andreas, *Geschichtliche Nachrichten über das Mediächer Gymnasium. Programm des Mediächer Gymnasiums für das Schuljahr 1851/52*. Hermannstadt, 1852. 9.

⁶ MÉSZÁROS, 1975. 589. (L. a 2. sz. jegyzetben!)

⁷ VARGA, 1988. E 194. sz. (L. a 4. sz. jegyzetben!)

⁸ MÉSZÁROS, 1975. 594. (L. a 2. sz. jegyzetben!)

⁹ Uő. 588.

Szokásban volt tehát Gergely napjának valamilyen módon való megünneplése. Történhetett ez zajos külsőségekkel, vagy ahogyan az 1696-ban nyomtatásban is megjelent Gergely-napi ének¹⁰ mutatja, a tanulóktól házaknál mondott köszöntéssel, új tanulók toborzásával és adománygyűjtéssel, vagy az iskolában színjáték bemutatásával.

Az 1696-ban Ács Mihálytól kiadott 13 strófás Gergely-napi ének tartalmazza azokat a sajátosságokat, melyek ennek a napnak a megünneplését jellemzik. Az énekekre mint alapversre támaszkodó dramatizált gergelyjátékok is hasonló vonásokat mutatnak. Régi szokást emlegetve, Gergely napja lévén, emlékeztet az évnnyitásra (tanév kezdetre!), és iskolába hívja a gyerekeket. Ott szerezhettek tudást, tudományt, ami nélkül nem mehetnek „tiszre az országban”. „Nem jó tudatlanul felnőni parasztul!” Felszólítja a szülőket, küldjék iskolába gyermeküket. De ha nem adhatnak diákok, adjanak papírosravalót. (Mindössze ennyiből áll az adománykérés!) Megemlíti még, hogy jó a tanítójuk, s várja az új tanulókat, majd elköszön.

A XVIII. század végéig számos Gergely-napi versünk ismétli, variálja, toldozza Ács Mihály énekét. Gergely-napi köszöntésekről főleg protestáns iskolákból vannak értesüléseink, emlékeink. Az 1599-ben megjelent jezsuita *Ratio Studiorum* új tanévyszerkezetet honosított meg Magyarországon, megszüntette a Gergely-nap jelentőségét a katolikus iskolai oktatásban, ezzel feleslegessé tette a Gergely-verseket. Ahol Gergely pápa volt az iskola védőszentje, ott ápolták tiszteletét, más szerzetesi iskolában azonban elmaradt a szentről való emlékezés.¹¹ Adománygyűjtésre nem szorultak a szerzetesrendek tanárai.

Annál inkább a protestáns iskolák tanítói, akik járandóságaiuknak egy részét hitsorsosaitól, tanítványaik szüleitől gyűjtötték össze természetbeni és pénzadomány formájában. A tanulók számának gyarapítása is érdekükben állott. Ha több diákjuk volt, több tandíj illette őket. Ezért használták fel az év ünnepnapjait rekordlásra, ezért küldték tanulóikat a tőlük készített verselményeikkel köszöntésekre, ezért játsszattak néha vizsgai színjátékot is tanítványok csalogatására.¹² A dunántúli evangélikus egyházkerület 1598-as törvénykönyvének 54–57. kánonjai kimondják, hogy a tanítónak kell a tanulókat az iskolába édesgetnie.¹³

Új tanulók keresése, iskolába hívogatása és adománygyűjtés volt a célja a Gergely-napi ritmusoknak. Ennek eszköze volt hosszú évtizedeken át a versmondás, az ének, melyet egyfolytában, folyamatosan deklamált egy vagy több tanuló,

¹⁰ Zengedező mennyei kar. Lőcse, 1696. 69–70.

¹¹ FÖLDESI Bélának tanulmánya szerint (1981. 153. – L. az 1. sz. jegyzetben!) „A református kollégiumokban leírt és szájról-szájra terjedő köszöntőket elmondták református és katolikus településeken is, a különbség csak a »jó napot kívánok« és a »Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus!« köszöntésben volt.” – BALINT Sándor (*Ünnepi kalendárium*. Bp., 1977. I. 250–251.) írja, hogy Nagykárolyban a nemesi konviktus növendékei lovasjátékokat produkáltak, királyt választottak (úgy mint Nyitrán is!). Idézi Haller Sándorné Károlyi Sándorhoz írt levelét 1730-ból, hogy 50 diák „szörnyű pompával recreatiozott”, Gergely napjának oktavája alatt „32 lovas, 50 gyalog volt, mind diák, Haller Sándor királyságával lóháton volt”. – A piarista Dugonics András így emlékezik a meggyesi iskolások XVIII. században megfigyelt Gergely-napi szokásáról: „Szent Gergely napján régentén a’ kisdedek katonásdit játszottak, és a’ várost körül jártak vagy lovon vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokat, de senkit se vágtak. Ezt még meg tartották Erdélyben Meggyesen, és szemeimmel láttam, midőn ott 1767-dikben a’ hatodik oskolát tanítottam.” (*Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Pest, 1820.) Ezeknek a lármás Gergely-napi szokásoknak nincs kapcsolatuk az iskolások gergelyjárásával.

¹² L. pl. A protestáns iskoladrámák (RMDE XVIII/1. Bp., 1989. S. a. r. VARGA Imre) 16–17. sz. darabjait!

¹³ FÖLDESI, 1981. 132. (L. az 1. sz. jegyzetben!)

vagy a kórus énekelt. Bár a Gergely-napi köszöntők az Ács-féle alapverstől kezdve a belőle keletkezett variációkon keresztül magukban hordták a dramatikus előadás lehetőségét, a személyekre bontott, cselekményes gergelyjáték sokára jelenik meg. A párbeszédes formában előadott gergelyjárás első emléke mai ismereteink szerint a Sárospatakon összeírt *Tolvay István-ék*-ben található „Gergely napjára való versek”. Minden valószínűség szerint 1789-ből.¹⁴

A *Tolvay-ék*. Gergely-napi színjátéka azonban nem az Ács-féle köszöntők dramatizált változata. Az ismeretlen szerző eredeti munkája, jól megszerkesztett iskolajáték. Rövid prologus vezet be; a szereplőként nem jelzett Narrator tudósít, hogy iskolásokat kereső műzsák „seregenként járnak az utcában”, ide is bejönnek, „már vagynak a ház pitvarában”. Mercurius a sereg vezetője, áldást mond a ház urára (Herus néven szerepel, a szó latinul gazdát jelent), és annak tudakozására elmondja jövetelük célját: Apolló műzsáinak (a tanító tanítványai!) száma nagyon megfogyatkozott, s emiatt „szinte elérte a gyászos csábulás”, és csak új tanítvány szerzése jelenthetne neki gyógyulást. Gergely napja lévén, a műzsák iskolába járásra alkalmas fiúkat keresnek. A gazdának a fia ilyennek látszik. A gazda nem szándékozik még skólába adni a fiát, még gyenge, és nincs is mit tenni a tarisznájába. A Puer is húzódozik a tanulástól, a paraszti munka, a kapa, kasza, napszámba járás tölti ki jövőjére vonatkozó elképzelését. A műzsák gyözködik: ha iskolába jár, nyárban nem kell izzadnia, a kapa, kasza nem töri fel tenyerét; lefestik előtte az iskolai élet örömeit, a szerdánként, szombatonként dobbal, zászlóval tett kivonulásokat, mulatásaikat. A Puer még aggályoskodik, nincs könyve. Megnyugtattják, és nótázva, zengő hárfával fogadják maguk közé új pajtásukat.

A gyorsan pergő, rövid párbeszédekből álló, jó szerkezeti felépítésű darabban nincs adománygyűjtés, a tanulók nem kéregetnek. Ha házról-házra járva adták volna elő a darabot, ez a fontos mozzanat nem hiányozhatnék.

A fenti gergelyjátékkal csaknem egykorú az 1791-ben az Abaúj-Torna megyei Tomorban Gergely napján eljátszott darab.¹⁵ Még kevesebb hasonlóságot mutat az alapverssel és egyéb Gergely-napi köszöntőkkel. Nem azzal a céllal adták elő, hogy új tanulókat toborozzanak, adományt gyűjtsenek. Időszerű mondanivalója van: rendbe kell hozni a romladozó iskolát.

A szereplők latin nevet viselnek. A beköszöntő Kengyelfutó: Cursor, a tanító: Pallás, az iskolát odahagyó katonák: Miles I. és Miles II., a juhász: Opilio, Tomor bírója: Judex. A dolgok eligazítására van jelen Regina.

A tanító-Pallás a *Tolvay-ék*. tanító-Apollójához hasonló szerepet játszik. Nincsenek diákjai, otthagyják az iskolát, mert ahogyan a juhásszá lett egykori tanuló mondja: „rongyos az oskola, // Kívül belül fénylik a fekete fala”. Bizonyára ez volt az oka a két katonává lett személy távozásának is. Egyelőre Regina hívó szavára egyáltalán nem akarnak tanulni, sőt a katonák még toboroznak is maguknak társakat. Hogy segítsen az iskola állapotán, Regina a bírót hivatja, és megparancsolja az oskola megjavítását. („Ígérték már sokszor, hogy ezt az oskolát // Körül tapasztattyák padját és oldalát, // Meg fedik tetejét, meg újítyják haját”). A bíró intézkedik, és a hatás nem marad el. A katonák, a juhász visszatérnek a tanuláshoz, „Mert hozzá fogtak a Schola tsináláshoz”. Pallás boldogan mond köszönetet Reginának, az Epilogus meg a közönségnek. Adománygyűjtésre nem kerül sor, a

¹⁴ Kiad. FÖLDESI Béla, *Gergely-napi dramatikus iskolai színjáték a Tolvay énekeskönyben*. In Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei. 1978. 183–209.

¹⁵ Kiad. DEÁK Elek, *Gergelyjárás*. MNyr 1877. 408–412.

gyerekek iskolába hívására sem, ha csak nem tekintjük annak az Epilogust megelőző Cantust: „Nosza, Petit, Palkót, Jankót tarisznyára, // Andrást, Martzit, Gyurkát vesz pajtás vállára, // Tyúk kergető Ferkót rakd szűröd ujjára, // Vidd az oskolába mesterünk számára.” Nem lehet eldönteni, hogy a Kengyelfutó (Cursor) bevezető négy sora és ez a nóta régibb Gergely napi köszöntőkből való átvétel-e vagy a következő évtizedek gergelyjárásainak áthagyományozott öröksége. (A sorokat megtaláljuk majd Kecskeméti Sámuel gergelyjárásaiban éppen úgy, mint a szájhagyományból a XIX. században lejegyzett gyűjteményekben.)

Mikor a darabot Deák Elek 1887-ben kiadta, szerzőjéről semmit sem mondott. Forrásáról meg mindössze ennyit: „Egy múlt századi kézirat után”. A latin szerepnevek is azt mutatják, hogy tanult iskolamester szerezhette, aki az iskolai előadást propagandaeszközként alkalmazta. Ismernie kellett a korabeli sárospataki játékokat. Ezek mintájára léptethette fel darabjában Moriót, a protestáns iskoladrámák gyakran szerepeltetett bolondos, mindenbe belekotyogó, mindenhez megjegyzéseket – legtöbbször helytállót! – fűző alakját. Háromszor kap szót, és mint általában lenni szokott, legorombítják a „disznóképűt”. Erre szabadszájúan felel, szavainak élettompítja, hogy idegen nyelven. Személyével a nyelvi humor jelenik meg, az iskoladrámák kedvelt komikus elemét viszi be a szerző a játékba.

Joggal tételezhető fel, hogy a sárospataki református kollégium partikuláris iskolájának renoválási problémáját a tomori iskolamester a pataki iskoladrámák ismeretében tette szóvá, felhasználva erre Gergely napját, amely jeles napon hosszú évtizedek gyakorlata szerint alkalmi ritmusokban, énekekben foglalkoztak a tanulás, az iskolába járás ügyével.

Sárospatakon a Gergely napjától függetlenül is. Szkárosi István, aki 1785. február 3-án subscribált a kollégiumban, és 1787–1792 között az énekkar vezetője volt, a *Szkárosi-Járdánházi-melodiárium*ba két 1790–91-ben keletkezett darabot másolt le. Műfajilag mind a kettő a gergelyjátékok csoportjába tartozik, csak éppen nem találkozunk bennük Gergely-napra való utalással. Felépítésükben, cselekményükben hasonlítanak egymáshoz, egyikben sincs például adománygyűjtés. Mind az *Iskolajáték a tanulóletpályára való törekedésről*,¹⁶ mind *A leendő műzsákát édesgető játék*¹⁷ című munka a Kengyelfutó (Praecursor) köszöntésével kezdődik. Az elsőben Pallásnak kengyelfutójaként értesít a műzsák érkezéséről. A másodikban is köszönti a háziakat („Éllyetek egyenként sok időkig az Űrba fejenként, // Légyen az Űr veletek, tartsa kezén fejetek”), és a műzsák követeiként jelenti, „Hogy mündjárt meg fognak jelenni nálatok”. A beköszöntő után mind a kettőben Morio-szerepet találunk, de a név itt Larvatus. Képtelenségeket, sületlenségeket, részben szabadszájú dolgokat mondanak. Az elsőben bejönnek a műzsák.

Mi vagyunk a' Pallás nevendég plántái,
A' Minerva Isten aszszonynak Nymfái...

A' mi leg-főbb tzélunk ez, hogy a' számunkat
Szaporítsuk, 's fogyni ne hagyuk magunkat...

¹⁶ Kiad. RMDE XVIII/1. 38. sz.

¹⁷ RMDE XVIII/1. 40. sz.

Mellyre nézve, ha van ebbe a' szobába
Olyan fiu vagy lány, a'ki már magába
Járkálni tud, adják fel az Oskolába.

Több múzsa beszél, állandóan zavarva a Larvatus tiszteletlen és merészen szabadszájú közbeszólásaitól. Clio a tanulás fontosságáról szól; arról, hogy a gyerekeket korán kell iskolába adni.

Ahoz képest mindjárt Scholába jártatni,
A' jó tanítókkal híven taníttatni,
Kegyességre 's a' jó erkölcsre szoktatni,
Mihelyt valami kis eszeket láthatni.

Szóba kerül, hogy sok esetben a szükség gátat vet az iskolába járásnak. Nem telik csizmára, sapkára, élelemre. A Pater mindennek tudatában, Istenben bizakodva, két fiát az iskolába küldi egy kis kenyérrel a tarisznyában. „Tavasza van már, mezített lább-is el-mehettek”. Ha meg sár lesz, a szolgáló elviszi őket puttonyban.

Rövid Valedictio fejezi be a játékot:

Megengedjétek már, ha vétettünk,
Ellenetek ha mit tettünk.

Köszönnyük mi-is szivességteket,
Isten szeressen titeket!

A múzsákat édesgető darabban a Dux beszél jövetelük céljáról. Ugyanazt mondja lényegében, mint az elsőben a Kengyelfutó.

Kisdéd seregünket mi szaporítani
Egy két uj Músával akarjuk toldani,
Kérünk azért, hogy ha nem fogunk ártani,
Ne tiltsátok közzénk fiatalok állani.

Jósi, Pista, Jankó, parolát tsapjatok
Szűz markomba, osztán Oskolát Járjatok...
Nincs szebb dolog semmi, mint az oskolába
Járni a gyermeknek még gyenge korába...

Mindez már a meglátogatott házban történik, ahová most tért haza az iskolából a Puer, és várják az apa megérkezését is a munkából. Vacsora közben egy vak Mendicus érkezik, akinek egy garast ad a Musa Prima. A bent lévők között van a Laudatrix, párszavas szerepében a fiút dicséri. A helyzet ellentmondásos. A Dux szavai szerint a múzsák számának szaporítása végett látogatták meg a házat. De a ház fia már iskolás. Nagyon rendes, szorgalmas, tisztességtudó, igyekvő tanuló. Nincs adománygyűjtésről szó, ellenkezőleg, az egyik Múzsza nyújt pénzületi segítséget a vacsorakor betért koldusnak. A Musa tertia a megfelelő pillanatban nyilatkozik meg, mikor a kora reggel iskolába induló Puert megdicséri:

Mind ilyen az, a' ki mi közinkbe be áll,
Ha a' szülék esze kárt benne nem tsínál.

Ne féllyetek tehát idadni magzattok,
Ha van, de ha nintsen, úgy meg botsássatok.

Igaz, ehhez sem kellett volna az időt estétől reggelig húzni, bár így inkább helyénvaló az ezután következő Conclusio:

Meg nyertük, mit akartunk,
És már attól sem tartunk,
Hogyha valamit vétettünk,
Mellyel ártalomra lettünk,
Meg engedtek.

A zavaros játékból is megállapítható, hogy Sárospatakon az 1790. év táján – feltételezhetően a kisebb osztályosok – olyan darabokat játszottak, melyek a tanulók számának gyarapítását propagálták. Ezekben a játékokban a beköszönés után bevonulás, a műzsák (= tanulók) iskolába hívogatása, tanulásra biztatása, majd az elvonulás és köszönetmondás következett. A témát fűszerezte a larvatusi (móriói) szabadszájúság, mely néha meglepő malackodás formájában jelentkezett. Valószínű emiatt történt, hogy Szatmári Paksi Sámuel borsodi esperes a kollégiumban látott színelőadásokon megbotránkozva, 1790-ben azt javasolta a püspöknek, „méltó volna ezt a kollégiumot eltörölni”.

Semmi jele annak, hogy a *Szkárosi-Járdánházi-melodiárium* két, tanulás mellett korteskedő játéka a Gergely-naphoz kapcsolódna. Az alantasabb diákhumor szinte elsőkélyesíti a tanulótoborzás ügyét. Semmiképpen nem tekinthetők Gergely-napi ünneplésnek, annak ellenére, hogy tárgyuk a korban szokásos gergely-köszöntőkből való, bár elhagyták annak lényeges elemét, az adománygyűjtést. Érdekes, hogy az ugyanezen időben határozottan Gergely-napra szerzett fentebb említett másik két darab sem foglalkozik adományok kérésével, bár erre vonatkozó halvány nyomokat már sejthetünk.

Annyit megállapíthatunk, hogy az iskolai színjátszásban Sárospatakon, a pataki kollégium partikuláiban 1790 táján az iskolai színjátszásban új téma feldolgozása jelentkezik, a tanulók toborzásának témája. Mikor a hivatásos, világi színház a XVIII. század utolsó évtizedében véget vet a több mint kétszáz éven át virágzó iskoladramáknak, annak egy új hajtása kezd kibontakozni. Az iskolai év beosztásában régen, a protestáns tanév szerkezetben sokkal tovább, mint a katolikus iskolákban, jeles napként számító március 12-éhez kapcsolódó iskolai előadásokat rendeznek, melyekbe a második félévi iskolakezdekőkor időszzerű diáktoborzás motívumához egyre határozottabban társul a tanító számára történő adománygyűjtés. Az iskolai környezetben gyökeret vert szokás (az iskolamester írását iskolások játszották!) a népi színjátszás felé hajlik. Kikerül az iskola falain kívül. Mint ahogyan a karácsonyi ünnepkör egyházas, iskolás dramatikus megnyilatkozásaiból kialakul a házról-házra járó betlehemezés, háromkirályok-kori csillagjárás népszokása, a gergelyjárás is népszokássá terebélyesedve virágkorát éli egészen a XIX. század utolsó harmadáig.

Népszerűségének több hiteles írásos emléke maradt fenn.

A Gömör megyei Simonyi község református iskolamestere, Kecskeméti Sámuel 1816 és 1823 között tizennégszer tartott az *iskolában* Gergely-napi előadást. „Gyermekkori emlékei és régi jegyzetei alapján” összeállított tíz Gergely-napi darabját kéziratos gyűjteményéből (ma lappang!) lemásolta és közzétette Papp József.¹⁸ Kecskeméti gyermekéveit a sárospataki református kollégiumban töltötte. Itt 1800-ban lett tógátus. 1802-ben Zádorfalvára ment tanítónak. (Ugyanakkor hagyta el a kollégiumot, mint a *Tolvay-ék.* névadója, Tolvay István!) Első állomáshelye után a Gömör megyei Serkén, majd Simonyiban tanítóskodott. Hogy mikor írta le a gyűjteménybe a tíz Gergely-napi játékot, nem állapítható meg. Csak az 1819-ben előadott 5. számú darab után találunk tájékoztató jellegű megjegyzést: „A’ régibb írásaimból le-írogattam 7° Julij 1823”. Nem tudjuk, „régibb írásai” tartalmazzák-e mind a tíz darabot, és ha igen, milyen változtatásokat tett az eredetibb szövegen, hogy azt ő maga szerezte-e; ha meg nem, mi volt a forrása. Földesi a Kecskeméti másolta darabok keletkezését az 1790-es évekre teszi, sárospataki tanulóéveire. Azokat a sárospataki kollégium termékeinek tartja. Bárki írta a gergelyjárásokat, azok a századforduló táján keletkeztek. A tíz közül a kézirat hét darabnál feltünteteti az előadás évét; 1816 volt az első, 1827 az utolsó. Négy alkalommal ugyanazt a darabot másodszor is eljátszották.

Kecskeméti gyűjteményének Gergely-napi darabjai iskolában előadott produkciók, iskolai Gergely-napi játékok, amilyenekre például az 1667-i eperjesi *De-lineatio „Scholasticum Festum Gregorii”* kifejezése alapján gondolhatunk, amilyenek a *Szkárosi-Jordánházi-melodiárium* darabjai. A tíz darab sem tartalmilag, sem drámaszerkezeti nem készült egy kaptafára. Felépítésben és stílusban azért közel állnak egymáshoz, nem ritka a szövegszerű átvétel sem, főleg a nóták ismétlődnek.

A Kecskeméti általánosan *Gergelyi verseknek* nevezett darabok egy része sárospataki iskoladrámák hatása alatt készült. A tíz közül hatban szerepel például Morio. Mint az iskoladrámákban, ezekben a gergelyjárásokban is ő a hivatlan közbeszóló, állandóan ellentmondó okoskodó. Olykor észre sem veszik, de általában leintik, elkergetik, legorombítják. Ilyenkor mérsékelt szabadszájúsággal beszél, finomított tragársággal fejezi ki magát. Többször ő a nyelvi humor képviselője félig idegen, félig magyar beszédmódjával. Máskor logikai képtelenségeket mond, halandzsabeszédet.

Az egyik legérdekesebb, a gergelyjárások kevés jegyét tartalmazza a másolatban a 4. számú darab.¹⁹ Hiányzik az előadást jelölő évszám, ami jelentheti azt is, hogy nem játszották el. A szokványos gergelyjátékok Kengyelfutója nyitja és zárja

¹⁸ Másolata az OSZK Kézirattárában Fol. Hung. 1263. jelzet alatt található. A szövegek kiad. Eth. 1903. 346–357., Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 1913. 15., 19., 21. és 1914. 3., 6., 8., 11., 14. sz. Papp József 29 lapnyi negyedrést alakú kéziratról beszél, mely több kéz írása, túlnyomólag Kecskeméti Sámuelé. A színjátékokat mind ő másolta.

Mikor Papp József 44 lapnyi terjedelmű főlíás alakú másolata a Kézirattárba került, azt összehasonlították az eredetivel, helyenként kiigazították a szöveget. Mind a 10 darabnál odaírták, hogy Kecskeméti gyűjteményében mely lapokon olvashatók a színjátékok. Az 5. darabot követőleg ceruzabejegyzéssel azt írták, hogy az eredeti kézirat 88–120. lapjain lakodalmi nóták, nótás köszöntők, névnapi versek szövege állt. A 6. játék után pedig ugyancsak ceruzával az alábbi bejegyzés olvasható: „133–143: Dávidnak Góliáttal való viaskodása

145–156: Józsefnek az ő Bátyjaitól való eladatásáról”. Valószínű, hogy mindkét cím mögött eddig ismeretlen drámát kell keresnünk.

Hogy a 10. Gergely-napi játék után mi állott az eredeti kéziratban (177–219. l.), nincs bejegyezve.

¹⁹ Kiad. Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 1914. 6. sz.

a darabot, de a többi szereplő merőben eltérő személy: az évszakok, szelek (Boreas, Glacies), a mitológiából Jupiter és Mercurius, végül egy Múzsza (a neve Vad Musa).

A Kengyelfutó a bevezető részben a köszöntés után jelenti, hogy a múzsák téli szállásukat elhagyván, udvarlásukat tennék. A múzsák azért jelennek meg, mert a Tél elaludt, és ezalatt a Tavasz fogságba vetette Boreast és Glaciést. A Tél Jupiter haragjától tartva, miután Mercuriustól hiába kért segítséget, szolgáljával, a Dérhúzóval keresésükre észak felé indul. A Tavasz őket is törbe ejti. Csatára kelnek ugyan, de vereséget szenvednek. Még úrrá is tenné a Tél a Tavaszt, csak ne tegye csúffá, ne szolgáltatssa ki Jupiternek. Mercurius most sem segít, Jupiter 10–10 botütésre ítéli a társaságot, mert farsangban sárosak voltak az utak, a dámák nem szánkázhattak, ritkán volt bál, a cigányok majd éhen holtak. A múzsák énekkel dicsérik az uralmat átvevő Tavaszt, aki kíváncsi még, „Mire ment a jó ízlésben” a Pinduson Apollótól verset tanuló legény-Músa. Ez azonban csak az „útfélen tanult,” és halandzsáló diákversbe kezd, mely Szatmári Paksi Sámuelnek az 1673-ban Sárospatakon írt *Pandorájából*²⁰ való átvétel, az ottani Vad Músa mondokájának 1135–1142, 1164–1166. sora. Ezután ismét a Kengyelfutóé a szó. Azt kéri, ha van iskolás fiuk, adják hozzájuk. Majd áldást kérve, búcsút vesz.

Az iskoladramák hatását szövegszerűen is mutató játékban ezekből a zárósorokból áll a hívogatás, és nincs nyoma az adománygyűjtésnek. A bekérezkedésen és a bevonuláson túl a Gergely-nap emléke csak ilyen kis mértékben érezhető a darabban.

A Gergely-napi iskolai játékok jó példája Kecskemétinek az 1718-ban először, majd 1825-ben újra bemutatott darabja.²¹ A leghosszabb terjedelmű valamennyi között. Nincs felvonásokra, jelenetekre tagolva a négy részre osztható cselekmény, melynek színre vivői az iskola Rectora és portása (Custos néven), Bandi diák, két eddig iskolába nem került gyerek, az egyiknek az apja és a Gergely-napi játékok megszokott alakja, a nyitó és záró részt előadó Kengyelfutó. Az ő feladata a köszöntés („Áldás és Békesség ez érdemes Háznak”), az engedély kérése, hogy a múzsák (= diákok) bejöhessenek; jövetelük céljának ismertetése, hogy ti. a tanulók számát szeretnék szaporítani, és a bejövők felsorakoztatása, glédába állítása. A játék végén ő mondja a búcsúzó epilógust, ő kér bocsánatot, mond köszönetet.

Ez a darab iskolába nem járó, de oda nem is kívánczó gyerekek játszadózásával indul. Régi pajtásuk az iskolából távozik éppen, vállán fapuskával. Jól jönne nekik a puska kutyákat kergetni és más csíntevésre. Az övékénél sokkal jobb játék, időtöltés folyik az iskolában, meg tanulás, mondja nekik Bandi. Bandinak sikerül felkeltenie érdeklődésüket, rászánják magukat, hogy meglátogatják az iskolát.

„Az Oskolai Dolgok” címet viselő második részben a Rector óráján vagyunk. Leckét kérdez, jutalmakat oszt, aki nem tud jól felelni, büntetésképpen „megpisszegik”. Az egyik gyerekeknek kedve támad az iskolára. Hazaküldik tarisznyáért, meg hogy az apjával együtt jöjjön vissza.

Vissza is tér a fiú hamarosan. Az apja is vele van, de részeg, meg már nem is hall jól. A Rector be sem akarja engedni az amiatt is kötekedő apát, hogy a fia az iskolabajlásra vetemedett, holott tanulás nélkül is derék gyerek, jól ért a jószágokhoz. Az igazi tudományt az iskolában lehet megszerezni, mondja a Rector és ábécés könyvért távozik. Mire visszaér, a diákokat dalolásban, az öreget

²⁰ L. RMDE XVIII/1. 31. sz.

²¹ Kiad. Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 1913. 21. sz.

táncolásban találja. Az utóbbit nyomban kituszkolja. Fia azonban ott marad, a gyerekek örömmel befogadják.

Ezután következik a gergelyjárásokban szokványos adománygyűjtés. Kiderül, hogy Palinak nincs téntája, pennája, papirosa. Az egyik diák kiáll középre, és azt kéri „jó uraméktól”, segítsenek 1–2 pénzzel. De kér szalonnát, tojást, sódart; „a Musák verbungja majd holnap megveszi”. Ezután, még a Kengyelfutó köszönetet mondó szavai előtt, nóta hangzik fel arról, hogy a tudomány megékesíti az életet.

Az iskolai élet bemutatása, ideértve a rektornak az apával lejátszódó jelenetét is, Kecskemétinek, a gyakorló iskolamesternek élményéből származhatik. A kezdő és befejező formula, a nóta lehet nem tőle eredő „rég emléke”. A játék eredetiségére mutathatnak az itt feltűnően gyakori rendezői utasítások, melyek a gyűjtemény más darabjainál nem fordulnak elő.

Kecskeméti másolatának egyéb darabjai között még több elmés, tartalmas, cselekményes játékot találunk. Két változatban is olvasható a „Pallas seregének postájától” bevezetett tréfás, vegyes összetételű szereplőgárdától előadott vigaság.²² Feltehetőleg olyan évből való, melyben március 12-e még a farsang idejére esett. A főbb szereplők katonai rangot viselnek, de „Apolló Ármádiájának a vitézei”.

Ez a Regiment, mellybe a böltesség
Lakik és virágzik az igaz kegyesség.

A katonák ebbe a seregbe toboroznak tanulókat, mert

Aki soha nem járt még az Oskolába,
Az a tudatlanság szomorú álmába
Szendereg....

míg az iskolában paradicsom az élet.

Sajnálja is az „Oskolát elhagyott Gyermeke”, hogy a szántást, a jószágőrzést választotta a tanulás helyett.

Új tanuló nem jelentkezik, pedig háromszor is felcsendül a víg nóta. Egy táncmester is a színre lép, hogy a táncost irányítsa. Megjelenik ott a csipkét, gyolcsot, kanavászt áruló, szlovákul beszélő Sáfrányos, akinek szavait a katonák félreértik. Ott van a nyelvi komikumot szolgáltató, németes kiejtéssel a magyar nyelvet törő Német Katona. Egy Sidó meg azokat a tojásokat akarja megvásárolni olcsó áron, melyeket a gergelyjáróknak adnak az asszonyok. Mert a „Nyárs s kosár Hordozó” pársoros szerepében adományt is gyűjt, „szalonnát, húst s jó nagy kolbászokat”.

Mindezt kisiskolások adták elő, ahogyan a Kapitány mondja, mikor elnézést kér és köszönetet mond:

Látták kigyelmetek, hogy gyenge seregünk,
Nagy rollét jádzani tehát mi nem merünk.

A valóságban nem lehetett csekély feladat eljátszani a vígjátéki elemeket, helyzet-, sőt jellemkomikumot tartalmazó darabot.

²² Kiad. uo. 1914. 14. sz. (Vö. a Papp-féle másolat 6., 7. sz. darabjait!)

A tíz darab többségében katonák játsszák a szerepeket. De ez amolyan iskolások katonásdi játéka. Amint előbb láttuk, ezek a vitézek tanulókat jelentenek. Amikor katonákat toboroznak, a katonaélet szépségeit, örömeit felsorolják, dicsekednek a katonai pályán elért vagy elérhető sikerekkel, áttételesen mindezt a tanulói életpályára, az iskolai életre vonatkoztatják.

Nyíltan megmondják: „Nem Mars táborából, a Palláséból vagyunk.”²³

Mi nálunk a Legény nem úgy hadakozik,
Mint más Úrnál, karddal nem is vagdalkozik,
Hanem sétál, könyvet forgat s gondolkodik,
De ott is, ki tanul, jól avantizrozik.

Legyen a sereg vezére kapitány, generális, hadnagy vagy másvalaki, mind a tanulás, a tudás fontosságát hirdeti:

Semmit sem ér a pénz, semmit a gazdag kints,
Ha mind azok mellett egy tsepp Tudomány sints.

Kecskeméti másolatai közt van egyszerűbb szerkesztésű, csupán recitált strófaból álló Gergely-napi verselmény is, mint például a „Versek az A, B, C-ről”.²⁴ A Beköszönő „Pallas tábora fullér”-jának bejelentése szerint az Ábécé verbuvál. Minden betűre négy soros strófa jut; a hívogatás, a tanulás fontossága, a katona-dicsőség hirdetése mellett tréfás, halandzsaszerű mondókák. A T betű így verbuvál:

Tekintetes, Nemes tsupán tsak az lészen,
Tudomány tejéből aki bőv részt vészen,
Tehát kedves ötsém, tanulni légy készen,
Tudom, a Tudomány téged Nadgyá téssen.

Adománygyűjtés nincs.

Az iskolai gyakorlatban szokás volt az ábécé betűinek megverselése, főleg kisiskolások mondtak ilyen ritmusokat a vizsgákon. De a néphagyomány Gergely-napi szokásaiban is találkozunk az efféle versmondással.

Két alkalommal, 1822-ben és 1823-ban Kecskeméti leányokat is felléptet a tanulóknak (katonáknak) felcsapott személyek között.²⁵

A XVIII. század utolsó évtizedéből (Kecskeméti Sámuel esetében legkésőbb 1823-ból), az írásban fennmaradt Gergely-napi játékok iskolában előadott produkciók voltak, annak ellenére, hogy nagyrészt bennük is megtalálható a Gergely-napi köszöntés több formai és tartalmi jegye. A házaknál előadott, személyekre bontott, cselekményes gergelyjárás első hiteles, írásban fennmaradt emléke a fentebb kiadott szöveg.²⁶ Szabályos Beköszöntővel indul, melyben a Kengyelfutó mint a „házaló sereg” vezére köszönti a háziakat, bejelenti jövetelük célját, a toborzást („...ha lenne néktek is fiatalok // A’ kit mi közinkbe, tettzven, bé

²³ A 8. sz. darab. Kiad. uo. 1914. 3. sz.

²⁴ Az 5. sz. darab. Kiad. uo. 1913. 19. sz.

²⁵ A 8., 9. sz. darabok. Kiad. uo. 1914. 3., 11. sz.

²⁶ A mikrofilm nem ad semmiféle tájékoztatást a kézirat eredetéről. Keletkezése idejére a 48. strófából következtethetünk. E szerint a fiú 1820-ban születhetett, a toborzás 5–6 évvel később mehetett végebe.

adnátok.”). Szerkezetileg és tartalmilag is zavaró, hogy a „kisdéd tsoport”-ban ott van Márs. A gergelyjárásokban nagyon sokszor találunk katonaszereplőket, de azok katonásdit játszó diákok. Márs azonban félreérthetetlenül csak katonát verbuvál. Életében sem tanult, az ábécé betűit sem ismeri; mundért ad és lénungot ígér annak, aki a tenyerébe csap. Nem érzi Morió szavaiban a gúnyt, csak akkor érti meg, hogy rossz helyen jár, amikor a juhász „baltázással” fenyegeti. Távozásával válik a játék gergelyjárássá: hívogatóvá és adománygyűjtéssé. A szereplők közt van egy Öreg, aki otthagya az iskolát és katona lett. Megbánta esztelen lépését, de már késő. Tíz deák beszél a „kis ötskösnek” a tanulás szükségéről, hasznáról, az iskolai életről, hogy kedvet keltsen az iskolára. Mielőtt a műzsák elvonulnának az új diákkal, az Erszényes, a Tyukmony szedő Comissarius, a Szalonás, a Dobos adományt kér. Kapnak is, minthogy mindegyikük köszönő strófát mond. A Múza (= vezérlő deák) mond köszönetet a meghallgatásért, mivel hogy

Kedves jó barátim, már mi tovább megyünk,
Hogy másutt is ilyen tiszteletet tégyünk.

Maradjon ez házzal 's ennek lakosival
Őrzőül az Isten ő Szent Angyalival!

ÁPRILY ÉS A NYUGATOSOK

1. Annak, hogy egy költő az évek során alakított-e ki egyáltalán személyes kapcsolatokat a kortársakkal vagy sem, kik voltak a közeli barátai, ismerősei, mikor és hányszor találkozott velük – életműve szempontjából legfeljebb csak akkor van/lehet igazán jelentősége, ha ezek a magánéleti-élettrajzi mozzanatok, mint kísérőtényezők és külső körülmények, valamelyest befolyásolták egyéniségét, szemléletmódját, érdeklődését, bizonyítható nyomokat hagytak élmény- és ízlésvilágában, írásművészetében. Áprily Lajos és a nyugatosok között nem jöttek létre ilyen közvetlen kapcsolatok, hagyatékában vagy másutt legalábbis nem maradtak fenn erre vonatkozóan érdemleges adatok, s amit eddig tudhatunk, a költő kései visszaemlékező vallomásai, alkalmi nyilatkozatai alapján már számba vették méltatói.¹ Ám túl ezeken a szórványos és utalásszerű adatokon, jóval figyelemreméltóbbak azok a szemlélet- és magatartásbeli jegyek, poétikai és formanyelvi sajátosságok, amelyek mint valóban „nyugatos” hatáselemek vagy analogikus egyezések, hasonlóságok műveiben kimutathatók. Áprily tudvalevően már érett, kiforrott lírikusként szólalt meg és lépett a nagyobb nyilvánosság elé az első világháborút követő években, a romániai magyar irodalom megszületése és kibontakozása idején, s az a klasszicista tökélytel kimunkált formakultúra, mely a régít az újjal, a hagyományosat a korszerűvel oly eredetien harmonikus egységbe olvasztotta, költészetének később is fő jellegzetessége maradt. Költői önmagára találását és sikeres beérkezését azonban – miként egyébként erdélyi nemzedéktársai esetében is (Tompai, Reményik, Olosz, Bartalis) – szükségszerűen egy érlelődőszakasz előzte meg, melyben az alkotói-írástudói hivatás- és felelősségtudat felismerésének s az addigi műveltség- és olvasmányélmények, szellemi impulzusok hatásának egyaránt meghatározó szerepe volt.² Helyzetét nem csekély mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a nyugatosok (Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász, Tóth Árpád) által elindított és kiteljesített folyamathoz ő annak lényegében már egy lezárult szakaszában csatlakozott, amikor a korszerűt és eredetit keresve, a magyar lírában egyre inkább az avantgárd irányzatok vették át a kezdeményező szerepet,³ s a „nyugatos”-nak nevezett lírán belül is már a „második nemzedék” szegődött az elődök nyomába. Ezért írhatta róla Németh László 1927-ben – tömören jellemezve és sommázva helyzetét: „A magyar líra pillanatnyi bomlásából ő szigetre szállt, és szigetre mentett magvaiból gyönyörű flóra sarjadt. A kifejezés áhítatát, a természet tiszta sugallatát s ahogy ő mondja: az ember dallamát őrizte meg nekünk. Egyike azoknak a művészeknek, akik nem utat törve, de tiszta és komoly szívüket felmutatva válnak új idők követévé.”⁴

¹ GYÖRI János, *Áprily Lajos*. Bp., Szépirodalmi, 1970.; VITA Zsigmond, *Áprily Lajos az ember és a költő*. Bukarest, Kriterion, 1972.; Csér Ibolya, *Áprily Lajos*. Bp., 1987.

² Ilyen olvasmányélményekről tanúskodnak kéziratok feljegyzései, naplói (Petőfi Irodalmi Múzeum – Áprily-hagyaték; a továbbiakban: PIM), előadásai. Ez utóbbiak között: *A zseni természetrajza – a zseni és az iskola viszonya*. Székfoglaló beszéd. A nagyenyedi Bethlen Kollégium 1913/14. évi értesítője, 1914.

³ A nyugatos és az avantgárd törekvésekhez egyaránt kapcsolódó új nemzedék tagjai sorában: Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Sárközi György.

⁴ NÉMETH László, *Áprily Lajos*. Protestáns Szemle, 1927. 8.; uő., *Két nemzedék*. Bp., 1970. 191.

2. (*Ady vonzásában*) A század elején kibontakozó modern magyar lírával Áprily (akkor még Jékely)⁵ Lajos kolozsvári diákeveiben, egyetemi hallgatóként (1905–1909) került először kapcsolatba. Addig főleg Reviczky Gyula modorában verselgetett, akinek világfájdalmas-szентimentális hangulatisága és muzikalitása különben még számos későbbi versében érezte inspiráló hatását.⁶ De versírói gyakorlatában ez a hatás ettől kezdve kétségtelenül mindinkább veszített intenzitásából, alárendelődött Ady és a holnaposok, a nyugatos költészet vonzásának, amely az önkifejezés lehetőségeit kereső fiatal poéta tájékozódását – egyéb hatástényezőkkel együtt – fokozatosan új irányba terelte.

Legerőteljesebben Ady költészete (*Új versek, Vér és arany* című kötetek) keltette fel akkoriban a magyar–német szakos bölcsészhallgató érdeklődését. Miként azonban sok év múltán egyik előadásában ezt felidézte,⁷ eleinte ő maga is osztotta számos filozopter társa véleményét: Ady líráját még sokakhoz hasonlóan „érthetetlen”-nek, „frivol”-nak, „dekadens”-nek, „művészietlen”-nek stb. ítélte, mert kizárólag a konvencionális ízlés alapjairól közeledett hozzá. Aztán fokozatosan megbarátkozott vele, sikerült megértenie többek között a *Góg és Magóg fia vagyok én...* különös szimbolikáját éppúgy, mint *A Halál lovai* „csodás fenségét és minden misztériumát”. „A záruk egymás után lepatantak, mint egy elátkozott kastély lakatai – folytatta visszaemlékező vallomását. – Megtaláltam a föld alatti indákat, amelyek az egész költészetet szépségével és rütségével, finom vonásaival és ragyaival egy összefüggő nagy egységgé teszik. Tanúja lettem annak a ritka irodalmi látványosságnak, hogyan tud igazi alkotó tehetség stílusban és költő, nyelvben újszerűt teremteni.” Ami pedig egyebek mellett a „dekadens” jelző’ illeti – fejtegette hallgatóságának: – „Tagadhatatlan, hogy Ady Endrének – különösen az első korszakból – ilyen költeményei is vannak. Elsősorban *A Halál rokoná*-nak vagy a *Párisban járt az ősz* c. versnek fáradt hangulatára gondolok. D ezeknél nagyobb számban találhatók nála olyan alkotások, amelyek az erőnek önérzetnek, haragnak és fájdalomnak a fenségét érintő kitörései.”⁸

Közel egy évtized telt el e gondolatok és felismerések megfogalmazásáig, s ezalatt sok minden történt a nagyvilágban és – az időközben (1900-tól) Nagyenyeden tanárkodó – Jékely-Áprily Lajos életében, környezetében is (háborús események, családalapítás, idős szülők, betegség, barátok elvesztése stb.); de az Ady nevével fémjelzett új költészet iránti vonzalma nem lanyhult, sőt – a háborús katasztrófa és az azt követő történelmi sorsfordulat hatására még inkább felerősödött. Nem véletlen, hogy idézett előadásában az Adyról szóló gondolatmenetét így sommázza: „Tépett idegeit a háború még jobban megtépdeste, s ha háborús természet nézzük, abban lelkesítő dalt nem találunk. Nem tudott lelkesedni a háborúért, mert a kultúráért tudott lelkesedni.”⁹

Amikor az előadás elhangzott, Ady Csucsán („Csinszka”-val) utolsó nyarat töltötte. Immár halálos betegen. S ha korábban nem tudta, ezúttal már értesülhe-

⁵ Az Áprily nevet csak 1918-tól használta; Szentimrei Jenő Új Erdély c. lapja közölte először ezzel a vezetéknevvel verseit.

⁶ Az érzelmes hangulatiság és a jambikus verselés sok versében Reviczky utóhatását (is) jelzi.

⁷ Adyról az előadást 1918-ban a nagyenyedi Szabad Líceum keretében tartotta; kézírata: PIM, Áprily-hagyaték. Részletek első közlése: MÁTHÉ József, Igaz Szó, 1977. 10.; teljes szövege: *Alom egy könyvtárról*. Bp., 1981.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

tett (Vincze Géza közvetítésével) arról,¹⁰ hogy az enyedi Bethlen Kollégium tanári kara és fiatalsága „kitől tanulta meg őt érteni”.¹¹ Fennmaradt hiteles dokumentuma ennek az a képes levelezőlap, amelyet Ady (Vincze Géza aláírásával együtt) 1918. július 26-i keltezéssel Csucsáról Nagyenyedre – a címzés szerint – „Nagyságos Jékely Lajos főgimn. tanár”-nak küldött, ennyit írva rá: „Üdvözli Ady Endre”.¹² Azt persze aligha sejtette, hogy a nagyenyedi irodalomtanárban egyúttal művészt, értő költőtársat is üdvözölt, akinek asztalfiókjából rövidesen „versek búvópatakja”¹³ indult el a nyilvánosság felé. Akkor ő már halott volt.

Nemsokára, amikor megkezdődtek a csatározások Ady szellemi öröksége körül, Áprily – már a születő erdélyi magyar irodalom egyik reprezentánsaként – a *Patroklos alszik* című versével hódolt „a halott Ady emlékének”.¹⁴ Mitologikus jelképbe sűrítve, de félreérthetetlen céllal fejezte ki Adyhoz és az általa képviselt eszményekhez való ragaszkodását. Az ógörög mitológia homéroszi eseménymozzanatának képsorával Patroklos–Ady sorsának végzetzerű következményét, tragikumát ragadta meg: „Ó, Patroklos nem volt még ilyen árva, / bár birtokáért bőszült torna foly – / homoksebezte, halott ajkára / azért fagyott a furcsa, torz mosoly...”¹⁵ Tanulmányt is közölt ebben az időben Adyról,¹⁶ amelyben a *Versék* című legelső kötet (1899) főbb motívumait, stílusjegyeit, versformáit vizsgálva, azt bizonyította, hogy ez a kötet már „magában rejtegeti néhány év múlva a kibomló költészetének lehetőségeit, mint halvány könnyű bimbó a súlyos termést”; majd a későbbi Ady-versek formatechnikai sajátosságainak első jelentkezését, előzményeit követte nyomon (szimbolista elemek, gondolatritmus, a jambus szabad kezelése, szóhasználat stb.). Tartalmi vonatkozásban meg a kötet legérdekesebb jellemzőjének azt tartotta, hogy versenyanyagában a „vérbeli Ady-témák, helyzetek, és akcentusok elődei” már „elég sűrűn felötlének”. „A fő különbség az első és a későbbi megjelenés között – vonta le összehasonlító következtetését – az a tragikus alapszín, amely az Ady-versek nagy részének már az *Új versektől* kezdve fő jellemvonása lett, mióta a Halál finom remegésű idegei számára végzetes előérzette súlyosodott.” Elemző fejtegetésével – akárcsak idézett előadásában – végső soron azt hangsúlyozta, hogy Ady öröksége egységes egész, alkotóelemei fejlődéstörténetileg (is) szervesen összefüggének egymással, s csakis e belső összefüggések tüzetes ismeretében értelmezhető és értékelhető reálisan. Reviczky, Vajda, Endrődi, Kiss József hatásának nyomait fürkészsze, akarva-akaratlanul, egyszersmind önmagáról is vallott, hiszen az évek során ő maga is hasonló életérzéssel, belső dilemmákkal viaskodott,¹⁷ neki is előbb a századvégi líra vonzásából kellett szabadulnia, hogy kialakíthassa költői világát, egyéni hangon szólalhasson meg. És ebben épp Ady példája ösztönözte, aki felkeltette benne az eredetiség igényét, kitágította ízlésvilágának és érdeklődésének határait.

¹⁰ Vincze Géza Áprily osztálytársa volt a kolozsvári ref. kollégiumban; a második világháború után elsőként méltatta költészetét (*Áprily Lajos, Új Hang*, 1956. 9.)

¹¹ Bozók Éva, *Beszélgetés Áprily Lajossal*, Könyvtáros, 1966. 1.

¹² PIM, Áprily-hagyaték.

¹³ Bozók Éva, i. h.

¹⁴ A vers alcíme.

¹⁵ ÁPRILY Lajos, *Összes versei és drámái*. Bp., Szépirodalmi, 1990. 34.

¹⁶ ÁPRILY Lajos, *Ady Endre első verskötetete*. Zord Idő, 1921. 11–12. sz.

¹⁷ Vö. Bozók Éva, i. h.; GYÖRI János, i. m.

Költői eszmélkedése mindazonáltal különbözött is az Adyétól; mások voltak – majdnem két évtizeddel későbbi – indulásának objektív és szubjektív feltételei. Mindenekelőtt: irodalmi készülődésének színhelyei, a szárazadeji Kolozsvár és Nagyenyed, ha mégoly gazdag hagyományos műveltséget kínáltak is számára, korántsem bizonyultak olyan fogékonyaknak az új iránt, mint például Nagyvárad, amely Adyt és a holnaposok mozgalmát felkarolta. Nagyenyed az erdélyi „hagyománysűrűség városa” volt ugyan – ahogy Áprily később nevezte,¹⁸ de „zsibbadt, egyzenéjű” vidékisége¹⁹ akkoriban még éppúgy nem sokkal jelentett többet, mint annak idején Adynak a szintén bőséges hagyományokkal rendelkező Debrecen, a „maradandóság városa”.²⁰ Alkati beállítottsága, temperamentuma is más volt, mint az Adyé; tartózkodó, zárkózott, befeléfordulásra hajlamos, a külső hatásokra nehezebben reagáló. Az Ady-versekkel való találkozás-megismerkedés mindenesetre előbb tanácstalanságot, kételyt, válságot idézhetett elő benne, rádöbbenhetette arra, hogy Reviczkyék nyomdokain *már* nem haladhat tovább, az új költői törekvésekhez pedig csak úgy érdemes szegődnie, ha nem válik Ady-epigonná. S hogy végül is el tudta kerülni ennek veszélyét,²¹ eredeti tehetségének köszönhetette, amely az új ösztönzésekkel és példákban csupán azt fogadta be és érvényesíttette, ami természetének és ízlésvilágának leginkább megfelelt.

Az Ady-élmény azonban nemcsak mint tehetségfelszabadító és eszméltető vonzerő hatott Áprilyra, nyomokat hagyott költői világában, írásművészetében is. Eddigi méltatói már jó néhány olyan tárgyi-tartalmi vonatkozásra, gondolat- és életérzésbeli egyezésre, párhuzamra felhívták a figyelmet, amelyek a két költő szellemi rokonságáról, illetve (esetleg) vélhetően közelebbi Ady-ihletésről tanúskodnak.²² E rokonító egyeztetések, analógiák egy része indokolt, hiszen némelyikre maga Áprily utal verseiben és prózai írásaiban. Kevésbé meggyőzőek, sőt – túlzóak viszont az olyan feltételezések, amelyek bizonyos világnézeti, szemléleti, tematikai indításokat föltétlenül Ady-hatásnak tulajdonítanak. Ilyen többek között az „erdélyiség” és a nemzeti hagyományokhoz való fordulás (Apáczai, Szenci Molnár, Csokonai, Katona, Kőrösi Csoma stb. idézése), amely valójában már eleve, minden külső ösztönzéstől függetlenül is, szervesen beletartozott élményvilágába, semmiképp sem tekinthet tehát „Ady-örökség”-nek.²³ Azok a mitológiai és bibliai példák, antik vonatkozások sem (Ikarosz, Oidipos, Antigoné, Ahasvér, Ezsaiás, Jozafát, Hagen, Gieseler, Spartacus stb.), amelyek verseiben akár parabolikusan, akár utalásszerűen előfordulnak. Ezek forrásai minden bizonnyal Áprily olvasmányélményeiben keresendők; mint ahogyan Schopenhauer, Nietzsche, Lombroso, Strindberg, Bergson stb. hatásáé is (az oroszokról most nem szólva),²⁴ de különben valamennyi nyugatos (Juhász, Babits, Kosztolányi, Tóth) és az erdélyi pályatársak (Tompá, Reményik, Berde, Olosz) esetében is.²⁵ Az újkor

¹⁸ ÁPRILY Lajos, *Nagyenyed. Protestáns Szemle*, 1939. 7.

¹⁹ ÁPRILY Lajos, *Összes versei és drámái, Enyedi csend*, 141.

²⁰ ADY Endre, *A Maradandóság városában*. Verseik. Kritérium, 1979. I. 210.

²¹ BENEDEK Marcell, Á. L.: *Ábel füstje*. It 1959. 1.

²² L. GYÖRI János, *VITA Zsigmond, CsÉP Ibolya, i. m.*

²³ PAPP István Géza, *Ady öröksége Áprily Lajos költészetében*. Életünk, 1988. 2. sz.

²⁴ Ifjúkori kéziratos feljegyzéseiben hivatkozások találhatók Puskin, Lermontov, Turgenyev műveire is, amiket akkor még németül olvashatott, de könyvtárában egy magyar nyelvű Turgenyev-kötet is található: TURGENYEV Sz. Iván, *Csendes vidékiek*. Elbeszélés. Ford. SZABÓ Endre. Bp., 1902.

²⁵ Erre utalnak műveik, egymás közötti levelezésük, a kor irodalmi-kulturális sajtójában megjelent közlemények (Figyelő, Nyugat, Renaissance, Genius, Erdélyi Helikon stb.) és egyéb írásos dokumentumok.

szellemi-művészeti törekvései mellett az antikvitás és a középkor értékei valamennyiük érdeklődési körébe beletartoztak, és mindezek tanulságai – alkotónként nyilván más-másféleképpen – beépültek műveikbe.

Ady költészetének művészi-formanyelvi hatáselemei az egyes Áprily-versek globális arculatát, sajátos minőségét nem érintették, többnyire csak szórványosan, mint adys reminiscenciák vagy asszociációk, nyelvi-stiláris részmozzanatok szövődtek bele az adott szövegegészsébe.²⁶ Nem tekinthető Ady-hatásnak – esetleg csak analogikus párhuzamnak – például az *álom*-motívum viszonylag gyakori előfordulása mindkettőjüknél; néhol mint az egész mű részsképeit egybefogó, strukturáló alaptényező (Ady: *Álmodik a nyomor, Álom: az Isten, Álom a Méhesről*; Áprily: *Álmodozva, Álom a vár alatt*),²⁷ másutt csupán villanásszerűen, egy-egy kép- vagy hasonlatsor alkotóelemeiként (Ady: *Álmok után, A múltak álmán*; Áprily: *Emberek, Zúg a patak, Örökség, Valamikor, Fegyverszünet, Holló a kereszten* stb.). Az álom (álomszerűség) különben a múlt század utolsó harmadától általánosan elterjedt motívuma volt a modern – főképp az impresszionista és szimbolista – európai lírának; a magyar költészetben előbb többek között Vajda, Reviczky, Komjáthy, majd Babits, Juhász, Kosztolányi verseinek is. Inkább tekinthető viszont Ady-ihletésnek Áprilynál az álomhoz közel álló *látomás*, a vízió: Adynál szecessziós-szimbolista, Áprilynál romantikus-impresszionista jellegű szövegközegben (Ady: *Vízió a lápon, Találkozás Gina költőjével, Emlékezés egy nyár-éjszakára* stb.; Áprily: *Hómezőkön is túl, Nevek, Esti dal, Így akarja a sors, Rönk a Tiszán* stb.).²⁸ Külön összehasonlítás-egybevetés tárgya lehet a *halál* motívumának helye és szerepe a két költő verseiben: Adynál legtöbbször mint az emberi létezés egyik kulcsszimbóluma, az Élet drámai ellenpólusa,²⁹ Áprilynál rendszerint a vereségben megszólaló *elmúlás, mulandóság* melankolikus-elégikus alaptémájaként, amely mint életérzés úgyszólván egész természetlíráját (különösen őszi és téli hangulatképeit) behálózza.³⁰ Jó néhány versében tragikus jelentésfunkcióval, az Adyéval részben rokon fátumérzet, sorsszerű kiszolgáltatottság és tehetetlenség nyugtalanító érzésállapotaként jelenik meg (*Antigoné, Nevek-ciklus, Patroklos alszik, Halálmadár, Ikaros, Holló-ének, Magányos aktor Kecskeméten, Annának hívták-ciklus*), másokban – főleg az öregkori rövid lírai meditációkban és négy sorosokban – a lélek mardosó önvád és hiányérzet, a mulandóságba való kényszerű belenyugvás és sztoikus számvetés motivikus dilemma-változataiként.³¹ Ugyanígy egybevetésre kínálkozik verseikben a *távozás* és *menekülés* motívumpárja, amely Adynál többnyire az adott létállapottal, sorshelyezettel szembeni harag, dacos-lázadó elégedetlenség költői magatartásának és drámai indulatainak kifejezője, Áprilynál pedig leggyakrabban mint az illúzióvesztés, csalódottság, magány, bezártság

²⁶ Ez nemcsak a korai versekre, hanem a későbbi, a kiforrott (húszas években írott) művekre is érvényes. Részben ellentmond ez Illyés Gyula egykori megállapításának (*Ady öröksége*, 1934): „Se nyelvvezetéknek, se költői magatartásának, se kifejező fordulatainak nincs nyoma az utána következő nemzedékben, ezt ma már biztosan megállapíthatjuk.” ILLYÉS Gyula, *Iránytűvel*. Bp., 1975. I. 411.

²⁷ ADY, *Vér és arany, Illés szekerén* c. kötetei; vö. KIRÁLY István, *Ady Endre*. Bp., Magvető, 1970.; ÁPRILY, *Összes versei és drámái*. Bp., Szépirodalmi, 1990.

²⁸ L. KIRÁLY István, i. m.; VARGA József, *Ady és kora*. Bp., Kossuth, 1977.

²⁹ L. KIRÁLY István, i. m. II. 239–242. stb.

³⁰ Vö. GYÖRI János, VITA Zsigmond, i. m.; KUNCZ Aladár, *Áprily Lajos*. Tanulmányok, kritikák. Bukarest, Kriterion, 1973.; újabban: FRÁTER Zoltán: *Áprily Lajos*. Bp., Balassi, 1992.; KARÁDY Zsolt, *Természet és halál Áprily Lajos költészetében*. Holnap, 1993. 2.

³¹ L. főleg a *Jelentés a völgyből* és az *Akarsz-e fényt?* c. kötetek versciklusait és lírai miniatúrait!

okozta elvágyódás, álom- vagy látomásszerű menekülés vissza a gyermekkorba, a tér- és időbeli messzeségbe vagy a természet világába (*Hómezőkön is túl, Hallali, Tündérhatáron, Tetőn, A márványunk meséje, Karmester-ős, Opitz Mártonhoz, Álom a vár alatt, Séta egy holt városban, Nostalgia, Rasmussen hajója* stb.). Mindezek nyilván nemcsak bizonyos életérzésbeli hasonlóságokra, hanem alkati-magatartásbeli különbségekre is rávilágítanak.

Kifejezettebben az Ady-hatás nyomaira utalnak viszont azok a nyelvi-kifejezésbeli fordulatok, szavak és szókapcsolatok, mondattani, szórendi és hangzásbeli (intonációs) sajátosságok, amelyek Áprily néhány – főleg első alkotói korszakában (1918–1929) írt, kötetekbe foglalt – versében felbukkannak, egyik-másik sor vagy sorkapcsolat, strófa összetevőiként. Ilyenek például³² az adys szóösszetételek: Élet-szálloda, romgyermekvilág, ifjúság-vulkán, láva-óceán, patak-herold, múlt-örvény, sors-sötéten, bölény-felhők, rom-élet, világ-traverzek, felleg-bíbor, villám-karmester, felleg-zongorák; felsorolások, halmozások: „Holdas tetők, virághavas tér, / dalok, tüzek, csodák: / nem az enyém többé!...” (*Kolozsvári éjjel*), „S amint egymás keblére ráborulunk / remegve, fázva, lázba, csókosan, / úgy érzem: gyúlt ajkaink tüzének / valami csodás glóriája van.” (*Láng a ködben*); birtokos jelző hátravetése (inverzió): „S mégis: ölen a fényes, enyhe nyárnak / sötét csoportok vérről deklamálnak.” (*Vonatra várók*), „De túl romon, ha perce jön csodáknak, / a mély megkondul, mintha vallana” (*Vallomás*), „Köszönöm a szél jóízét, / aromáját a barka-szagnak”, „Habos felhők fejem felett / vitorlásan feszülve szállnak. / Üzekedő játékaik / köszönöm életnek, halálnak.” (*Köszönet a napsugárnak*). Ez utóbbi idézet példa egyúttal az Adynál gyakori névelőelhagyásra is; Áprilynál: „Tavaszkodik. Holt tavaszok / fáradt szívembe visszajárnak”; továbbá – a *Rasmussen hajójában*: „Páncél szügyét a fergetegnek / halálra-szánt daccal szegi.”, „Ahol kiköt, fehér öbölben / virág és asszony nem terem.”; *Téli reggel*: „Ködben ember haladt. / Páncélos hó harsant a súly alatt.” Az alany értelmezőjének kiemelése: „Ha néha jelzésül kigyújtom, / kód ostromolja lángomat.” (*A vasúti őr dalol*). A nyomatékosító-tagoló ritmus érdekében hol az egyik, hol a másik mondatrész kerül a sor elejére a *Holló-énekekben*: „Lomb aranylik / lenge ágon, / pók ezüsthöz / holt mezőket. / Holló-hangok / hamvas égen – / holló-párom, / hallod őket?”, „Sírdombjáról / Kurta nyárnak / egyszer ők is / útra szállnak. / Észak útján, / soha délnek / – zeng fölöttünk / sorsos ének –, / soha hadban, / csak magukban, / szél előttük, / hó nyomukban”; vagy: „Ritkábban jössz, nemes madár, / madara szépséges titoknak”, „s én áldottam varázslatát / fiatalos jövőtednek.” (*Ének a halkuló madárról*); „A sorsom, vén ellenfelem, / fehér zászlót békülve lenget.” (*Fegyverszünet*).

A példák sorát nyilván még folytathatnók más (és későbbi) versekből is, amelyek olykor csak nagyon áttételesen, árnyalati jegyeikben emlékeztetnek Ady költészetének utóhatására, de mindezek és a hozzájuk hasonló hatáselemek azt igazolják, hogy Ady formaújító eredetisége, ami a költői nyelvhasználat szinte valamennyi szférájára kiterjedt, Áprily költészetében is észlelhető nyomokat hagyott. És elsősorban épp a korábbi szokványostól való eltérése, új szóhasználat, költői grammatika, szövegintonáció meghonosítása, a szórend, kihagyás, inverzió stb. sajátos alkalmazása révén – a művészi kifejezőmód sűrítő-tömörítő eljárásával. Sugárzó ereje – paradox módon – még Áprily különbözőségeiben, ellentétes művészi eszménykövetésében is észrevehető. Amíg Ady például, mint köztudott, a prozódiai konvenciókat elutasította, a jambikus verselés föllazítását kiteljesítette

³² LACZKÓ Géza, *Ady költői nyelve, Öröklés és hódítás*. Bp., Szépirodalmi, 1981.; ZOLNAI Béla, *Nyelv és stílus*. Bp., Gondolat, 1957.; GRÉTSY László: *Ady versmondatai*. It 1954. 3. sz.

és szimultán ritmust alkalmazott.³³ Áprily megmaradt az egyénisége szerint megfelelőbbnek érzett, hagyományos és szabályszerűbb (főleg jambikus) versformáknál, s ezeket mintegy áthangszerelve, a modern érzéstartalmakkal szinkronba hozva, a legnagyobb tökélytel alkalmazta. Különbözését, másságát – az említett alkati vonások mellett – emberi-költői sorshelyzetének és szerepvállalásának sajátos jellege is nagy mértékben indokolta, de talán nem véletlen, hogy mintha éppen ezt hangsúlyozandó, Adyval „perelve” – „Az Értől az Óceánig” dacos ambíciója helyett inkább annak fordítottját (az óceántól az érig), a szerény elvonulást, a nagyvilágtól a szülőföldre, a forrásokhoz visszatérést választotta: „Futunk, futunk a látomással, / súlyos habot hasít a szánk. / Riadozunk az óceántól, / az ér, az ér a mi hazánk.” (*Pisztrángok kara*).³⁴

3. (*A többi nyugatos vonzásában*) Adyval egy időben más nyugatos költők is „lázba” hozhatták a megszólalásra készülődő fiatal poétát, majd rokon hangokra ösztönözhatték a már kiforrott költőt. Példájuk feltehetően valamelyest mintegy mérsékelte, letompította az Ady-versek sokkoló erejét, „átszűrte” hatásukat; a poézis járhatóbb útjait-lehetőségeit (is) kínálták számára. Meggyőzték arról, hogy Adyval az élen egy egész nemzedék tört be „új időknék új dalaival” a magyar költészetbe, s ez a szellemi-művészi „stafétaváltás” szükségszerű folyamat következménye. Később így emlékezett vissza erre a fordulatra: „De jött a kor lírai forradalma: Ady és a holnaposok két nagyváradi kötete. Utánzó nem lettem, de nem kerülhettem el a hatásukat. Tanárom kedvetlenül fogadta újabb verseimet (konzervatív irodalmi felfogása volt),³⁵ s rövid bírálata egy időre elhallgattatott. Pedig nem is Ady-hatásokat éreztetek azok a versek, inkább Dutka Ákos és Juhász Gyula hatott akkor reám.”³⁶ „Akkor” – azaz: 1918 előtt, amikor Áprilynak – Jékely Lajos néven – még mindössze csak két verse jelent meg nyomtatásban, a többi (elég sok: 1906–1908 közötti „zsenge”) – mint megannyi kísérlet, előgyakorlat sokáig (évtizedekig) nem került a nyilvánosság elé.³⁷ Nem kizárt, hogy az Ady-hatás bizonyos – a fentiekben érintett – elemei akkoriban épp az ő közvetítésükkel, műveik áttételein „szivárogtak” verseibe.³⁸ Erre enged következtetni például egyik (1906-os) kéziratoss töredéke, majd ennek (1908-as) kiegészítő folytatása:³⁹

Tegnap még a kacér jelent öleltem,
Ma már lesem a jövő fátyolát;
Holnap ábrándosan csókolja lelkem
A haldokló múlt hűlő ajakát.

(Ezután a füzetben másfajta kézírással:)

³³ Vö. KIRÁLY István, i. m.; GALDI László, *Ismerjük meg a versformákat*. Bp., Gondolat, 1961. 107.; SZILÁGYI Péter, *Forma és világkép*. Bp., Szépirodalmi, 1981.

³⁴ Erre utal BENEDEK Marcell is: vö. Áprily Lajos: *Ábel füstje*. It 1959. 1. sz.

³⁵ Kovács Dezső (1866–1935) 1910-ig a kolozsvári ref. kollégium tanára, majd igazgatója; kiváló novellaíró is volt.

³⁶ ÁPRILY Lajos, *Így kezdődött, Álom egy könyvtárról*. Bp., 1981.

³⁷ ÁPRILY Lajos, *Megnőtt a csend. Összegyűjtött versek*. Bp., Szépirodalmi, 1972.; *Összes versei és drámái*. Bp., Szépirodalmi, 1990.

³⁸ Ti. adys nyelvi-stiláris hatáselemek Dutka, Juhász, Emőd Tamás és mások akkori műveiben is szép számban találhatók.

³⁹ Kiadatlan; PIM, Áprily-hagyaték.

Mutatur: törvény. Megváltoztam én is
(Kezem vonása is megváltozott)
S a változás új elveket hozott,
Rajongó szívem lecsillapult mégis.

Sok színes álmom semmiségbe ment,
Nem izgat már *jövőmnnek tündérfátyla*.
Kihalt a múlt. Csak egy a *szívem vágya*
*Ölelni forrón a kacér jelent.*⁴⁰

(Hadd jegyezzük meg: nem lehet véletlen, sőt – jelzésértékű, hogy e verstöredékek egyazon füzetben – Reviczky-, Vajda-, Komjáthy-, Balázs Béla-, Emőd Tamás-idézetek tőszomszédságában – két sor olvasható Ady *Léda a kertben* című verséből: „Lankadt virágok könnyes kelyhekkel / siratják a csókjainkat”, amivel – érdekes módon – rokon képzetet idéz föl a Jékely-Áprily-töredék két sora: „Holnap ábrándosan csókolja lelkem / A haldokló múlt hűlő ajakát”; ezután meg Ady *Párisban járt az ősz*, illetve a következő füzetlapok egyikén *A Halál lovai* teljes szövege található.)⁴¹

Dutka Ákos verseiben (amelyeket a többi új költőével együtt már akkortájt ismerhetett⁴² valószínűleg az Adyénál mérsékeltébb, visszafogottabb – de azért mégis adys – nyugtalanságot, szecessziós pátoszt s a modern életérzésnek még egy konvencionálisabb, elfogadhatóbb kifejezésváltozatát érezhette magához közelinek, amely a dekorativitást impresszionista zeneiséggel egyesítette.⁴³ A Dutka-versek olyan gyakori motívumai, szókapcsolatai, mint a titokzatos homály, titkos messzeség, sejtelmes naplemente, félelmetes csönd, fátylas kábultság, szomorú, könnyes, szent, csókos álom (vagy éjszaka), méla, babonás szemek stb. – Áprily akkori verseiben is valamilyen rokonváltozatban, hasonló asszociációkkal megtalálhatók. Íme néhány párhuzamos példa:

Dutka:

Sötét vizek fáradt hajósa
Örökké vágyó szomjas ember;
Voltam bús titkok kutatója,
Sorsom síró sopánkodója,
Ki menni készül s menni nem mer.

.....
Szállj! Szállj vihar! Zászlónk lobogjon!
Sorsom, utam a szélre bízva,
Én asszonyom e szent szerelmet,
Mint drága borral teli kelyhet
Igyuk! – s ne nézzünk vissza.

(*Öreg hajós vidám zsoltára*)

⁴⁰ CsÉP Ibolya közvetlen Ady-ihletést feltételez (l. i. h. 30.), de talán a Dutka-közvetítés valószínűbb. (Kiemelés tőlem – M. J.)

⁴¹ PIM, Áprily-hagyaték.

⁴² Dutka A Holnap-antológia egyik társszerzője volt, de verseit a Nyugat is közölte. Első három kötetéről (*A föld meg a város*, 1908; *Dutka Ákos új verseskötönye*, 1912; *Ismerlek Caesar*, 1917) – kissé talán igaztalanul – elmarasztalóan vélekedtek a kortársak; Ady-utánzóknak, üresnek, pongyolának ítélték (ADY Endre, *A föld meg a város*. *Dutka Ákos verseskötönye*. Nyugat, 1908. 12–13. sz.; TÓTH Árpád, *Dutka Ákos: Ismerlek Caesar*. Nyugat, 1917. 9. sz.)

⁴³ Vö. KOMLÓS Aladár, *Dutka Ákos*. In *A magyar irodalom története, 1905-től napjainkig*. Bp., Gondolat, 1971. 229–230.

Mi is megyünk már... vár a fészünk:
Az álmok hónapos szobája,
S lelkünkben halkan, zokogva sír
A szépség, az élet melódiája.
(Az utca dalol)

Hallom, hogy a mi csókjaink
Mindig, örökre élni fognak
S oltára hány lélekben lesz
Az én csókos fekete asszonyomnak.
(Az én asszonyom ünnepei)

Jékely (Áprily): Átszellemülve, néma kéjjel
Szívod be a menny sugarát:
Sejtelmes, túlvilági éjjel –
Ó, Lyrák, Cassiopeiák!...
(Ad astra!)

Szerelmesem naiv világát,
eszményeim poézisét,
az élet fátyolos varázsát
lelkem kacagva tépi szét.
(Lemondás)

Bús ciprusok fekete árnya
hintáz a csobbanó habon.
Bús ciprusok fekete árnyát
halkan hasítja csolnakom.
(A túlsó part felé)

...Virágos, zongorás szobámon
Egy borongó árnyék fut át,
s valahol gúnyosan csaholnak
az őszi éjben a kutyák.
(Az éj kutyái)⁴⁴

Ezek a hatásjegyek – Dutkánál jórészt még Ady *Még egyszer* és az *Új versek* című kötetének rekvizitumaiként – Áprilynál is majd csak évek múlva, a kiforrottabb művekben cserélődtek fel összetéveszthetetlenül egyéni stílusjegyekkel, motívumokkal.⁴⁵

Alkat, életérzés, szemléletmód, formaeszmény tekintetében egyaránt a fiatal Áprily valamennyi nyugatos közül valóban Juhász Gyulát érezhette legközelebbi rokonának. Juhász tudvalevően (néhány évi vidéki tanárkodás után)⁴⁶ Váradon

⁴⁴ A Dutka-idézetek a *Kallódó dallamok* c. kötetből; Bp., Magvető, 1970.; Áprily 1918–1929 között megjelent kötetei: *Falusi elégia*, 1921; *Esti párbeszéd*, 1923; *Rasmussen hajóján*, 1926; *Vers vagy te is*, 1926.

⁴⁵ Vö. *Összes versei és drámái*.

⁴⁶ Juhász 1906–1913 között Máramaroszigeten, Léván, rövid ideig Nagyváradon, majd Szokolcán, Makón tanárkodott.

A Holnap Társaság (és antológia) kezdeményezője és szervezője volt. Ady egyik legodaadóbb híve és barátja, de költészete még ebben az erős vonzáskörben is mindvégig megőrizte sajátos karakterét, egyéni jellegét.⁴⁷ Az a melankolikus kedélyállapot, érzékenységek, mely bensőséges hangú, elégikus verseiben megnyilatkozott, Jékely-Áprily Lajosnak is jellemzője volt. Áprilyból persze hiányzott az a lobogó küldetéstudat, szociális hevület, amely a vidéki (később: szegedi) magányban és elszigeteltségben, érzelmi válságokkal viaskodó költőnél olykor a visszafojtott nyugtalanságnak és belső feszültségnek vulkanikus kitöréseit, áradó szenvedélyességét eredményezte verseiben. Érdemes egybevetnünk például Juhász (1905-ös) *Himnusz az emberhez* és Áprily az *Ember* (1908-ban írt és 1909-ben publikált) korai versét. Alaptémájuk lényegében azonos: az ember dicsérete, aki magasztos célokat igyekszik valóra váltani, illetve ilyenekről álmodik.⁴⁸

Az emberhez száll himnuszom ma,
Hittel hadd harsogom dalom,
Nagy ismeretlenek helyébe,
Dacos fejem meghajtva mélyen,
Szelíden és örök reményben
Ez ismerőst magasztalom.

Ember! Hittel hiszek tebenned,
Ember! Forrón szeretlek én.
Te végzetes, te forradalmas,
Te halálban is diadalmas,
Utód az Isten örökén.

(*Himnusz az emberhez*)

Köztünk járnak – jól ismerheted –
büszkén, fennköltén, mint az istenek,
kikkel különben gyakran értekeznek;
téged, Köszönd meg, hogyha észrevesznek.
De ezt nekik meg kell bocsátanod,
mást szomjaznak, a fényontó napot;
szemük kibírja nem káprázva, bátran –
és lenn csúszkálnak itt a föld porában.

S köztünk járnak – hátha ismered? –
szelíd, csöndben merengő emberek.
Lehajtott fejjel, búsan, szenvedőn
a porba néznek önfeledt-merőn.
A hangjuk halk, a léptük ingatag,
megannyi félszeg, álmodó alak,
szemük csak rejtve, néha-néha lobban –
s ott jár a lelkük fenn a csillagokban.

(*Ember*)

⁴⁷ Juhász Ady iránti tiszteletéről több verse tanúskodik (*Ady, a jós, Ady emlékének, Ady Endre köszöntése, Ady Endrének stb.*)

⁴⁸ Juhász Gyula *Összes versei*. Bp., Szépirodalmi, 1959. 53.; ÁPRILY Lajos, *Összes...*, 466.

Juhásznál a téma – a műfajnak megfelelően – emelkedett, ünnepélyes hangú himnuszként, szenvedélyes vallomásként bomlik ki, Áprilynál jóval „hűvösebb” és tárgyilagosabb (kissé ironikus árnyalatú) meditációként. Juhász versében az alkotó, teremtő ember dicsérete egyenesvonalúan emelkedik az első szakasz kijelentéseitől az utolsó (ötödik) himnikus magaslataig. Egy patetikus kérdés után újabb és újabb felkiáltások, nyomatékosító ismétlések, megszólítások fokozzák, teszik egyre intenzívebbé és teljesebbé a vallomást. Áprily (Jékely) versének mindössze két strófájában két „embertípus” kontrasztja körvonalazódik – a lírai én „önmegszólító” alaphelyzetéből, első monológjaként: egyik a büszke fennhézójóké, akik úgy járnak-kelenek, „mint az istenek”, „és lenn csúszkálnak itt a föld porában”, másik a „szelíd, csöndben merengő”-ké, akik „Lehajtott fejjel, búsan szenvedőn / a porba néznek önfeledt-merőn”, de „ott jár a lelkük fenn a csillagokban”. Itt a Juhásznál egy tárgyilagosabb, vívódóbb, szkeptikusabb tudat- és érzésállapot szólal meg.

Közelebbi hasonlóságot, illetve párhuzamos megfelelést mutat két másik – évekkel későbbi – vers: Juhász *Magyar falu csöndje* (1915) és Áprily *A malom* című költeménye (1918). Idillikus falusi életképnek ígérkezik mindkettő, ám az indítás utáni képsorokba – Juhásznál burkoltabban és sejtetőbben, Áprilynál nyíltabban és közvetlenebbül – a háború hangulata szövődik bele.

Öreg apók hosszú pipával
Bólintanak a ház előtt,
Az orgonák lila virága
Esőzi be a temetőt.

A sírok kertje mellett szántás,
fekete föld, felhőt akar,
A tavaszégen varjú szánt át,
Vén, szürke varjú, gyászmagyar.

A lányok violája fonnyad
A kék Máriakép előtt,
Öreg anyók új hírt dohognak
S járják az ájult temetőt.

A söntés csöndjén, barna árnyban
Iszik két, három nyomorult
S a bakter a vak éjszakában
Kutyákkal kezd nagy háborút...

Áprily verse is békés, nyugalmas hangulatú képpel indul („Egyhangúságban csacska izgalom: / hullámos árban ócska kis malom. / / Láncokra verve sok-sok éve már / ezüst vizen arany termésre vár.”); hogy aztán e harmóniát a keserű, fájdalmas emlékezés zavarja meg: a malom a tengerivel együtt gondokat „őröl”, átsugárzik rá az emberi szenvedés, monoton zakatolásába falusi asszonyok, leányok fájó panasza, zokogása vegyül:

Most künn a szél is búsabban dudol,
míg elbeszélnek a holt fiuról.

A vén kaszál, a gyöngé kéz arat,
s a fiú lent a Montellon maradt...

És újra hallasz minden régi neszt
s egy régi asszony új mesébe kezd.

És közben hull a liszt: örök homok –
s a nagy kerék künn sóhajt és zokog.

Itt a „malom”-nak – a háború borzalma mellett – nyilvánvalóan általánosabb jelentése is van: az emberi lét csüggesztő végeessége, a mulandóság, a halál kérlelhetetlensége. Ez utóbbi jelentéstartalmat érvényesíti egyébként Juhász 1919-es *Vízimalom* című verse is, amelyben a bú, gond, gyász – a felidézett személyes emlékek kapcsán – ugyancsak malomként „örli” fel az embert, s ahol a malomkerék forgását-zaját imitáló könnyed, játékosan dalszerű hangvétel és ritmus mintegy visszafelel a súlyos gondolati-érzelmi tartalomnak, ezáltal még intenzívebben sugallva a hangulati feszültséget, a lélek belső drámáját.⁴⁹

Tápé alatt halkan
Forog a malom,
Körülötte csönd van,
Csönd és nyugalom.
Unalom, nyugalom,
Álmodik a víz,
Mely messze hegyekből
Tengerekbe visz.

Forogj malom, örölj,
Ringass, Tisza-víz,
Minden utunk vége
A semmibe visz.
megőröl a gond, gyász,
A bú, unalom.
De a dal tovább száll
És jár a malom.

Miként Juhásznak Szeged és környéke, az alföldi és a Tisza menti táj jelentette az egyik fő élmény- és ihletforrást, Áprily számára a Küküllő, Maros és Szamos mente, az erdélyi hegyek-völgyek világa, melynek emlékei, jellegzetes témái, motívumai egész költészetén végigvonulnak, de a tízes-húszas évek során írott verseiben ezek még a közvetlen tapasztalat és megfigyelés frissességével kaptak (egyéb inspirációs elemekkel együtt) meghatározó szerepet.⁵⁰ A szegedi költőhöz hasonlóan ő is főképp az impresszionizmus jellegzetes eljárásait alkalmazta költői gyakorlatában. Mindketten kedvelték a vidéki, a kisvárosi és falusi élet nyárvégi-

⁴⁹ A *malom*-motívum már Vörösmartynál szerepel: „Mi zokog, mint malom az pokolban?” (*A vén cigány*); Babitsnál: „sodrában a szörnyű malomnak”, „az önkény pokoli malma” (*Húsvét előtt*); itt ugyancsak a háborús rettenet, illetve erőszak szimbóluma.

⁵⁰ Áprily 1929 őszén telepedett át családjával együtt Magyarországra.

őszi délutánjait és estéit idéző hangulatképet, amelynek jellemzői – többek között – a festői színárnyalatok gazdagsága, a könnyed (rendszerint jambikus) ritmus és a szavak, jelzők, rímek kellemes akusztikája, a finom dallamosság, lágy zeneiség.⁵¹ Ennek nyelvhasználati-stilisztikai velejárója mindkettőjüknél a névszói- (nominalitás) túlsúlya, mely a mondatokon belül csökkenti az igei állítmány szerepét, helyette a kisebb mozgalmasságot (vagy a mozdulatlanságot) sugalló névszói vagy névszói-igei állítmányt juttatja előtérbe, s ezzel egyidejűleg megnöveli a különféle jelzők és határozók részarányát, szerepét; eluralkodnak a rövid, töredékes mondatok, a kihagyásos szerkezetek.⁵² A metaforikus képhálózathoz gyakoriakká válnak az érzetkeverésen alapuló szinesztéziák, szinesztéziás szerkezetek, amelyek révén – Babitscsal szólva – „hang, szín, zamat, illat, simogatás verte / muzsika! Őt érzék ezer muzsikája!” valósul meg.⁵³ Ilyen Juhásztól például a *Falusi állomás*, *Magyar táj*, *magyar ecsettel*, *Falusi alkony*, *Tájkép*; Áprilytól: az *Ősz*, *Szüret*, *A malom*, *A tanya*, *Tutajok*, *Szeptemberi fák*, *A hegyek*, *Októberi séta*, *Kerget az ősz stb.* Közülük rövid összehasonlításra íme Juhász *Falusi alkony* és Áprily *A tanya* című versének egy-egy részlete:

A házak és a lelkek csendje jön,
a béke száll nagy, szürke lepedőn.

Bús táj fölött, báránnyelűk alatt
Ezüstöt önt az estbe a harang.

Ballag a nyáj, elbődül boldogan,
Már minden lélek s kapu tárva van.

A mezőkről az illat lopva jár,
Most legbujább, mert elmúló a nyár.
(*Falusi alkony*)

*

Búcsúzva már a dombra száll a nap,
a házak esti fényben állanak.

Kapu kitarul, hangos pásztorok
piros arcáról izzadság csorog.

Itatnak. Fejnek... Majd kiköt, pihen
ember meg állat álom öbliben.

⁵¹ KISPÉTER András, *Juhász Gyula*. Bp., 1956.; Kiss Ferenc, *A modern tájvers születése*. JUHÁSZ Gyula, *Magyar táj, magyar ecsettel*. Interferenciák. Bp., Szépirodalmi, 1984. 22–41.; BORBÉLY Sándor, *Juhász Gyula*. Bp., Gondolat, 1983. – PÉTERFFY László, *Áprily mint formaművész*. Debreceni Szemle, 1927. 7. sz.; TÜRÖS Endre, *A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben*. Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, Kriterion, 1976.

⁵² P. DOMBI Erzsébet, *Őt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, Kriterion, 1974.

⁵³ FÜLÖP Lajos, *Az érzetkultusz Áprily korai költészetében*. Magyar Nyelvőr, 1988. 1. sz.; FRÁTER Zoltán, *Áprily Lajos*. Bp., Balassi Kiadó, 1992.

A színfedélen varju szundikál,
a hold reá arany ködöt szítál...

(A tanya)

Hasonló bennük a napszak, az estébe (szürkületbe) hajló táj leírása és hangulata; az érzetek egybemosódnak, a színek és hangok együtt sugallják a vidékre leszálló csendet és nyugalmat: Juhásznál a szürkét ezüst árnyalja, Áprilynál a naplemente bágyadt fényét emberarcok pirossága élénkíti, s a felderengő hold „arany ködöt szítál” az álomba szenderülő tanyai világra. Ehhez a letompított, áttűnő szín- és fényhatáshoz, állapotrajzhoz alkalmazkodik mindkét versben a páros rímelésű kétsoros szakaszok (ötös) jambikus ritmusa is,⁵⁴ ami a látvány és hangzás, festőiség és zeneiség harmonikus egységét még teljesebbé teszi. És mindehhez társul – itt kevésbé, más versekben gyakrabban – a hanghalmozás és hangutánzás-hangulatfestés művészi hatáslehetőségeinek érvényesítése mindkettőjüknél.⁵⁵

Olykor az impresszionista leírást és hangulati elemeket szimbolikus képpé vagy képhálózattá fejlesztik, amely a hasonlatok, metaforák láncolatán át látomászerűen bontakoztatja ki az adott gondolati-érzelmi tartalmat (Juhász: *Pán, Ősz, Gioconda, Stanzák, Falusi hold, A repülő dalol* stb.; Áprily: *Utolsó tutaj, A tűz az ormon, Szeptemberi fák, Kék őszi nap, Esti dal* stb.); némelykor meg egy-egy élmény- vagy emlékmozzanat kapcsán valamilyen sorshelyzet, erkölcsi-magatartásbeli eszmény, tanulság lírai példázatát teremtik meg (Juhász: *Pán, Stanzák, Kódok várában, Vízimalom, Várad, A gondolkodó; Áprily: A tűz az ormon, Szeptemberi fák, Nevek, Esti dal, Tavasz a házsongárdi temetőben, Az írórai szárvas* stb.). Gyakori versformájuk a szonett, ez a szabályszerűen kötött, zárt szerkezet, amely tudvalevően különös művészi gondot és fegyelmet követel, s amelynek Áprily ugyancsak megannyi mintapéldáját alkotta meg (*Marathon, Szüret, Árpád, Ödön, Bessenyei, Jozafát, Szalonka-les, Nyár*).

Noha Babits hatásáról sem Áprily nyilatkozatai, sem az eddigi méltatások nem szólnak, bizonyos rokonvonások, párhuzamos egyezések mégis kétségtelenül kimutathatók közöttük. Emberi sorshelyzetük némiképp hasonló volt: mindketten (akárcsak Juhász Gyula) tanárkodtak; Babits – korábban, néhány évig (Fogarason majd Újpesten), Áprily később évtizedekig (Enyeden, Kolozsváron, Budapesten); megtapasztalhatták a vidéki magány, elszigeteltség szorongató távlatatlanságát éppúgy, mint a nagyvárosi élet előnyeit és hátrányait.⁵⁶ A korai – 1918 előtti – Áprily-versekben babitsos vonásokat még aligha találhatunk, legfeljebb csak olyanokat, amelyek (azonos gyökerűek lévén) kisebb-nagyobb mértékben a többi nyugatosnál is előfordulnak – a későbbiekben viszont már inkább. Rokon mindenekelőtt poeta doctus-voltuk, az a széles körű műveltség és szellemi tájékozottság, amelyre költői világuk épül. Hasonló módon viszonyultak a hagyományokhoz; nem utasították el mereven a művészi kifejezés mód, ízlés konvencionális formáit, eljárásait, hanem közülük sokat megőrizve-megtartva – felfrissítve alkalmazták. Ez a belső korszerűsödés Babitsnál átfogóbb és mélyebb volt, mint Áprilynál, aki inkább csak a meglevő kifejezési formák (versszerkezetek, szavak, ritmus- és rímtechnika stb.) további tökéletesítésére, csiszolására

⁵⁴ Mindkettejüknek sok ilyen kétsoros strófájú verse van.

⁵⁵ Vö. TÜRÖS Endre, i. m.

⁵⁶ ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*. Bp., Szépirodalmi, 1966.

törekedett. (Ernek a fokozott – már-már aggályosan túlzó és precíz – műgondnak, tökéletesség-igénynek alighanem jókora szerepe lehetett viszonylag kései beérkezésében és későbbi ritka megszólalásaiban is.) Babits újító-kísérletező hajlama és szerepe – a hagyománytisztelet tágabb keretei között – nemcsak a költői formanyelv szóhasználati (lexikális és szemantikai) területeit, hanem általában a versbeszédet (költői dikciót), a művészi kifejezés „grammatikáját” is érintette. Mégpedig elsősorban a versmondatok (költői „mondattan”) strukturális – részben Adyt folytató és kiteljesítő – megújítása és eredeti alkalmazása révén.⁵⁷ Nyilvánvaló persze, hogy ez az intenzitásbeli különbség korántsem teszi kétségessé Áprily írásművészetének valós esztétikai értékét és irodalomtörténeti jelentőségét.

Költői magatartásuk rokonvonása az adott lírai tárgyhoz való hasonló viszonyulásmódjuk, amelyen belül az alaptéma, mint kiindulópont, vershelyzet – rendszerint valamilyen emlékhöz, élménymozzanathoz, kedélyállapothoz kapcsolódik, s a mű gondolati-érzelmi „záradéka” az indító helyzethez visszatérve, azt megismételve, motivikusan nyomatékosítva – szintetizálja, keretbe foglalja az egészet (Babits: *Bolyai, Egy szomorú vers, Egy dal, Recitativo, Pro domo, Fortissimo, Ideges esztendő, Nyár, Utca, estefelé, Önéletrajz*; Áprily: *Séta egy holt városban, Most már a holt fürdőt is ismered, Órák, Az irisórai szarvas, Marathon, Vallomás, Esti dal, Vadludak, Karmester-ős, Tavasz a házsongrádi temetőben* stb.). A vers indítása – tér- és időbeli alapszituációja – és befejezése között bomlik ki valójában a gondolati-érzelmi-hangulati jelentéstartalom (részletező vagy sommás) „indoklása” – alkotásonként természetesen más-más variációban. Ezzel a kompozíciós eljárással a lírai én közvetlen „jelenléte” többé-kevésbé mintegy elmosódik, háttérbe szorul, s a szubjektivitás szférájából az objektivitás irányába mozdul el, ami bizonyos fokú távolságtartás, szenvtelenség benyomását kelti a versbeszédben és a költői magatartásban egyaránt. Részben talán ez a magyarázata annak, hogy a kritika Babitsot és Áprilyt is a parnasszista költőkkel (Leconte de Lisle, Heredia, Sully-Prudhomme) rokonította,⁵⁸ akiknek egyik kedvelt versformája, mint köztudott, épp az áttételes személyes és a „hűvösen” szép fennköltségbe emelt szonett volt. Kétségtelen: az a tömörszerű lekerékíttesség, patinásan szilárd belső rend, kompozicionális szimmetria és arányosság, melyen belül a formafegyelem és tudatosság úgy érvényesül, hogy a teremtő ösztönösségnek, nyelv- és képalkotó fantáziának is teret ad – Babits és Áprily sok versére egyaránt jellemző.

A nyugatosok ösztönző hatásáról szólva – nem hagyhatjuk figyelmen kívül Áprily lírájának azokat a vonásait sem, amelyek Kosztolányira emlékeztetnek. Alkati-magatartásbeli egyezésekről kettejüknél aligha beszélhetünk, sőt – inkább a különbözések szembetűnő: Kosztolányi talán alanyibb, Áprily tárgyiasabb költő. Ami életérzésüket illeti – a Kosztolányi-versekben oly gyakran megszólaló szorongás, magányérzet, kétely, vívódó lelkiállapot Áprily egyéniségéhez is hozzátartozik, már kezdettől hangot kaptak verseiben. Tehetségük sajátos természetéből adódóan nyilván más-másképpen, de esztétikai eszményeik, íráskultúrájuk bizonyos mozzanataiban hasonló módon. A Kosztolányi-lírában minden bizonyos főképp a kifejezés mód, stílus könnyed eleganciája, franciás és mégis magyaros hajlékonysága, az egyénien változatos és dallamos ritmus, a játékosan zenei hatású rímelés ragadhatták meg Áprily figyelmét – mintegy annak meggyőző igazolásaként, hogy a művészi kifejezés ihletett tökéletessége, a foko-

⁵⁷ J. SOLTÉSZ Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*. Bp., Akadémiai, 1965.

⁵⁸ GÖBL-GÁLDI László, *Áprily és a parnasszisták*. Vasárnap, 1934. 9. 183.

zott műgond az igazi költészetben korántsem öncélú erőmutatvány és játék, hanem a szépség és harmónia, az emberi teljesség igénye nyilvánul meg benne.⁵⁹ Az olyan Kosztolányi-versekkel, mint *A magyar paraszt*, *Budai idill*, *Üllői úti fák*, *Kedves*, *Számadás*, *Ilona*, *A vad kovács*, *Száz sor a testi szenvedésről* stb. – mind az impresszionista és szimbolista képteremtő technika, mind a különféle versformák virtuóz kezelése tekintetében Áprily sok verse párhuzamba állítható (*A rim*, *Ősz*, *Kisváros*, *Éjjeli zene*, *Találkozás*, *Kis fenyőfa*, *Hóban*, *A hegylakók*, *Holló-ének*, *Hídon*, *A tengeren rab énekel*, *Mogyorók*, *Az út*, *egy pohár bor* stb.).

Bizonyára nem került el a fiatal Áprily figyelmét Tóth Árpád lírája sem, amely épp akkortájt ért zenitjére, amikor hosszú készülődés után a nagyobb nyilvánosság előtt ő megszólalt.⁶⁰ Az Ady nyomába szegődött „beteg trubadúr” – ahogyan egyik korai versében Tóth önmagát nevezte – mindenekelőtt mélabús, fáradt lemondásba, dekadenciába hajló érzésvilágával és ehhez társuló szépségkultuszával kelthette föl érdeklődését. Ez a melankolikus érzésállapot, amely – miként a többi nyugatossal kapcsolatban a fentiekből már kiderült – neki is egyik alkot- és szemléletbeli alaptulajdonsága volt, jellegzetesen elégikus hangú műveket inspirált mindkettőjüknél. Mindaz a formanyelvi sajátosság, ami Ady, Juhász, Babits, Kosztolányi, Dutka verseiben – mint egyéniségének megfelelő ösztönös, követhető eszmény és példa – külön-külön kínálkozott számára, Tóth Árpád lírájában szinte sűrítve, összegezően, és mégis eredetien volt jelen. A szecessziós pátosz és dekorativitás, az impresszionista festőiség és muzikalitás, a szimbolista homály és sejtelmesség sajátos magyar jegyei itt együtt érvényesültek.⁶¹ Tóth Árpád jellegzetesen szinesztetikus kifejezéseivel és szókapcsolataival (vak hajnal, édes csend, füledt árny, párás sóhaj, fájó szerenád, sötét vagy lila dal, fehér csönd, selymes sötét, aranyfüst, könnyes ezüst, bíbor dobogás, smaragd fény stb.) azonos vagy rokon – főleg a látás- és hallásérzetet egymással asszociáló – szavakat és szó szerkezeteket, szinesztéziákat használt ő is verseiben (piros levél, lila havasok, halk reszketés, bükkök smaragd színe, vérfoltos vadon, vad szélkopó, acélkék éjszaka, bíboros vér, bús ködök, álmos holló, páncélfényű varjak, fekete szerenád, piros roham, ezüst zene, harsonázó sugarak, hűvös illat stb.). Érdekes Tóth *Jó éjszakát!* és Áprily *Órák* című versének motivikus rokonsága: az óra járásához mindkettőben az elmúlás, a szorongató halál- és hiányérzet hangulata társul (Tóth: „Majd egyszer... Persze... Máskor... Szebb időkben... / Tik-tak... Ketyegj, vén, jó költő-vigasz...”; Áprily: „S ha majd – nem is sokára – / a szív nem muzsikál, / az óra konstatálja: A szív rugója áll.”). Ugyanígy az ősz (az őszi táj) képzetköre, amelynek rendkívül változatos, színpompás látványához – mint a pazar szépség, az esztétikum hordozóközegéhez – mindkettőjüknél a halál, az elmúlás, a mélabú érzésállapota társul (pl. Tóth: „Szeptember szép szultánja, Ősz, pompás, buja zsarnok, / ...Sárga selyemben várnak a szép, hervatag ormok,” – *Szeptemberi szonett*; Áprily: „S a Bükkös-erdő bús elégíája / szép, mint a halál és a szerelem.” – *Októberi séta*). A versformák, a ritmus- és rímtechnika tekintetében pedig Tóth Árpád lírája a többi nyugatoséhoz ugyancsak hasonló eszményt, esztétikai igényességet igazolta és mélyítette el benne.

4. (*Összegzésül*). A költők egymásra hatása egy adott korban természetes folyamat. Gyakori, különösen egy-egy irányzaton, áramlaton belül, hogy bizonyos

⁵⁹ L. *Egy pohár bor* c. vers.

⁶⁰ Tóth Árpád, *Lomha gályán* (1917) és *Az öröm illan* (1922) c. kötetei.

⁶¹ KARDOS László, *Tóth Árpád*. Bp., Akadémiai, 1955.

motívumok, formai elemek átkerülnek egyiktől a másikhoz, azonos vagy hasonló jelentésfunkciót töltenek be a különböző alkotásokban, rokon életerzést, szemlélet- és látásmódot, eljárást érvényesítenek a kifejezésben – magukon viselve ezáltal egyszersmind az illető irányzat általános és jellegzetes vonásait, ismertetőjegyeit is. Olyan ez a kölcsönösség, mint amikor valamely zongora egyik billentyűjét leütik, s a közelben levő többi zongora megfelelő húrja a hangra érzékenyen rezonál. Áprily és a nyugatosok közötti egyezések, hasonlóságok, párhuzamok sem véletlenszerűek tehát; és vizsgálatukban épp az lehet érdekes és tanulságos, hogy a költő a különféle hatáselemeket miképp építette bele művészetébe, milyen rokon és mégis egyéni hangok szólaltak meg saját „húrjain”. Amit Benedek Marcell annak idején Áprily irodalomtörténeti helyéről találóan megfogalmazott, az összehasonlító vizsgálódás ugyancsak meggyőzően igazolja: „Áprily annak a csodálatos és termékeny lustrumnak szülöttje, amely [...] oly lírikusok születési évét foglalja magában, mint Babits Mihály, Juhász, Kosztolányi, Tóth Árpád, Füst Milán... j'en passe. Különösképpen csupa poeta doctus, a távol Erdélyből ideszakadt Áprilyval együtt. Megszólalásuk olyan időre esik, amikor valamennyiüknek megfeszített erővel kell küzdenie, hogy a közvetlen előttük járó lángésztől, Adytól minél határozottabban elkülönítsék a maguk egyéniségét. Előttük áll a Petőfit követő epigonkorszak elrettentő példája. A szabadulás nem volt könnyű – gondoljunk Tóth Árpád Ady-rajongására. Érthető, hogy a kortársak között éppen ezek a poeta doctusok szabadultak meg legkönnyebben. Nemcsak tehetségük, doctus voltak is segítette őket: az intellektus, a mélyen magukba szívott és feldolgozott kultúra Ady zseniális ösztönösségével szemben.”⁶²

⁶² BENEDEK Marcell, *i. m.*

KATOLIKUS EGYHÁZI ÉNEKEK (1660-AS, 1670-ES ÉVEK)

Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

15/A kötet, Szövegek. Sajtó alá rendezte Stoll Béla, 856 l.

15/B kötet, Jegyzetek. Írta Holl Béla, 581 l.

A magyarországi katolikus egyházi énekköltészet virágkora a 17. század, s ez korántsem véletlen, hiszen köz tudott, hogy ekkor szerveződött-erősödött újra a katolikus egyházi intézményrendszer, ekkor indult meg a rekatolizációs folyamat, amely társadalmi, politikai, eszmetörténeti okokkal egyaránt kellőképp magyarázható. Nyilvánvaló, hogy egyre erősebb lett az igény a spirituális élet új alapjainak megteremtésére is, s ebben a vallási közösségeknek, az együttes éneklésnek kiemelkedő szerepe elvitathatatlan. A RMKT sorozatának egy korábbi kötete (XVII/7) már közreadta e gazdag szöveggincsnek a század első felére eső részét (1608–1651), most pedig a folytatás jelent meg, s ez már kb. 1680-ig megy el az énekek szövegeinek közlésében. Szerves folytatása tehát a 15. kötet a hetediknek, több esetben még a szövegek forrásai is megegyezők.

Első ízben fordul elő az RMKT kiadástörténetében, hogy egyetlen kötetbe nem fért el az anyag, így két kötet alkotja a XVII. századi széria 15. darabját. A duplakötetes megoldást ebben az esetben azért helyeselhetjük, mert az anyag szerves egységet alkot, ennek megbontása valóban indokolatlan lett volna. Így a szövegeket és a hozzájuk szorosan kapcsolódó szövegkritikai megjegyzéseket (variánsok, dallamok az RMDT-ben stb.) a 15/A kötetben kapjuk, viszont a források részletesebb

ismertetése, az egyes szövegek filológiai, műfaji, teológiai és liturgiai vonatkozásai a 15/B részben találhatók meg. Mind az anyag közreadása, mind pedig a jegyzetek összeállítása követi a sorozat hagyományait, de ezen belül szembeötlő, hogy a bőségesen jegyzeteltek közé tartozik (ellentétben például a 12. kötet apparátusának helyenkénti szűkszavúságával). Bízvást mondhatjuk, hogy Stoll Béla textológiai precizitása és Holl Béla igen sokrétű és alapos filológiai munkája a sorozat legjobb és igen sokoldalúan használható köteteinek egyikévé avatja a tizenötödiket.

Mind a kéziratos, mind a nyomtatott énekeskönyvek az egyházi év rendjében sorakoztatták fel a szövegeket, így a korabeli források követése látszott helyesnek a modern kiadás számára is. Ennek az eljárásnak felel meg az előszóban olvasható utalás, mely szerint „az énekeket tehát egyetlen óriási kántorkönyvben összesítettük”. Kétségtelen, hogy ilyenformán szétválasztódnak egymástól az egyes források szövegei, viszont ez már csak azért is szükségszerű volt, mert a különböző korabeli gyűjteményekben sok az átfedés. Így az „óriási kántorkönyv” sok forrásból jött létre, összességében azonban teljes körű áttekintést nyújt a jelzett évtizedek katolikus énekanyagáról. Az ünnepkörök szerint 15 csoportba sorolhatók a szövegek. Az egyik fő ünnepkört jelentik az ádventi, karácsonyi, új-

évi és vízkeresztjé énekek, a másodikat a nagyböjti, húsvéti, úrnapj és pünkösdj énekek; a további ünnepekhez kapcsolódnak a Szentháromságról, Jézus nevéről, az Oltáriszentségről, a Boldogasszonyról, a szentekről és a halottakról szóló énekek. Ismét külön egység a „közönséges üdökre és vasárnapokra való énekek” sora, ezek a fő ünnepkörön és jeles ünnepeken kívüleső vasárnapokra (a *tempus intermedium* idejére) íródtak. A Vízkereszt utáni hat és a pünkösd utáni huszonnégy vasárnap tartozik ide, erre az időszakra szólnak a *Cantus communes* (vagy *Cantus de tempore*) cím alá sorolt szövegek.

A legtöbb szöveg forrása természetesen a *Cantus Catholici* 1674-es kassai kiadása, amelyet Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök költségén nyomtatott ki. Ez a korábbi, Szőlősy Benedek által összeállított hasoncímű kiadványtól (Lőcse, 1651) eltért, több miseéneket (Kyrie, Gloria, Credo) és szentekhez, patrónusokhoz szóló szöveget adott közre. Mindeddig nem tudtuk, ki lehetett e gyűjtemény szerkesztője. Most Holl Béla több adattal is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a jezsuita Sámbar Mátyás közreműködött a kiadásban. Erre mutat egyrészt szoros barátsága Szegedi Ferenc Lénárt püspökkel, másrészt az, hogy az 1670-es évek közepén Sámbar volt a kassai szemináriumban a „*praefectus tonorum*”, a templomi kollektív éneklést irányító s az énekrendet megszabó előjáró. Ha ez a feltételezés helytálló, akkor viszont módosítani kell a harcias jezsuitáról kialakult képet, s őt nemcsak gúnyos, nyers, goromba hangú hitvitázó írások szerzőjeként, a barokk egyházi próza durvább tónusú változatának művelőjeként kell számon tartanunk, hanem templomi énekeskönyv összeállítójaként s az egyházi zenéhez értő szerkesztőként is.

A kassai *Cantus Catholici* egyébként több vonatkozásban is a katolikus hité-

let erőteljes újjászervezésére irányuló tendenciát illusztrálja. Számos korábbi protestáns ének átvétele, katolikus tartalmúvá alakítása szembeötlő (mint arra Holl Béla is utal, csak Rimaytól 35 ének átvétele-átfogalmazása tűnik fel). A másik tendencia: az ének és a teológiai tartalom, a zene és a hit szoros kapcsolatának hangsúlyozása. A kassai jezsuita akadémia nyomtatói az előszóban azért dicsérik a püspökpátrónust, mert „méltónak ítélte Nagyságod Szent Ágostonnal együtt az igazságnak fontosságát is az éneklés szárnyaival édesedben röpitetni az elhűlt elmékbe”, s mindezt főként azért, hogy „az éneklő szép zengéssel az Istennek igazsága mintegy beléjek olvadjon az emberekbe” (15/B, 44.). A hitigazságoknak a zene eszközeivel történő kifejezése, terjesztése és védelme az erőteljes felekezeti propaganda jele (s ez Sámbar egyéb tevékenységétől és mentalitásától egyáltalán nem idegen).

További szembeötlő jellegzetessége az énekgyűjteménynek, hogy benne a *Regnum Marianum* gondolata egész sor ének révén jelen van. Itt Mária a „magyarok királyné asszonya” (380.), „magyarok szószólója” (400.), „magyarok fényes fáklyája” (402.), „magyarság oltalmazója” (419.). A *Patrona Hungariae* motívumát kilenc strófán át variáló 402. számú ének a legteljesebb megragadása és kifejtése e gondolatnak. A dicső múlt és a sívár jelen képe is felvillan:

Mint hogy Szent Szűz hozzád hív volt,
Valaki magyar nyelven szól;
Akkor sok nép hozzánk hódolt;
De már minden hírünk meg-hólt.

Majd a jobb jövőért és egyetértésért
esdeklő-könyörgő hang szólal meg:
Adgy Országunk eleinek,
Bátorságot szíveinek,
Erősséget kezeinek,
Egy értelmet népeinek.

Az ilyen motívumok nemcsak a barokk korban, de később is jelen voltak a magyar lírában és vallásos közgondolkodásban, utóéletük feltárása, képzőművészeti párhuzamaik felderítése további feladatot jelent.

Az egy évvel később kiadott „editio Szelepcsényiana” (Nagyszombat, 1675) már jóval kevesebbszer (mindössze 11 szövegnél) szerepel közvetlen forrásként, ez érthető is, hiszen nagyjából híven követi a Szőlősy-féle első, lőcsei kiadvány szövegeit, amelyek a sorozat korábbi kötetében (RMKT XVII/7, 190–222. sz. énekek) már napvilágot láttak.

Annál több szöveg került viszont most közlésre Kájoni János *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676) című gyűjteményéből, szám szerint 167 a főszövegben, 47 pedig másodlagos említésben. Összehasonlítva a kassai *Cantus catholici* és Kájoni gyűjteményének előszavát, megfigyelhető az az árnyalatnyi különbség, amely a jezsuita és ferences énekkiadás célja között létrejött. Kájoni nem azt hangsúlyozza, hogy az ének és a zene a hitigazságok elmélyítését szolgálja, hanem a „lelki haszon” gyarapodását, a devóció elmélyülését említi kiadói tevékenységének céljaként. „Felette nagy buzgóságra és lelki áhítatosságra indítja embert a szép nótára formált istenes énekszónak hallása [...] mert a templombéli szép éneklés által mások is áhítatosságra gerjeznek...” – írja előszavában, s ez a kassai, erősebben hitvédő célkitűzéssel szemben a középkori és népi vallásos tradíciókhoz jobban kötődő ferences kegyességet kifejező mentalitás. Ezt példázza egyébként a csiki ferences tartományfőnök gyűjtőmunkájának módszere is, hiszen – mint arra Holl Béla jegyzete utal – a *Cantionale* forrásai között „legfontosabb a kéziratosszöveg-hagyományozódás [...] még a nyomtatott forrásokra visszavezethető szövegek egy része is kéziratokból származik” (15/B, 167.).

Miként valamennyi forrás esetében, úgy itt is a jegyzetek között táblázatba foglalt áttekintést kapunk az énekeskönyvek teljes anyagáról, a korábbi kiadásokról, az egyes szövegek eredetéről, szerzőjéről (ha ismert). Ilyen módon tehát az egyes korabeli kiadványok teljes korpusza, szerkezete egységben is a kutató előtt áll, s támpontot nyújt az összehasonlításokhoz, megbízható filológiai alapot jelent a további kutatások számára.

A két nagyméretű nyomtatott énekeskönyv (*Cantus catholici*, *Cantionale catholicum*) mellett a kéziratosszövegek száma jóval kisebb, viszont általuk igen értékes darabokkal egészül ki az összkép. Közülük a legtöbb szöveggel az ismeretlen szerző által összeállított *Turóci cancionale* szerepel, 47 ének került át innen a jelen kötetbe, közülük 24 cseh vagy szlovák nyelvű eredetűnek a magyarra való átültetése. Minden jel szerint helytálló Holl Béla feltételezése, amelynek értelmében az 1674-es kassai *Cantus* megjelenése tette szükségtelemmé „a nyelvileg amúgy is kifogásolható turóci kézirat kinyomtatását” (35.).

További két kéziratosszöveg járult még hozzá jelentősebb számmal az anyag teljessé tételéhez. Az egyik a *Csiksobotfalvi kézirat*, amely Kájoni János 1651–1675 közötti gyűjtőmunkájának eredményeként keletkezett s amely 21 szöveg esetében szerepel elsődleges forrásként. Mivel ez a kézirat a nyomtatott énekeskönyv előzménye, így a mindkét helyen azonos szöveggel (vagy csekély módosulással) előforduló éneket a kéziratból közli a sajtó alá rendező. A másik ilyen forrás a *Pécsi énekeskönyv* (1674), amely feltehetően még Klimó püspök idején került mai helyére, a pécsi Egyetemi Könyvtárba. Innen 49 ének gazdagítja a jelen kötetet, köztük külön is figyelmet érdemel az a históriás-epikus énektípus, amely mind témája, mind formája révén elkü-

lönül az énekeskönyvek szokásos darabjaitól. Mivel ebben a gyűjteményben feltűnően nagy arányban jelennek meg az ilyen – alighanem a kántor által előadott – énekek, joggal tételezi fel Holl Béla, hogy az összeállító-szerkesztő kántortanító lehetett, olyan licenciátus, aki világi személyként is jogot nyert egyes – felszenteléshez nem kötött – egyházi cselekmények elvégzésére. Juhász Kálmán kutatásai óta köztudott, hogy a nagy paphiány enyhítésére a töröktől megszállt területeken ilyen személyek segítettek az egyházi szervezet fennmaradását. A *Pécsi énekeskönyv* sajátos műfaja, az egyházi énekelt epika több szempontból is további vizsgálódást érdemlő jelenség. Berne tudósító és tanító jelleg, krónikás elbeszélő módor és kegyességre buzdítás, példakép állításának igénye és morális nevelő szándék keveredik, így áll elő ez az eddig kevés figyelemre méltatott ének-típus.

Az említetteken kívül a kéziratos források közül még a *Petri András-énekeskönyv* 1663–1668 között összeírt második része, a *Zemlény János-énekeskönyv* (1668), a *Mihál Farkas-kódex* (1673–1699), a *Pálffy Márton-énekeskönyv* (1676) és az *Apor Formularium* toldalékának néhány éneke került be a kötet főszovegei közé. A nyomtatott források közül hozzájárult még a kötet anyagának gazdagításához a *Paduai Szent Antal solosmája* (Nagyszombat, 1675), a *Két égő lámpás* címmel Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc tiszteletére összeállított zsolozsmáskönyv (uo. 1669), a *Liliom kertecske* címmel kiadott ferences eredetű imádságoskönyv (Pozsony, 1675), a *Leلكi fegyverház* (Nagyszombat, 1693) című imakönyv, a *Leلكi útköltség* (Lőcse, 1693) című kongregációs kézikönyv, valamint a Tarnóczy István jezsuita professzor *Titkos értelmű rózsza* (Nagyszombat, 1676) címmel kiadott mariológiai tárgyú elmélkedésgyűjteményének verses anyaga.

A vizsgált források mennyisége imponáló. Érthető, hogy a feldolgozás során egyrészt új kutatási eredmények születtek, másrészt ráirányult a figyelem számos hiányosságra, fehér foltra is. Az előbbire példa a *Petri András-énekeskönyv* egyik másolójának, Réti Jánosnak az életrajza, amely most új adatokkal bővült. Őt a korábbi szakirodalom (Petrivel együtt) a csíksomlyói ferences kolostor környezetéhez kapcsolta teljes egyértelműséggel. Az általa leírt énekekhez fűzött megjegyzéseinek tüzetes szemügyre vétele révén viszont Holl Béla bebizonyította, hogy Réti 1663–1668 között elkerült Erdélyből, s Vas megyében volt iskolamester, az általa másolt szövegek közül pedig néhánynak még a szerzőjét is benne kell látnunk.

A másik esetre példaként a jezsuita Tarnóczy István munkássága szolgál. Fent említett kiadványának verses könyörgései kapcsán irányult most rá a figyelem, a jegyzetekben olvashatjuk életrajzának vázlatát s 12 önálló munkájának rövid ismertetését. Ennek alapján a magyar barokk irodalomnak egy különösen sokoldalú képviselőjét láthatjuk benne. Mint Holl Béla megjegyzi: „Hangja, stílusa távol áll korának szokásos hitvitáitól és a XVII. századi hazai jezsuita aszkétikus irodalom java terméséhez tartozik” (80.). Giovanni Bona és Roberto Bellarmino műveit fordította magyarra, önálló elmélkedéseket és erkölcsstanító műveket is írt, latin poémái közül pedig a Szent Istvánról szóló terjedelmes költemény a sajátosan magyarországi barokk devóció jellegzetes terméke. Minderről azonban további részletesebb elemzések után fogunk csak többet megtudni, mert szinte semmiféle szakirodalom nem volt eddig róla. A jelen kötet érdeme, hogy többek között erre is felhívta a figyelmet.

A mind terjedelmében, mind jelentőségében impozáns méretű vállal-

kozásban az aprólékos hibakeresgélés méltatlan eljárás lenne, s egyben hálátlan feladat is. Hálátlan azért, mert szerencsére igen kevés helyen tűnik szembe elírás, sajtóhiba vagy pontatlanság (ilyen akad például a 7. lapon, ahol VII/7 helyett természetesen XVII/7 értendő, vagy a 167. lapon, ahol 1647 helyett 1674 a kassai kiadás helyes évszáma). A szövegek és adatok mennyiségét tekintve csak elismeréssel adózhatunk a sajtó alá rendező Stoll Béla és a jegyzeteket összeállító Holl Béla gondos munkájának.

Aligha túlzás, ha azt mondjuk: az RMKT XVII. századi sorozatának közismerten magas színvonalából is kiemelkedik a katolikus énekköltészetet közreadó kettőskötet, amely egyfelől a témára vonatkozó eddigi ismeretek szintézise, másfelől a további kutatások ösztönzője és alapja. Kíváncsok lennének, hogy a század két utolsó évtizedének anyaga is hasonló színvonalon, mielőbb jelenjék meg, így akkor teljes gazdagságában állhat majd előttünk a kor-szak katolikus énekköltészete.

Bitskey István

KÖPECZI BÉLA: A BUJDOSÓ RÁKÓCZI

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 573 l.

A szerző új Rákóczi-könyve egy régóta, úgyszólván egyetemi, párizsi tanulóévei óta kedvelt témája, tárgya, sok évtizedes kutatómunkája valamiféle summájának is tekinthető. Előszavában előzményeihez sorolja a *II. Rákóczi Ferenc* új életrajzban a fejedelem bujdosásáról írt rövid összefoglalását; a Szalay által kiemelten kezelt, de Szekfű által elhanyagolt 1711–1715 közötti évek-re is kiterjedő, új levéltári források alapján megírt *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című könyvét, s számos más írása közül az *Archivum Rákóczi-anum* III/I. *Mémoires – Emlékiratok* és III. *Testament politique et moral...* – *Politikai és erkölcsi végrendelet* szövegkritikai kiadását. Köpeczi Béla nagy jelentőséget tulajdonít a szövegnek mind kéziratos, mind nyomtatott formájában. Ellenőrzi a dokumentumokat, a forrásokat kritika tárgyává teszi, keletkezésük korabeli tényezőire figyelve épít rájuk. „Módszerünk elválaszthatatlan történet szemléletünkötől, amely egyszerre hiteles, realista és objektív kíván lenni...” – fogalmazza meg (21.) a Rákóczi-emigráció kutatásának előtörténetét tekintve nem is olyan könnyű szerzői feladat lényegét. Könyve megírásában tu-

dományos szemléleti-módszertani indítékai szerencsésen párosulnak a feltáratlan források kutatására irányuló szenvedélyes érdeklődésével, ami a Rákóczi-kor feltárását szolgáló eddigi munkásságára is jellemző.

Korabeli politikai, diplomáciai, eszmetörténeti, illetve tudománytörténeti szemszögből, szemléleti s módszertani vonatkozásban egyaránt fontos az emigrációs évtizedek és az előzmények, a Rákóczi-szabadságharc és emigráció összefüggésének szem előtt tartása. A szerző a fejlődéstörténeti szempont érvényesítését azzal is hangsúlyozza, hogy az európai politika a XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharc diplomáciája és propagandája, a szatmári béke együttes kérdéskörét tárgyaló „előzmények és körülmények” (23–64.) I. rész után első ízben vállalkozik a teljes lengyel-, francia- s törökországi emigráció Rákóczival összefüggő történetének megírására. Ez alkotja „a bujdosás politikája” (1711–1735) legterjedelmesebb részt (65–465.) Köpeczi könyvében, amely a témával foglalkozók részleges vagy korlátozott forrásfelhasználásával szemben az eddigi legteljesebb külföldi (párizsi, bécsi, londoni, hágai, krakkói,

vatikáni, velencei, drezdai, merseburgi, moszkvai, török, spanyol) levéltári forrásanyagra támaszkodott.

1711 – tudatos választás; olyan rövid, de fontos és döntő időszak bekapcsolását jelzi, amikor az utrechti tárgyalásoktól a rastatti békéig Rákóczi a szerző szerint még politikai tényezőnek számított az általános békekötésre készülő Európában. A továbbiakban kellően indokolt eljárás kiemeli ezt a mozzanatot, amely egyrészt a magyarországi szabadságharchoz, másrészt az európai békekötés és újrendezés folyamatához kapcsolja a bujdosás történetét. Köpeczi új meglátása szerint az európai béketárgyalások alatt újjáalakuló hatalmi viszonyok között Rákóczi arra törekedett, hogy a francia szupremácia megszűntével, az általa elképzelt új szövetségi rendszerrel valamilyen ellensúly alakuljon ki a Habsburgok hegemoniájával s abszolutisztista törekvéseivel szemben, másrészt az európai rendezés szavatolja Erdély függetlenségét. A Habsburg birodalom megerősödése nemcsak Magyarország és Erdély önállóságának helyreállítását veszélyezteti, hanem az „európai erőegyensúly” szemszögéből is veszélyt jelent. A nemzetközi garancia kiküzdése azonban nem sikerült a Habsburg birodalmi jogfelfogással szemben, amely Erdélyt Magyarország részeként az Ausztriai Ház egyik örökös államának tekintette. Így a spanyol örökösödési háborút lezáró rastatti békében Rákóczi mellőzésével az önálló Erdély ügye leszorult az európai politika és diplomácia színteréről.

Köpeczi Rákóczi politikájának egyik legfőbb tanulságát abban látja, hogy a fejedelem a hazai és az európai érdekek figyelembevételével szötte terveit. Magyarország és Erdély státusát nem elsősorban a belső, hanem a külső tényezők függvényében tartotta megoldhatónak, ami a Habsburg birodalom európai helyével és szerepével s hatal-

mi pozíciójának alakulásával függött össze (464.). A polémia gyökerei abban rejlenek, hogy Székfü nem tartotta realinak Rákóczi politikai és diplomáciai törekvéseit, hiszen elvetette azt az eszmét is, amelyet Rákóczi neve képviselt, tehát a Habsburgoktól elszakadó Magyarország és Erdély függetlenségének ügyét. Köpeczi teljesebb és szélesebb körű vizsgálata jobban szolgálja a szabadságharc és a fejedelem bujdosása alatti politikai próbálkozásainak megértését, mint elődjei. Ő is föltárja, hogy reális és irreális elemek keveredtek Rákóczi diplomáciai lépéseiben, s hogy tévedhetett az események és emberek megítélésében, de igazat kell adnunk neki, hogy az irrealitás nem az alapvető érdekek fölismerésében rejtett, hanem abban, hogy az adott változó körülmények között mit lehetett megvalósítani, tenni és remélni.

A *bujdosó Rákóczi* cím mögött egy politikus, államférfi, író, gondolkodó életpályájának „bujdosó” szakasza vagy története, illetve ennek sokoldalú vizsgálata áll. A szerző az adott téma természetének megfelelően különféle területeket, politika- és diplomáciatörténeti, művelődés- és esztétikátörténeti, irodalmi forrásterületeket vont be vizsgálódásai körébe. Módszertanilag tanulságos és eredményes módon törekszik mindezt Rákóczi tevékenységével, a bujdosó életútjával összhangban tanulmányozni, a politikai gondolkodás és cselekvés rugóit s az író megnyilatkozás különféle formáit az emberi alkotó szándék összefüggéseiben bemutatni. A bujdosó fejedelem politikai gondolkodásának és diplomáciai tevékenységének bemutatása az egyes fejezetekben az európai összefüggésekbe ágyazva történt. Köpeczi értékelő munkájának hitelét alátámasztja, hogy elemzéseit a kor körülményeiből kiindulva, az udvari kultúra, a korhoz kötött mentalitás, a korabeli politikai tudat és az európai diplomáciai gyakorlat szem előtt

tartásával végzi, s a források szembesítése az európai jelenségek megítélése, illetve jellemzése kapcsán valóban realista és objektív történet szemlélet érvényesítésére törekszik.

Ebben a folyamatban Rákóczi személyisége valódi összetettségében mutatkozik meg; ez elősegíti a gondolati és érzelmi „rekonstrukció” igen bonyolult szerzői munkájának eredményességét. Köpeczit egy modernebb, újszerű összkép megrajzolásának igénye vezeti, ami a Rákóczi-kutatásokban elért egyéni eredményei és a Rákóczi-kor eddigi kutatásainak kritikai számbavételén és felhasználásán alapul, beleértve a higgadt polémiát is Szekfű, Zolnai, Márki, Thaly, Szalay vagy mások bizonyos vitatható nézeteivel.

A szerző Rákóczi fejedelem két és fél évtizedes emigrációbeli irodalmi munkásságát, „a bujdosó irodalmi hagyatékát” (467–569.) külön s kimerítően tárgyalja. Bemutatja, hogy a bujdosó Rákóczi fáradhatatlan diplomáciai kezdeményezéseivel párhuzamosan gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki, ami kifogyhatatlan képzelőerővel és szakadatlan intellektuális erőfeszítéssel párosult. Teljes mértékben osztjuk Köpeczi értékelését, hogy a politikai, az erkölcsi és a vallásos irodalom általa kedvelt műfajait a kor színvonalán művelte. Írói munkásságára jellemző, hogy a mélyen vallásos politikus Rákóczi az európai események és történések összefüggéseit mérlegelve, igyekszik hazája érdekeinek megfelelően cselekedni s céljait írásban kifejezni. A Grosbois-ba visszavonult fejedelem a vallomás- és emlékiró, a „janzenista remete” köntösében várja az Úr „hívó szavát”, s cselekvésre kész; a Rodostóban bujdosó nehezebb körülmények között is meg-megújuló diplomáciai aktivitással próbálkozik a kitöréssel, miközben szemlélődő, elmélkedő állambölcseleti gondolkodók mezében vállalkozik politikai-erkölcsi felfogásának elméleti meg-

alapozására, belefoglalva személyes tapasztalatait.

A fejedelem sokrétű írói munkásságának napjainkban kiadásra kerülő rodostói irodalmi hagyatéka is cáfolja Szekfű nézetét, hogy „minden száműzött élete a köznek haszontalan”, ami egyébként *A száműzött Rákóczi* írójának szemléletét eleve befolyásolta. Ő még a fohászíróban is a szuverenitás komplexusától gyötört fejedelem személyét látja, s diplomáciai kudarcait is ezzel, s nem annyira az objektív körülmények alakulásával magyarázta. Köpeczi *A bujdosó Rákóczi* írásakor szembesítette az elődök által elképzelt „kártyajátékos”, „a végzetétől hivatott szabadító”, „az öröklött magyar lélek”, az „idegenben bolyongó fejedelem”, „illúziókat kergető bujdosó”, a „janzenista remete” századunk derekáig ránk hagyott alakváltozatait egy realisabb megközelítésből fakadó objektív ábrázolással mind a történelem, mind az irodalom szemszögéből.

Esztétörténeti vonatkozásban például Rákóczi janzenizmusának jellemzése mentes a korábbi negatív vagy szélsőséges vélemények túlzásaitól (*A janzenizmus vonzásában*. 474–487.). Tömörré s lényegi megfogalmazás, hogy „különleges janzenizmusról van szó, amelyet az élettapasztalat és az ebből levont személyes filozófia színezt”. Belső szükségből fakadó különlegessége és ellentmondásossága kapcsán kiemelhetők, hogy az élettapasztalatból levont „személyes filozófia” egy világi ember rendkívül széleskörű vallásos és politikai műveltségének és egyéni devóciójának lecsapódása. Ebben valóban inkább életfelfogása, a szabad meditáció iránti hajlama, mint teológiai célzatossága jellemző. Olyan egyéni jelenség, amelyet Rákóczi teljes írói életműve és lelkivilága, befelé fordulása okai alapos ismeretének hiányában R. Mandrou nehezen tudott a janzenizmus XVII. vagy XVIII. századi törté-

netének fázisaihoz kötni s értékelni. Az olvasott források asszimilációja a századforduló utáni évektől Rákóczi egyéniségének és életvitelének, politikai és szellemi környezetének változó körülményei között ment végbe, ami 1715-től sajátos, egyéni janzenista színezettel gazdagította vallásosságát és írói szemléletét „*Mint erkölcsi író a janzenista módon felfogott, de a világi élethez idomított keresztény etikai felfogásból indul ki...*” (567.) – világítja meg Köpeczi a jelenség lényegét. Rámutat arra, hogy a XVII. század második felének francia erkölcsi kézikönyveinek, útmutatóinak a gyakorlati életre vonatkozó tanításait igyekszik egyeztetni a maga szigorúbb megélt moráljával, szigorú erkölcsi normáival. A vallomáskereső és az elmélkedő írásainak a janzenizmus összefüggéseit szem előtt tartó tanulmányozása mellett legtanulságosabb a *Testament politique et moral...* esetében a *Gondolatok (Morál és janzenizmus)* és az *Értekezés (Janzenizmus és politika – 533–535., 543–545.)* elemző vizsgálata.

Az összefoglaló munka egy szakaszában vizsgált folyamatot mutat be. Szemlélteti a változó, egyre nehezebb feltételek között zajló, szinte személyes küzdelmet, amelynek gyökerei visszanyúlnak a XVII–XVIII. század fordulójára. Kimutatja, hogy 1711-től folytat Rákóczi tollal és szóval vívott erőfeszítései és sikertelen kitorési kísérletei; ezeket a szerző mértéktartóan jellemzi, s ez érvényes az 1717 utáni évekre is. A fejedelem elszigetelt törökországi helyzete ellenére is megpróbálta figyelemmel kísérni az európai színtér eseményeit s az általa felfogható új jelenségekhez alkalmazkodva igyekezett új és újabb politikai elképzeléseit leveleiben megfogalmazni, diplomáciai memorandum s emlékirat formájában útjára bocsátani, időnként illúzióknak is engedve. Másrészt betekintett az európai udvarok előtt kevésbé ismert keleti, oszmán török, perzsa stb. iszlám világ

vallási, történeti, kulturális életének jelenségeibe és aktuális politikai mozgalmába, az ottani keresztény missziók (latinok, és görögkeletiek) ügyeibe is. A szerző plasztikus ábrázolása a politikai és írói életút rendkívüli akadályai-val küzdő Rákóczi lelkiállapotának változásaihoz, a szagtagott írói alkotásfolyamat lélektani motivációihoz olyan háttérrel nyújt, amelyet a Rákóczi-kutatás eddig nem tudott felvázolni. Munkája túlmutat azon a polémia-n, amely a romantikus, idealizáló történeti szemlélettel a tudományos kritika jegyében szembeállított Szekfű „Száműzött Rákóczi-ja” nyomán támadt a szakmai közvéleményben, bár bizonyos értelemben válasznak is tekinthető Szekfű könyvére.

A bujdosó irodalmi hagyatéka a maga egészében került bemutatásra, Rákóczi irodalmi munkássága irányainak és műfajainak jellemzését a szerző az előzményekre való visszatekintéssel teszi teljesebbé. Az egyes művek elemzése a kevésbé ismert vagy vizsgált, máig kéziratban maradt vagy kiadás alatt álló (*Meditationes super scripturam sacram – Méditationes en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte, Méditationes* (anni 1723), *Aspirationes Principis Christiani – Aspirations d'un Prince Chrétien*) meditációkra és fohászokra is kiterjednek (504–524.). Keletkezésük és műfajuk tárgyalásához tömör tartalmi ismertetés párosul; a Mózes öt könyvéről írt elmélkedések esetében a „figurák” értelmezése is indokolt, hiszen ezeket igen kevesen ismerik. Kiemelendő e munkák számos elemének összefüggésbe hozása Rákóczi más írásaival.

Behatóbb elemzésben részesülnek a *Vallomások* (489–503.) és *Émlékiratok* (550–566.). A *Confessio peccatoris...* régóta várt kritikai kiadásának hiányában Köpeczi átfogó tanulmánya hézagpótlónak minősül. Az Archivum Rákóczi-anum III. Írók – Scriptores sorozatban megjelent *Mémoires...* – *Émlékiratok...* új

kutatási eredményekre és filológiai alapvetésre épült kísérő tanulmányának továbbfejlesztett változata olvasható a kötet rendeltetésének megfelelő formában. Mint a *Testament politique et moral...* – Rákóczi Politikai és erkölcsi végrendeletét elemző tanulmány is (525–549.), amely az előbbiekhöz kapcsolódó elmélyült írás, különös tekintettel a hazai és az európai politikai gondolkodás szemszögéből vizsgálta „eszmei feszültségek” föltárására és jellemzésére.

A *bujdosó Rákóczi* írói műveit a ma-guk lehető teljességében tárgyaló szerző az újabb kutatásoknak azt a tendenciáját erősíti, amely a fejedelem irodalmi munkásságának egységes jellegét hangsúlyozza, a Rákóczi által művelt műfajok különbözőségének szem előtt tartásával. Ezért is érdemelnek nagyobb figyelmet az elemzett írások egymásra utaló elemei, eszmetörténeti összefüggései, a politikai, az erkölcsi s a vallásos irodalom sajátos, gazdag gondolatrendszerében.

Köpeczi Béla összegező munkája nagy nyeresége és ösztönzője a Rákóczi-kor kutatásának. Erősíti azt a közös törekvést, hogy Rákóczi Ferenc elfoglalja méltó helyét a magyar barokk művelődéstörténeti korszak Zrínyi utáni fejlődéstörténeti szakaszának írói, erkölcsi, etikai, vallásos és világi szerzői, a korai felvilágosodás politikai és társadalmi gondolkodói között. Megerősíti a szerző eddigi jelentős közreműködésével kialakult irodalomtörténeti véleményt, hogy Rákóczi életműve többnyelvűsége folytán is sajátos helyet foglal el az egyetemes művelődéstörténet, a XVIII. századi, a magyar irodalom- és eszmetörténet felvilágosodás előtti periódusában. Rákóczi írásainak francia ismerői azt mondják róla, hogy ő „a XVII. század embere” – emlékeztetett

Köpeczi Döntés előtt, Az ifjú Rákóczi eszmei útja remek filológiai s eszmetörténeti monografikus művében. „Ők persze a francia XVII. századra gondolnak, és e szempontból igazuk is lehet. Ha a magyar vagy a közép- és kelet-európai XVII. század felől nézzük Rákóczit, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy azon legalább fél évszázadot lépett túl széles körű műveltségével, a feudalizmust modernizálni akaró törekvéseivel, erkölcsi felfogásával, sztoikus humanizmusával...” (219.) A *bujdosó Rákóczi* irodalmi hagyatékának hiteles bemutatása közelebb hozza a szabadságharcban edzett történelmi személyiséget, a bujdosásban megpróbált, magatartásával példát adó embert, az utókor emlékeztetésében élő fejedelmet.

„A történetírás feladata a megismerés” – ezt Rákóczi, s különösen a bujdosás tekintetében, az előzmények alapján nem is olyan könnyen lehet szolgálni – írja a szerző könyve végén. „A tények feltárása ennek alapfeltétele, és kutatásaim fő célja ez volt. A megértésnek és az értékelésnek is ez lehet az egyetlen tudományosan is elfogadható kiindulópontja.” (569.) A kutató történetfelfogásában osztozik a tudós, a filológus, az író Rákóczi alakját munkáló irodalomtörténész, a pszichológiai beleélésre képes, emberábrázolásra hajló történetíró. A könyv megírása nemcsak a szerző számára lehetett morális és szellemi élmény, hanem *A bujdosó Rákóczi* olvasójának is. Minden korszak igyekszik megteremteni tudatában a maga múltképét, a múltból alkotott sajátos történetsszemléletét. A helyes múltsszemlélet révén az utódok sokat okulhatnak a múlt ismeretéből. Köpeczi könyve ebből a szemszögből is rendkívül tanulságos lehet.

Hopp Lajos

TÓTH SÁNDOR: PETŐFI ÉS SZÜLEI SZABADSZÁLLÁSON

Szabadszállás Nagyközség Önkormányzata, 1994. 240 l.

Miközben az előtérben a „Lobogónk: Petőfi!” ideológiai csatái, elő- és utóvédharcai zajlottak (a romeltakarítás utánuk még ma is folyik), a háttérben évtizedeken át dolgozott egy textológusokból, muzeológusokból, helytörténészekből álló kis csapat – Petőfi életrajzának és életművének ki egészítése, jobb megismertetése érdekében.

Az utóbbiak közé tartozik mostani könyvünk szerzője is, aki – maga mondja el a 197. oldalon – 1945-ben, a szabadszállási községháza kezdő tisztviselőjeként a szétszórátástól és a bezúrástól mentette meg a Petrovics–Petőfi család okmánytárát; az egybegyűjtött dokumentumanyag (1970 óta) a kecskeméti megyei levéltár állományában található. Több füzet után, az összegező könyv első hányada is ezt a fondot ismerteti-elemzi bőszeges idézetekkel, kronológiai rendben, majd teljes képet ad a szabadszállási Petőfi-hagyományról és -kultuszról. Az időrend ezúttal nem szerkesztési kényszermegoldás vagy a bibliográfiától kölcsönzött módszer, hanem azért célravezető, mert segítségével Tóth Sándor sikerrel kerülte el az ilyenkor szokásos, legfőbb bukta tót: egyértelműen különválasztotta a családtörténetet a kultusztól, az írásos okmány-dokumentációt a szájhagyománytól.

Az egyetemes Petőfi-kutatás persze Petrovics István gazdasági tevékenysége rajzának és a követválasztás újabb, bővebb adatolásának örül a legjobban, hiszen a Petőfi-adattár III. kötete, a személyi-okmánytár értelemszerűen nem vehette föl ezeket, és a már Mezősi Károly által szorgalmazott IV. kötet, a regionális okmánytár elkészítése-összeállítása egyelőre várat magára. Jakus Lajos családtörténeti kutatásait is idevonva, markánsan-pontosan rajzolódik

most már elének a két familia szociológiailag is érdekes története. A hagyományosan mészárosmesterséget folytató Petrovicsok („Mindig biztattál, jó apám: / Kövessem mesterségedet, / Mondtad, hogy mészáros legyek...””) szükségszabta mozgékonyasága, vállalkozókedve találkozott itt a Hruzok lassan dél felé húzódnó és az alföldi szlovák szórványokban új otthonra lelő megállapodottságával. (E rokoni kapcsolatok fontosságát, sőt védőháló-jellegét jól szemléltetik a kötetben Petrovics István Aszódra szóló útlevél-adatai: 48., 51., 64.) Az is vitán felül áll, hogy Petőfi apja, házasságkötése után, Szabadszállást találta a megfelelő bázisnak sokirányú vállalkozói tevékenysége kibontakoztatásához, és – mészárszék-, kocsmá-, bolt- és földbérlete, ingatlanvásárlásai révén – a vágyott társadalmi ugrás, a redemptusság megszerzéséhez. (Lásd erre a 73. oldal táblázatos összefoglalását!) Tönkrejutása pedig egy voltaképp véletlenszerű esemény, a nagy dunai árvíz után (1838–1841) jól példázza ennek a kialakulóban lévő kistőkés rétegnek sérülékenységet. Felvonultatja az okmánytár mindazokat a konfliktusokat is (ismételt fellépéseket a zugkocsmárosok és feketevágók ellen, ökölharcig fajuló mesterség-vetélkedéseket, baleseteket), amelyekkel ez a fizikumában és szándékaiban egyaránt erős mészárosmester az évek során óhatatlanul paraszat gyűjtött a fejére. Ezek „elszámolása” a képviselőjelölt-költő fiára és 1848-ra maradt; kivált, hogy Nagy Károly személyében tekintélyes, a helyi politika minden bugyrában jártas ellenjelöltet tudtak állítani. A Nagy-család tevékenységének dokumentálása (101–107.) a kötet egyik fontos hozadéka.

Részletesebb elemzést érdemelne a szabadszállási Petőfi-hagyomány, vala-

hol a folklór és az irodalomtörténet határvidékén. Néhány kérdés a továbbkutatásra/végiggondolásra érdemesek közül: milyen konfliktus rejtőzhetett a hiedelem mögött, hogy Petőfi ugyan itt született, de a ref. lelkész (egyébként a leendő követ, Nagy Károly apja) nem akarta a luteránus gyermeket megkeresztelni? Hogyan hagyományozódtak át az izgága, sűrűvérű apáról szerzett tapasztalatok és az izgató, lázító költőről hallott téveszmék a csintalannak felidézett (holott „komoly fiú”) Petrovics Sándorkára? Honnan származott ide a hősök és kalandorok mesés élet-történetének szokásos fordulata, a széna közé bújva menekülés a kortesdüh elől menekülő Petőfire (171.)? Hogyan épülnek be verssorok és -motívumok, az irodalomtörténet tényei a kultuszba és a hagyományba (184.)? stb. stb.

A szabadszállási Petőfi-kultusz esettanulmány-értékéből kétségkívül levon, hogy a szerző ezúttal sem bővítette ki a források körét a sajtóval, s így kimaradhatott a kultusz legelső adata, amikor az első szülőhely-vita hatására Vörösmarty László arról számolt be a Vasárnapi Újság olvasóinak (1857. január 25.), hogy – a kötetben egyébként többször említett – ún. Petrovics-földeket a város maga vásárolta meg, temető és faiskola létesítése céljából. Pákh Albert szerkesztő, Petőfi hajdani barátja ebben példának állítható jelképeséget látott: „Valóban elismerésre méltó a kegyelet, mellyel elhunyt költőnk emléke iránt a szabadszállási érdemes városi község (= közösség) kebelében mutatkozik.” Nem áll továbbá, hogy Dienes András adatközlőit csak a követválasztásról kérdezte (179.); B. Kiss Kálmán akkor 75 éves szabadszállási adatközlője 1955-ben az egyik legérdekesebb, archaikus elemekkel teljes variációt őrizte meg Petőfi ismeretlen sírjáról (az ellenség által elegyengetett sírról és az agyonlőtt sírtudó huszárról), lásd Dienes András: *A legendák Petőfije*, Bp.,

1957. 265., vö. László Gyula: *Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz*, It 1959. 492.

Noha Tóth Sándor leszögezi: „E fejezet megírásával nem az a célom, hogy a szülőhely kérdését felelevenítsem...” (77.), a szabadszállási kutató nem kerülhette meg „A sokak által vitatott születési hely” című összeállítást (77–91.), s végül – „természetesen” – a kérdést nyitottnak látja. E részben szerzőnk úgy járt, mint az elődjének tekintett tudós múzeumigazgató, Mezősi Károly: hipotézisét Petőfi szülővárosáról igazolni ugyan nem tudta, de ezenközben nagyon sok fontos és nélkülözhetetlen forrással gyarapította ismereteinket. Ezúttal is: Petrovics István üzleti tevékenységének okmányai világosan körülrajzolják az 1821–1824 közötti időszakot, amikor csak földet bérelt Szabadszálláson, viszont mézárszéket Kiskőrösön, és amikor egyetlen forrás sem igazolja, hogy családja változatlanul Szabadszálláson lakott volna. S amennyire igaza van Tóth Sándornak abban, hogy az állami anyakönyvezés 1895 előtt csak a keresztelés dátuma tekinthető bizonyosnak, a születése csupán akkor, ha más forrás (a család bibliai bejegyzése, levelezés stb.) is igazolja (79.), és így – akár a többi XIX. századi életrajz zömében – Petőfi születésének napja egy-két nappal korábbra is feltételezhető (egybehangzón a Petőfi-adattár III. kötetében Kiss József jegyzetével a keresztelési anyakönyv adatahoz: 186.) – annyira relatív az ezt támogatni látszó adat értéke: az ízsáki és soltvadkerti keresztyszülők meghívása. Értesítésükhöz – az érvelés szerint – tíz idő kellett. Ugyanakkor feltűnő, hogy a keresztyszülők a kiterjedt rokonság Kiskőröshöz legközelebb lakó tagjai, télen is egy napi járóföldön belül lakók, míg a másik keresztyszülő-pár helybéli, akár a keresztelő lelkész, aki ráadásul Hrúz Mária egykori munkaadója volt. Amíg tehát az adat egy-két nappal korábbra

teheti a születés *napját*, másfelől Kis-körösre lokalizálja a születést. Ilyen és hasonló esetek miatt véli úgy recenziens, hogy a szülőhely-vita 1857-ben, az eltűnés polémiája pedig érdemben 1861-ben lezárult...

Mint minden hasznos könyv, Tóth Sándoré is felveti a soron következő feladatokat. Fölöttébb szükséges volna,

hogy Tóth Sándor (más emlékhelyeken: Jakus Lajos, Asztalos István, Istenes József, Majsai Károly) nemzedéke mögött lenne egy újabb, fiatal gárda, akik a szociológia, a folklorisztika birtokában folytatnák mindazt, amit elődeik elkezdtek. Egyelőre nem látjuk őket.

Kerényi Ferenc

FRIED ISTVÁN: MÁRAI SÁNDOR TITKAI NYOMÁBAN

Tanulmány. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1993. 92 l.

A tudós kutató „a titkokról” a folyóiratokban olvasható írásainak talán harmadát, filológiai tekintetben a legtöbb nővummal szolgáló tanulmányait komponálta a téma természetes időrendjében a könyv lapjaira. Az írói lét kezdeti időszakából, a hazai indulás sűrű éveiből, a kötetbe nem foglalt vertermés, *A sziget* című regény (1934) szellemi tájairól kapunk itt elsődleges, párhuzamos és egybevezethető, pontos és becses összefüggéseket sejtető, értékálló és -felmutató elemzéseket. A prólogusból és a bevezetésből megtudhatjuk a vizsgálódás szándékait az e tájon hosszú időn át mellőzött író teljesebb megismerése érdekében. Márai és az új hatalom kölcsönös szembekerülése állandósult négy évtizeden át, amikor pedig megjelenésére és bemutatására ismételt lehetőség adódott, az itthon és a külfokokban megjelentek változatlan újrakiadásai mellett az irodalomtörténet avval élt, amivel hazai erőből egyáltalán élhetett. Azt tette, ami elsődleges feladata lett: a görcsök oldását és a homály osztatását vállalta, szinte „egy ismeretlen író” mutatva fel. Nem kívánám halványítani *Ferenczi László, Rónay László, Furkó Zoltán, Szegedy-Maszák Mihály, Lengyel Balázs, Poszler György, Angyalosi Gergely, Németh G. Béla, Erdődy Edit, Kulcsár Szabó Ernő* és mások érdemét a Márai-mű új szemléltetése, a Márai-filológia körül. De a „távlati rajzola-

tok” után valóban eljött a köznapi, a mind apróbb léptékű térképezés kora az életút és az életmű, akár egy-egy mű majdhogyan mikrofilológiai értékelésére a dolgok rendjéből következőn.

Boldogan pörgetnék egy talán nem is annyira apró bibliográfiát, amely a hazai irodalomtörténet és -tudomány Márairól szóló eredményeit sorolná a nyolcvanas évek áttörésétől „napjainkig”. Ebben Fried István nem kevés „tétellel” szerepelne az említettek és mások társaként. Érdeklődése és kutató kedve mind újabb értékeket mutat fel folyamatosan.

Márai „hatalmas hagyatéka meglepetéseket rejt, itthon írt cikkeinek egy része is kiadatlan...” – olvasom az UMIL portréjában, majd csendesen elgondolkodom. Nemcsak a sok helyütt emlegetett, szinte legendás „hajóláda” lehetséges méretei és tartalma felett. Inkább a mondat második felén, hiszen tudom, ami a „cikkek” eddig kiadásra került, azt az író válogatta még itthoni gyűjteményeibe. A „hajóláda” ugyancsak messze van, de hogy mennyi nővumot adnak az Újság és a Pesti Hírlap, mellettük mások évfolyamai, erre tanulságosan szép példák Fried István nyomkövetései például az 1919-es napló, az „elfelejtett színdarab”, a Márai-líra, akár Kassa mítosza körül, amikor a prágai és felvidéki magyar nyelvű lapok itthon nehezen

fellelhető példányaiból rekonstruálja mintegy az ezekből rekonstruálhatót. Közös nevezőt találva a széthullott Monarchia világából és írói között. Példa volt már Rónay László emlékezetes tanulmánya, amelyben Márainak a náciizmusról alkotott véleményét mutatta fel idézeteivel az Újság 1933/34-es számaiból (Kritika, 1988). Az erről a témáról írtak természetesen nem kerülhettek az író közvetlenül összeállított gyűjteményeibe, a mai feladat ebből nyilvánvalóan következik. A *Föld, föld...* lapjain Márai „talán száz kötetre való cikket, tanulmányt, rajzot...” emleget, és ha állítása a mennyiségről talán túlzó is lehet, a lapok és folyóiratok koporsóiból valóban exhumálni kellene az említetteket, lírai műveit és novellatermését ugyanígy. Hogy mekkora értékeket rejtgetnek a földiansok, erre szép példa Fried tanulmánycsokra „a rejtőzködő lírikus” öt verse körül. Köztudott, hogy Márai önmagának min-

denkinél szigorúbb kritikus volt gyűjteményei válogatása során. Nemcsak „a korszellem”, ő maga rostált, sokszor kíméletlenül. Példa a Naplók újabban párhuzamos két kiadására lehet. És valóban kézbe kellene adni az *Egy polgár vallomásai* első (eredeti?) változatát.

Fried István itt közölt és a könyveske végén sorolt tanulmányai (maga említi) „egy monográfia alaprajzát” adják. A teljesebb kötet elkalauzolhat akár az élettörténet, akár a filológia eddig még fel nem tárt vidékeire. Az itt olvashatók így valamiféle „mintának” is tekinthetők. Gondolom, hasonló feladatlással és igénnyel folytatódik a műhelymunka az 1991-ben egybefoglaltak után. Az akadályok ismeretében is reménnyel várhatjuk a kitűnő Márai-búvárlat teljesező eredményeit.

Bodri Ferenc

WERNITZER JULIANNA: IDÉZETVILÁG AVAGY ESTERHÁZY PÉTER, A DON QUIJOTE SZERZŐJE

Pécs, Jelenkor – Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1994. 161 l.

A magyar kritika Esterházy Péter minden írásával kapcsolatban megemlíti az író intertextuális írásmódját; nem is tehet mást, mivel a vendégszövegek szerepeltetése Esterházy poétikájában döntő szerepet játszik. Wernitzer Julianna könyve azonban az első olyan tanulmány, amely Esterházy egész eddigi életművében az idézet használatát, funkcióját vizsgálja, és elméleti alapokra helyezett áttekintésre, rendezésre törekszik. A tanulmány tehát nem műközpontú, ugyanakkor Esterházy idézet-stratégiáját gazdag példaanyagon mutatja be. Ebből a szempontból lényegesen különbözik a *Függő* egy évvel ezelőtt megjelent feldolgozásától, amely Jankovics József gondozásában jelent meg a „Matúra klasszikusok” so-

rozatban, és amely e téren szintén példa nélküli. Valószínűleg a nyomdai átfutási időnek tulajdonítható, hogy Jankovics munkája nem szerepel Wernitzer „Felhasznált irodalom” listáján.

A tanulmány szellemes, kissé enigmatikus alcíme azon az ötleten alapszik, hogy Esterházy munkássága összehozható Pierre Menard *Don Quijote* című művével, amely nem létező ugyan, de – ahogy J. L. Borges kimutatta – elgondolható. Borges azzal a lehetőséggel játszott, hogy a képzeletbeli Menard, olyan *Don Quijotét* alkot, amely „szóról szóra és sorról sorra egybevág a Miguel de Cervantesével”. E fiktív műhöz szánt ismertetésében, összehasonlít egy részletet, amelyet először Cervantestól, majd Menardtól

idéz, s a „választott” részlet szóról szóra megegyezik mindkét írónál, hiszen teljes „egybevágásról” van szó. Borges kommentárja azonban annyiban meggyőző, hogy hajlandók vagyunk más-
képpen interpretálni ugyanazt a szöveget, ha keletkezési dátumát, poétikáját, társadalmi háttérét hol az egyik, hol a másik íróval kapcsoljuk össze. Ilyen értelemben Esterházy azon kritikusai-
val kell együttéreznünk, akik ártatlanságukban felróttak neki egy-egy paszszust, amely nem az övé volt, hanem például – a legkirívóbb esetben – egy híres nyelvfilozófustól származott. Borges Cervantes–Menard dichotómiáját tehát, vigasztalásul, a pórusl járt kritikusoknak ajánljuk.

Wernitzer saját bevallása szerint tipológiai teljességre törekedett a gazdag anyag kezelésében, elméleti keretet a többnyire német nyelvű szakirodalomból merített, és a magyar kritika szempontjait dolgozta fel. A tanulmány, az író szándékának megfelelően „olvasható”, azaz olyan elméleti alappal rendelkező munka, amely egyben közérthető is. A könyv kezelhetőségéhez hozzájárul, hogy amennyiben lehetséges, az egykötetes *Bevezetés a szépirodalomba* című kötetre utal, így az olvasó könnyebben megtalálhatja a tárgyalt idézeteket, mintha külön-külön kötetekben kellett volna keresnie ezeket.

Az *Idézetvilág* az idézést állítja a vizsgálódás középpontjába, abból indul ki, hogy „az idézet az Esterházy-próza egyik legfontosabb struktúraszervező eleme”. Rövid bevezető után, amely általában foglalkozik az idézettel, az első fejezet a jellegzetesen „Esterházy-idézet” tárgyalja. Itt már nyilvánvalóvá válik, hogy igen nehéz feladat „rendet teremteni” ilyen dúsgazdag példanyagban, különösen, ha a kutató a legtöbb példánál még interpretációra is törekszik. Ez önmagában alig kifogásolható, hiszen az olvasó szempontjából a legérdekesebb kérdés éppen az, hogy

mi a jelentése és funkciója egy bizonyos idézetnek a szöveg összefüggésében. Mivel azonban a tartalomjegyzék szerint külön fejezet foglalkozik az idézet funkciójával, talán jobb lett volna, ha az úgymint túlterhelt első fejezet nélkülözne volna az interpretációkat. Wernitzer formai szempontból a következő, egymást átfedő, illetve egymásba fonódó ellentétpárokat állítja össze: jelölt-jelöl-
letlen, rövid-hosszú (néha egy szóból, illetve mondatokból álló), idegen átvétel-önidézet. Kommentárja nem mindig meggyőző, mint például az a megállapítás, hogy az önidézet „végteleníti a történetet, a fikció nyitottságát helyezi előtérbe” vagy az a megjegyzés, hogy „az idézet, amely egy temetési beszéd része, *A szív segédigéiben* nyeri el kompozitorikus helyét és szimbolikus funkcióját a regény időszakzatában” (27.), ti. ha nem tudjuk mi is tulajdonképpen az a kompozitorikus hely, illetve szimbolikus funkció, a fenti megállapítás édeskeveset mond. Az idézetek rendszerezését az is megnehezíti, hogy ezek nem mindig ellentétes párokként csoportosíthatók; ráadásul Wernitzer saját célkitűzéseit is aláassa, amikor folyton változó perspektívából, egy-egy példát kiemelve még arra is kitér, hogy milyen szöveggörnyezetben szerepelt az a szövegrész, amely Esterházynál idézetté vált. Így az első fejezet már négy egyenlőtlen részre oszlik: az ellentétpárok összeállítását javasoló „bevezető” részre, aztán két alcím alatt rendezett anyagra, *Az idézet, mint cím* és *Szó szerinti idézetek: gnóma, mottó, szólás*. Mintha nem lenne elég, hogy az állandó szókapcsolat több alkategóriára bontható fel (szólás, közmondás, szentencia, szóvirág, frázis stb.), ugyanabban a fejezetben még a nyelvi játék, az illúzió, imitáció meg az adaptáció is figyelmet kap; ez az anyag képezi a fejezet legnagyobb, negyedik részét.

A második fejezet, *Az idézet funkciója* hasonló szerkezeti nehézségekkel küzd,

ami szintén abból fakad, hogy Esterházy az idézetet minden elképzelhető funkcióban használja, mert ahogy a kutató maga jegyzi meg: „Esterházy éppúgy használ idézeteket hagyományos értelemben, ahogy a klasszikusok tették (dekoratív, kiegészítő, nyomatékosító, magyarázó vagy alátámasztó-megerősítő jelleggel); valamint a modernség és az avantgárd nyomdokait követve (saját autonómiáját megőrizve ugyan, de a hagyományhoz képest már viszonylagosítva); és ahogyan a posztmodern gesztus megkívánja, a teljes hagyománytörés (a nyelvhasználat) jegyében.” (40.) A fejezet szerkezetének nem ártott volna, ha példaanyag illusztrálta volna e jellemzést. Ehelyett Wernitzer többé-kevésbé önkényesen választott alcímek alatt „rendezi” az anyagot, így az Idézet-polifónia alatt Joyce és Wittgenstein idézeteit tárgyalja, a *Dokumentálás és jellemzés – ironia és kritika* alatt Thomas Bernhardtól és magyar kritikusoktól kölcsönzött szövegeket hoz szóba, az *Idézet – univerzális jelleggel* c. alfejezetben pedig a *Fuharok*-ban és *A szív segédigéiben* található legfontosabb szerzőket említi.

A *nyelverteremtés iskolája* c. fejezetben a kutató Esterházy jellegzetes nyelvhasználatát igyekszik megragadni és egyben a nyelvvel és a nyelvi jelentéssel való játékainak filozófiai hátterét feltárni. Roland Barthes és Wittgenstein írásaira hivatkozva kimutatja hatásukat Esterházy műveiben, nemcsak azáltal, hogy az író idéz belőlük, hanem elsősorban, mert végrehajtja a Barthes-i „nyelvrobbantás”, illetve a wittgensteini „használat” elvét; „Esterházy alapelemeire bontja a nyelvet, szétszedi és újraépíti, ahol kell, tartalmilag, szemantikailag ‘megtisztítja’” (55.), erre pedig azért van szükség, mert „a hatalom a nyelven keresztül, szinte észrevétlenül férkőzik be a társadalmi érintkezés legfinomabb rétegeibe, a mindennapokba” (53.). Az Esterházy kü-

lönböző műveiben felbukkanó paradox Wittgenstein kijelentései tükrében a kutató meggyőzően kimutatja, hogy az író „nemcsak folytonosan idézi és újraértelmezi, hanem egyé is olvasztja a Barthes-i (forradalom) és wittgensteini (használat) gondolatot.” (59.)

Nyilvánvaló, hogy Esterházy kényes helyzetbe hozza azt a fajta lelkiismeretes olvasót, aki minden rejtett idézet megfektetésére törekszik. E feladat lehetetlenségéről *A szöveg mint feladványháló* c. fejezet szól. Wernitzer különbséget tesz a fontos, illetve kevésbé fontos idézett szerzők között, abból kiindulva, hogy az idézetek egy része „közvetlenül a művek szerkezetébe, a kompozícióba épül, távlatot nyit” stabilizáló szerepet tulajdonít nekik, ennek alapján a következő névsort állítja össze: Ludwig Wittgenstein, Otflik Géza, Thomas Bernhard, Peter Handke, P. Teilhard de Chardin, Blaise Pascal, Kosztolányi Dezső, Jorge Luis Borges és Pilinszky János. Az előbbi és a rákövetkező fejezetek azonban azt sugallják, hogy e névsor nem olyan könnyen zárható le.

Az „*Idézek, tehát vagyok*” című fejezet az elbeszélő én dilemmáiról számol be. Wernitzer szerint „az irodalmi mű szubjektumát az 1948 utáni magyar irodalom részben restaurálja; ezt a szubjektumot a 70-es évek prózája oldja fel újra.” (73.) Az általános tendencia elől nincs menekülés és Wernitzer szerint Esterházy idézési technikájával csupán maszkokat próbálgat, „bizonyos nosztalgiával emlékezik az elveszett, archaikus-tradicionális középpontba állított énré.” (75.) A kutató szemügyre veszi azokat a nyelvi alakokat, az egyes számú első személyű formákat, amelyek erről a nosztalgiáról tanúskodnak, továbbá azokat a műveket hozza szóba, amelyekben Esterházy önmagát mint szerzőt, illetve mint regényalakot mutatja be, majdnem kivétel nélkül a rá jellemző öniróniával. Végül említést

tesz arról, hogy Esterházy helyenként nőalakok mögé rejtőzködve is szól. A szükségszerűen rövid *Szerepek, női maszkok* című alfejezet csupán felvonultatja a női én-elbeszélőket: Csokonai Lilit, Zsófit, Annát, s amit róluk, illetve a művekről állít, erősen vitatható, mint például a *Tizenhét hattýúkról* szóló méltatása: „A profán történet és az archaikus történetmondás ellentéte, az elbeszélő személy egyszerűsége és a régies, briliáns nyelvhasználat, személy, lélek és nyelv megosztottsága az én öntükröződésének különös módját teremti meg.” (84.) A fenti idézet ugyanakkor jó példa arra, hogy Wernitzer Esterházy mindegyik kísérletét áhitattal fogadja, Esterházy mindegyik művében csupán remekművet láthat. A tanulmány három utolsó fejezete Esterházy írásainak szerkezetével, jellegzetes motívumaival foglalkozik, akkor is az idézetek tükrében, de annak többsége ez alkalommal Esterházy eredeti szövegrészei. Az *Idézett tér-idő-szerkezetek* című fejezetben a kutató figyelme arra irányul, hogy milyen eljárások segítségével határozta meg az író magatartását egy konkrét társadalmi és politikai valóságban, a kelet-európai térségben, ahol évszázadok óta valami különösét várnak az írótól. Egynéhány időre és térre vonatkozó idézet segítségével Wernitzer érzékelteti azt a jellegzetesen Esterházy-magatartást, amelyben nincs semmi a váteszi szerepből, inkább beismerés a közös, azaz megosztott felelősségről: „Az idő is valahogyan szakaszolva telt: volt is nem is (egyszer volt, hol nem volt!): történtek dolgok, melyekről nem volt tudomásunk, ezt persze mindig így szokták mondani, csak hogy valamelyest szolgáljon segítségünkre, hogy ezek a dolgok *velünk* történtek, és akkor így tovább. Nem keresek mentséget, *életünk* mellékszereplői voltunk, mikor minden azt harsogta, hogy végre elérkezett az idő, és nemcsak a gyár miénk, hanem az életünk is.

De főszerep helyett be kellett érniünk néhány sztárral. Így szakaszoltunk egyre kevesebben előre. Közben persze éltünk és dolgoztunk, és épült az ország.” (B/KMP 461.) Habár Esterházy nem vállalta a politikai dolgokba közvetlenül beleszóló író szerepét, írásaiiban azonban a hovátartozásáról, a nemzeti múlthoz való viszonyáról, az aktuális magyarországi problémákról szólt és állást foglalt, hol ironikusan, hol gúnyosan, hol egyenes keménységgel. *Kis Magyar Pornográfia* című könyve, amelyből a fenti idézet származik, Magyarországt politikai, erkölcsi helyzetéről legdirektebben szóló műve. Minden kölcsönzött tér- és idősíkok összeszecsúsztatása ellenére Esterházy „itt és most”, tehát mai, illetve tegnapi Magyarországon alkotó, *aktuális* író. Talán az a tény, hogy nem polgárként, hanem *íróként* reagált a kelet-közép-európai valóságra, megfoghatatlanná tette a cenzúra számára, pedig értékrendszere, amely az íásaiban megtalálható, nem egyezett a szocialista ideológiával. A fejezetet egy összefoglalás zárja egy bizonyos ismétlődő dátumról: június 6-áról, Joyce-tól átvett, ki- és elcsajátított, szimbolikus és konkrét dátumról.

A *Tér: hely és táj* című fejezet áttekinthető képet igyekszik adni a térbeli viszonyokról Esterházy íásaiban, konkrét és elvont értelemben, és erőteljes megállapítással kezdődik: „Az Esterházy-szöveg pontosan beméri, kijelöli saját terét. A tér, a hely a művekben a renddel áll asszociatív kapcsolatban”. (100.) A kutató felsorolja azokat az idézeteket, amelyekben a tér, a hely, a táj szavak fordulnak elő, illetve velük rokonjelentésűek, így a kert is szóba kerül, mint – az író saját (ironikus) bevallása szerint – az egyik regényének struktúrája, modellje, aztán a kút is (hasonló szerepben, de már csak egy fejezetre vonatkozólag), végül az arc, mint irodalmi motívum. Az olvasó felkapja a fejét és elkezd töprengeni, hogy hol

maradt a kéz, mindenesetre arra emlékszik, hogy a papucs explicite motívumként szerepelt a *Termelési-regényben*.

A tanulmány utolsó fejezete, az *Arány és ironia: geometrikus szerkezetű esztétika* Esterházy műveinek filozófiai hátterét igyekszik feltárni. Ha igaza van Wernitzernek, az író a XX. század legtöbb filozófusára reflektált műveiben, olyanokra is, akik a XX. századi filozófiát nagy mértékben befolyásolták (például Hegel). A kutató ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy Esterházy hozzáállása a kiválasztott filozófiai tételekhez „igen, de...”, és, hogy az arányérzéke abban nyilvánul meg leginkább, hogy mindig ironiával közelíti meg őket.

A *Függelékben* Wernitzer Esterházy német nyelvterületen való fogadtatásával foglalkozik.

Wernitzer könyvének egyik érdeme minden kétségen kívül az olvashatósága, továbbá az, hogy minden olvasó, de különösképpen minden fordító számára nélkülözhetetlen segédeszköz. Úgy véljük mégis, hogy Esterházy minden egyes szövegét csak akkor lenne szabad fordítani, ha már elkészült róla a Jankovics-féle feldolgozás, mindenestre – figyelemztetésként – ajánljuk a *Kis Magyar Pornográfia* holland fordítását, amelyben még Wittgenstein idézetei is felismerhetetlenné váltak...

Wernitzer könyvének fő érdeme az, hogy Esterházy poétikájának egyik alapvető tényezőjéből kiindulva összefoglaló magyarázatot ad, összefüggésekre mutat rá. Esterházy írásainak megértéséhez nagyon fontos segédeszköz a könyv, ti. az író szélsőséges intertextualitása alig felfogható kritikuskok, recenzensek kifejtő segítsége nélkül. Nem véletlen, hogy Marianna D. Birnbaum éles, kritikus hangú, szellemileg izgalmas *Esterházy-kaluzában* az első naivnak tetsző kérdése a következő: „Fontos-e, érdekes-e egyáltalán, hogy a kritikus vagy az olvasó azonosítsa a vendégszövegeket az írásaiban?

A visszatérő vendégszövegek leginkább a *Bevezetés*-ben tűnnek fel. Akarja, hogy felismerjék őket? Fontos ez a teljes szöveg számára?” Esterházy kissé kitérő válasza után („Gondolom, hogy aki jól tudja olvasni a könyveimet, az *per def.* néhány dolgot azonosítani fog.”) tovább faggatja: „És a néhány az elég? Vagy mindent kell hogy azonosítani tudjon, mert anélkül nem tud közel férni a szöveghez?” A kacérkodó párbeszéd így folytatódik, a tanulsága pedig az, hogy talán nem mindent kell olyan halálos komolysággal venni, ahogy Wernitzer teszi, mivel Esterházy öniróniája és szellemessége felbontja azt a rendszert, amelyet a kritikus hajlamos lenne tulajdonítani neki. Lehetőséges, hogy Wernitzer feltétel nélküli affinitással írt tanulmánya véget vet annak, amit Esterházy a következőképpen jellemez: „itt kialakult ebben a pesti országban ez ügyben egy quiz-játék, ami rettenetes. Kritikus, olvasó – hogy ki mit ismer föl.” (*Kalauz*, 6.)

A posztmodern tudat új lehetőséget nyitott az irodalomnak, amely – figyelembe véve a szöveg és a valóság közötti viszony problematikusságát – ezúttal nem csupán a valóságra, hanem saját magára is reflektálhatott. Egy képzeletbeli ideális olvasónak olyan műveltségre kellene szert tennie, amely egyenlő az íróéval. Maga Esterházy is szükségesnek vél bizonyos „útbaigazításokat”, ezért néha szövegei margójára egy-egy nevet, címet tesz ki, ezenkívül, ha tréfásan is, a *Bevezetés az irodalomba* című kötet végén az olvasó segítségére egy listát nyújt, amely Wernitzer szerint körülbelül ezeröt-száz nevet tartalmaz. A kutató helyesen jegyzi meg, hogy „abszurd feladat lenne az olvasó számára minden egyes idézet megfejtése” (65.). Ugyanakkor nem szabad a listát csupán tréfának tekinteni olyan író esetében, aki nem elsősorban történetmondó, hanem gyűjtögető-teremtő, aki a művét

az „előre gyártott” elemekből pre-
parálja, a világirodalmi hagyatékhoz
viszonyul, felhasználja és feldolgozza.
Erre az eljárásra egyik legpregnán-
sabb példa a *Függő* főszereplője, K.
(l. Wernitzer elemzését a 33–34. la-
pon).

A *Bevezetés*-beli, végtelenbe nyúló
írói névsor egyfajta „l’invitation à la lec-
ture”, szó szerinti bevezetés a magyar
irodalomba és a világirodalomba, intés
az olvasó felé, hogy ez van, ebből merí-
tettem, ezt érdemes lenne elolvasnod.

Jolanta Jastrzebska

Intézeti hírek

(1994. január 1.–december 31.)

Az „Egyház és anyanyelv” című konferencián, melyet Kolozsváron rendeztek 1994. februárjában, Pomogáts Béla *Erdélyi román. kat. státusz* címmel tartott előadást.

*

A szabadkai Kosztolányi napokon Pomogáts Béla *Egy polgár Európában és Szabadkán* címmel tartott előadást. (1994. március)

*

Nagykapos (Velky Kapušany, Szlovákia) város önkormányzata 1994. április 1-jén T. Erdélyi Ilonát a város kulturális örökségének kutatása és megőrzése terén kifejtett munkája megbecsüléseként Nagykapos díszpolgárává választotta.

*

A JATE és a marosvásárhelyi Történettudományi Intézet konferenciáján Császtrvay Tünde *Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán* címmel tartott előadást.

(Szováta, 1994. június)

*

Jankovics József és Kószeghy Péter előadást tartott a párizsi Magyar Intézetben *Balassi Bálint versszerzési - poétikai elvei: a számmissztika*, illetve *Balassi Bálint költészete* címmel.

(1994. június)

*

A Société des Études Céliniennes konferenciáján Karafiáth Judit *La vie et l'œuvre d'Ignace Philippe Semmelweis* címmel tartott előadást.

(Párizs, 1994 július)

*

Az AILC XIV. kongresszusán Dávidházi Péter *The Domestication of Shakespeare in Hungary* címmel tartott előadást. (Edmonton, 1994. augusztus)

*

A Szlovák TA Irodalomtudományi és Világirodalmi Intézetével közösen rendezett konferencián, melynek témája *Az irodalom a posztmodern korban volt*, intézetünk részéről a következő előadások hangzottak el:

Angyalosi Gergely: *Az Apokalipszis víziója és a posztmodern magyar irodalom*
Balogh Magdolna: *A szlovák posztmodern jellegéről*

Bodnár György: *A századeleji jelenség és a posztmodern*

Krasztev Péter: *Sic deconstruamus speculum nos*

(Pozsony, 1994. szeptember)

*

Jankovics József előadást tartott Berlinben *The Relationship of the Hungarian Literature and the Exil-literature* címmel. (1994. szeptember)

*

Ferenczi László előadást tartott Liège-ben a XIX. Biennale Internationale de la Poésie alkalmából *Trois études*, majd Brüsszelben a Les Élytres du Hanneton művészeti csoportosulás rendezvényén *Hungarian Poets* címmel.

(1994. szeptember)

*

Bodnár György részt vett az Osztrák Tudományos Akadémia és a Polányi Károly Intézetek Polányi-emlékülésén és előadást tartott *Ferenc Juhász in „The plough and the pen”* címmel.

(Bécs, 1994. november)

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1995

Megjelent 11,6 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa BT végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

<i>Gergyé, L.</i> : L'esthétique de la poésie de Kazinczy (sor <i>Épines et Fleurs</i>)	145
<i>Lengyel, A.</i> : Le premier analytique de Attila József (sur le psychanalyste Samu Rapaport)	163

Notes

<i>Gömöri, Gy.</i> : Des Hongrois dans la ville Oxford à la base des livres de comptes et des registres des visiteurs	190
<i>Új Imre, A.</i> : Le débat de la carrière journalistique de Ferenc Salamon et le signe de la balance	199

Textologie

<i>Szelestei, L. N.</i> : Les poèmes de Ferenc Faludi dans un livre de chant datant des années 1800	204
---	-----

Discussion

<i>Fónod, Z.</i> : Endroit et envers d'une critique (Remarques sur les réflexions de Tamás Berkes)	214
--	-----

Atelier

<i>Varga, I.</i> : Sur les jeux de la journée de Grégoire, un des genres du théâtre scolaire	217
<i>Máthé, J.</i> : Áprily et les écrivains de la revue Nyugat	235

Revue

Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek) (Chant liturgique catholique des années 1660 et 1670) (<i>Bitskey, I.</i>)	252
Köpeczi, B. : A bujdosó Rákóczi (Rákóczi exilé) (<i>Hopp, L.</i>)	256
Tóth, S. : Petőfi és szülei Szabadszálláson (Petőfi et ses parents à Szabadszállás) (<i>Kerényi, F.</i>)	261
Fried, I. : Márai Sándor titkai nyomában (A la trace des secrets de Sándor Márai) (<i>Bodri, F.</i>)	263
Wernitzer, J. : Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője (Univers de citation, ou bien Péter Esterházy, auteur de Don Quijote) (<i>Jastrzębska, J.</i>)	264

Chronique

Nouvelles de l'Institut, le 1 ^{er} janvier, 1994 – le 31 ^e décembre, 1994.	270
--	-----

